

YLYMY-USULY ŽURNAL

ESASLANDYRYJYSY
TÜRKMENISTANYŇ
BILIM MINISTRRLIGI

BILIM

2025
2

ŽURNALYŇ ŞU SANYNDA:

2 ÝURDUMYZDA BILIM SYÝASATY DURMUŞA GEÇIRILÝÄR

20 YLYMY MAKALALAR

50 MEKDEBE ÇENLI TERBIÝE

53 UMUMYBILIM BERÝÄN MEKDEP

68 ORTA HÜNÄR BILIMI

71 ÝOKARY BILIM

TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI SERDAR BERDIMUHAMEDOWYŇ BITARAPLYK HAKYNDÄ AÝDANLARYNDAN

Garaşsyz Watanymyzyň hemişelik Bitaraplyk hukuk ýagdaýynyň BMG-niň Baş Assambleýasynyň Kararnamalaryna laýyklykda indi üçünji gezek ykrar edilmegi demokratik, hukuk, dünýewi döwletimiziň, dörediji, guruji we parahatçylyk söýüji halkymyzyň halkara at-abraýyny has belent derejä göterýär.

***

Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetinde “Medeni miras: geçmişden geljege”, Seýitnazar Seýdi adyndaky Türkmen döwlet mugallymçylyk institutynda “Durnukly ösüş üçin ekologiýa bilimi” atly ÝUNESKO-nyň kafedralary açyldy. Döwletmämmed Azady adyndaky Türkmen milli dünýä dilleri institutynda “Parahatçylyk dilleri”, Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginiň Halkara gatnaşyklary institutynda “Parahatçylyk medeniýeti”, Türkmen oba hojalyk institutynda “Daşky gurşa-

wy goramak – durnukly ösüşiň möhüm konsepsiyasy” atly ÝUNESKO-nyň klublary döredilen gününden başlap, ýaşlaryň uly gyzyklanmasyny gazandy. Halkara Bitaraplyk gününü belleýän günlerimizde Myrat Garryýew adyndaky Türkmenistanyň Döwlet lukmançylyk uniwersitetinde hem ÝUNESKO-nyň kluby döredildi.

***

Halkara Bitaraplyk gününüň önüsrasynda bolsa ýene iki sany hoş habar gelip gowuşdy. Türkmenistanyň ÝUNESKO-nyň garamagyna hödürlän “Ahalteke atçylyk sungaty we atlary bezemek däpleri” atly milli hödürnamasynyň bu Guramanyň Adamzadyň maddy дәl medeni mirasynyň sanawyna girizilmegi baradaky çözgüt biragyzdan kabul edildi. Şeýle hem BMG-niň Ykdysady we durmuş Geňeşiniň (ECOSOC) mejlisinde Türkmenistan bu Guramanyň Ilat we ösüş komissiýasynyň 2024 – 2028-nji ýyllar üçin agzalygyna saýlandy.

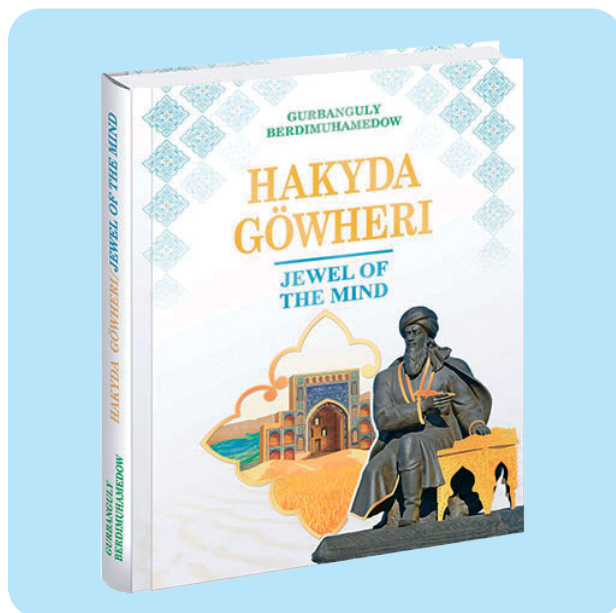
TÜRKMEN HALKYNYN MILLI LIDERI GURBANGULY BERDIMUHAMEDOWYN “HAKYDA GÖWHERI” ATLY KITABYNDAN

Men Aksakgallar geňesiniň örän uly ähmiýetiniň bardygyny bellemek isleýärim. Geňeş türki halklary asyrlaryň dowamynda kemala gelen baý taryhy mirasymyzyň, däp-dessurlarymyzyň we ahlak sütünlerimiziň töweregine jebisleşdirmäge ýardam berýär. Aksakgallar geňesi Türki Döwletleriň Guramasynyň, olaryň ýolbaşçylarynyň işinde parasatly kömekçi we maslahatçydyr. Biziň durmuş tejribämiz, bilimimiz döwlet derejesinde oýlanyşykly, öňdengörüjilikli çözgütleriň kabul edilmegine, içerki we halkara durmuşyň dürli soraglaryna dogry baha bermäge ýardam edýär. Ýaşlarymyzy terbiýelemekde, olara dogry ýoly salgy bermekde bu geňeşiň bahasyna ýetip bolmajak hyzmaty bardyr.

Biziň işimiz türki halklaryň agzybirliğiniň, doganlygynyň we özara goldawynyň synmaz daýançlarynyň biri bolup, häzirki döwürde bu aýratyn möhümdir. Umuman, men Aksakgallar geňesiniň Türki Döwletleriň Guramasynyň işiniň jemgyýetçilik, durmuş-ynsanperwer, medeni ugurlarynyň möhüm bölegine öwrülmelidigine ynanýaryn. Ol döwlet derejesinde gazanylan çözgütleriň hem-de ylalaşyklaryň ýerine ýetirilmegine ýardam bermelidir. Halkara ynsanperwer gatnaşyklaryna goldaw berip, halk diplomatiýasyna işjeň gatnaşmalydyr. Şu babatda önümizde uly wezipeler, bilelikde işlemek üçin giň mümkinçilikler bar.

Häzirki ýönekeý bolmadyk halkara şertlerde türki döwletleriň agzybirliği we raýdaşlygy örän möhümdir. Şunda halklarymyzyň arasynda doganlyk gatnaşyklaryň pugtalandyrylmagy aýratyn ähmiýete eýedir. Şu düşüňjeler ähli bilelikdäki taslamalaryň hem-de başlangyçlaryň esasynda durmalydyr.

Türki döwletleriň hyzmatdaşlygynda ulag ulgamyna aýratyn orun berilýär. Biz bitewi ulag strategiýasyny döretmäge girişmelidiris. Tagallalaryň birleşdirilmegi halkara hyzmatdaşlarymyz we iri maýadarlar bilen bu ugurda ylalaşyklary gazanmaga mümkinçilik berer. Şunuň bilen baglylykda, Türkmenistanyň Beýik Ýüpek ýoluny dikeltmek barada öňe süren strategiýasynyň örän

uly ähmiýetiniň bardygyny bellemek isleýärim. Bu ugurda türki döwletlere esasy orun degişlidir.

“Türki guşak” köp asyrlar mundan ozal adamzadyň ösüşine ägirt uly oňyn täsirini ýetirdi. Ol Gündogar we Günbatar medeniýetleriniň ösüşini geografik taýdan baglanyşdyryp, dürli ugurlarda gazanylan üstünlikleriň giňden alşylýan ýeri boldy. Ýüzýyllyklara çeken bu iş taryhy ykbaly, köplenç, türki dünýä goňşulygy bilen kesgitlenen onlarça halky hem-de döwletleri öz içine aldy. Meniň pikirimçe, häzir gürrüň türki halklaryň bu beýik taryhy wezipesi barada gaýtadan oýlanmak we oňa uýgunlaşmak hakynda barmalydyr. Şonuň üstü bilen Ýewraziýa giňişliginde hyzmatdaşlyk etmegiň täze gurluşyny döretmeli. Syýasatda, ykdysadyýetde, söwdada, medeniýetde, dünýägarazyşda onuň esasy ugurlaryny kesgitläp, bu işe durnukly hem-de yzygiderli häsiýet bermeli.

Ynsanperwerlik biziň geňeşdäki işimiziň ileri tutulýan ugrudyr. Biziň halklarymyz diliniň, medeni hem-de taryhy kökleriniň umumylygy bilen tapawutlanýar. Biz halklarymyzyň ganyna we süňňüne siňen aslymyzdan, maşgala gatnaşyklaryna wepalylykdan, ata-enelerimizi, ýaşululary hormatlamakdan hiç haçan ýüz öwürmeýäris. Däp-dessurlarymyza hormat goýmakdan, watançylygymyzdan, borja ygrarlylygymyzdan el çekmeýäris.

BITARAP TÜRKMENISTANYŇ BILIM ULGAMYND DÖWREBAP TEJRIBELER

Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe türkmen halkynyň Milli Lideri Gahryman Arkadagymyzyň başyny başlan we Arkadagly Gahryman Serdarymyz tarapyndan binýady berkidilýän bilim ulgamynyň ösüşleri netijeliligi bilen tapawutlanýar. Garaşsyz, hemişelik Bitarap Watanymyzda bagtyýar çagalaryň gülki sesleri belentden ýaňlanýar we ýurdumyzyň geljegi bolan ýaş nesil baba-tynda döwlet tarapyndan örän uly aladalar edilýär. Häzirki döwürde Türkmenistan döwletimiz bagtly çagalygyň ýurdy hökmünde bütin dünýäde tanalýar we eziz Watanymyzyň dünýä yüzündäki abraýy has-da arşa galýar. Bilim ulgamynda sebit we halkara derejesinde alnyp barylýan özgertmeler gün-saýyn giň gerime eýe bolýar. Garaşsyz Türkmenistanyň oňyn Bitaraplyk syýasatyny alyp barmagynyň 30 ýyllyk tutumly toýunyň uly dabaralara beslenýän “Halkara parahatçylyk we ynanyşmak ýylynda” bilim ulgamyndaky özgertmeleriň ýaýrawy has-da artyar.

Gahryman Arkadagymyzyň, Arkadagly Gahryman Serdarymyzyň tagallalary netijesinde, merdana halkymyzyň syýasy-jemgyýetçilik garaýyşlarynda, ruhy-aň ösüşinde umumadamzat gymmatlyklaryny bite-wüleşdirýän, taglymat esasy garaýyşlar, sebitde we dünýäde döwletara gatnaşyklary pugtalandyrmak, parahatçylyk söýüji ýurtlar bilen ynsanperwer, dostlukly gatnaşyklary ýola goýmak ideýalary düýpli ornaşýar. Şeýle ideýalaryň taglymat esasy Gahryman Arkadagymyzyň, Arkadagly Gahryman Serdarymyzyň beýik işlerinde jemlenendir. Bu taryhy hakykaty ýaňy-ýakynda Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Serdar Berdimuhamedowyň “Merkezi Aziýa – Ýewropa Bileleşigi” görnüşündäki birinji sammite gatnaşanda, halkara ähmiýetli umumadamzat bähbitlerine gönükdirilen teklipleri öňe sürmegi hem aýdyň görkezdi. Arkadagly Gahryman Serdarymyzyň şu taryhy forumdaky çykyşynda: “Biz häzirki şertlerde Merkezi Aziýa ýurtlary bilen Ýewropa Bileleşiginiň arasyndaky syýasy-diplomatik hyzmatdaşlyk sebitdäki we goňşy ýurtlardaky umumy ýagdaýlara netijeli täsir etmäge ukyply diýip pikir edýäris. Bu ugurda dünýä bileleşiginiň, ozaly bilen, Birleşen Milletler Guramasynyň tagallalaryna ýardam bermeli diýip hasaplaýarys” (Türkmenistan. – 2025. – 5 apr. 1 s.) diýen ajaýyp sözleri bar. Şu beýik ideýada döwlet berkararlygynyň gönezlige, jemgyýetçilik durmuşynyň mundan bu ýana hem üstünlikli ösüşiniň sütüni ýatyr. Umumadamzat ähmiýetli şeýle beýik ideýalar türkmen halkynyň içki bitewüliginiň berk binýadyny döredýänligi bilen birlikde, doganlyk döwletleriň syýasy erk-eradasynyň beýik geljeginiň hatyrasyna bir asyly maksat ugurunda bileleşmegine, halkara

hyzmatdaşlygyň pugtalanmagyna hem aýratyn ýardam edýär.

Türkmen halkynyň Milli Lideri Gahryman Arkadagymyzyň “Hakyda göwheri” atly kitabynyda: “Türki dünýä köki zeminiň çuňluklarynda berkarar bolan, şahalary dünýä giňişligine gol ýaýradan goja daragta meňzeýär. Halkymyzyň arasynda “Daragt kökünden suw içer” diýen pähim bar. Müňýyllyklary öz içine alýan bir bitewi taryh, ruhy-medeni ýakynlyklar, umumy gymmatlyklar bu daragtyň köklerine dirilik suwy – aby-haýat bolup ýetýär. Güýçli döwletler bilelikde has uly kuwwata eýedir” diýlip belleniýär (*Gurbanguly Berdimuhamedow*. Hakyda göwheri. – Aşgabat: TDNG, 2024. 10 s.). Munuň özi Arkadagly Serdarymyzyň “Merkezi Aziýa – Ýewropa Bileleşigi” görnüşündäki birinji sammitde eden çykyşy bilen ideýa taýdan berk baglanyşykly bolup, Gahryman Arkadagymyzyň dünýä ýurtlaryny umumadamzat gymmatlyklarynda bitewüleşmäge, doganlyk halklaryň bilelikdäki tagallasyna, sebitde we dünýäde parahatçylygy, howpsuzlygy hem-de durnuklylygy gazanmaga, ony diňe bir sebitde däl, eýsem, dünýä yüzünde ynsan ýaşasyna gönükdirmäge bolan çagyryşydyr.

Halkara gatnaşyklarynda bilim pudagy okgunly ösýän strategik ugurdyr. Ylymly-hünärli, bilimlilerbiýeli neslin ýetişdirilmegine, sebitde we dünýäde bäsdeşlige ukyply bilim ulgamynyň halkara standartlara laýyk getirilmegine we berk binýatly bolmagyna aýratyn üns berilýändigini bu günki günde dünýä jemgyýetçiligi ykrar edýär. Munuň şeýle bolmagyna getiren taryhy sebäpler bardyr we olar ýurdumyzyň hemişelik Bitaraplyk ýyllarynda amala aşyran bilim özgertmeleriniň köpdürlüligi we netijeliligi esasynda ýüze çykýar.

Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistan bilim ulgamynda sazlaşykly ösýän kuwwatly döwlet hökmünde beýik işleri amala aşyrýar. Ýewropa Bileleşigi bilen işjeň hyzmatdaşlygy ýola goýup, bilim pudagyny ösdürmäge we bu ugurda halkara hyzmatdaşlygy has-da giňeltmäge gönükdirilen taslamalary durmuşa geçirip gelýär. Iş ýüzüne ornaşdyrylýan bilim taslamalary özüniň oňyn netijelerini berýär. “TACIS-TEMPUS”, “ERASMUS-MUNDUS”, “DARYA” ýaly bilim taslamalarynyň bilim pudagyna ornaşdyrylmagy munuň aýdyň mysallarydyr. Ýokary bilim ulgamynda birnäçe ýylyň dowamynda tejribä ornaşdyrylan halkara bilim maksatnamalary esasynda magistr derejesinde bilim-hünär bermek, milli bilimiň ähli basgançaklaryna – mekdebe çenli çagalar we umumybilim edaralaryna, başlangyç, orta we ýokary hünär okuw mekdeplerine sanly bilimi ornaşdyrmak babatda üstünlikler gazanyldy. Elektron kitaphanalaryň döredilmegi, ýokary okuw mekdepleriniň portallarynyň işe girizilmegi, “e – mekdep” ulgamyndan peýdalanmaga doly mümkinçilikleriň döredilmegi we beýlekiler bilim ulgamynda halkara gatnaşyklaryň işjeňleşdirilmeginiň we ösen döwletler bilen özara tejribe alşylmagynyň netijeleriniň anyk mysalydyr.

Türkmenistan bilen Birleşen Milletler Guramasynyň arasynda durnukly ösüş ugrunda 2021 – 2025-nji ýyllar üçin hyzmatdaşlygyň çarçuwaly Maksatnamasy esasynda bellenen möhlete çenli, bilim we hünäri ýokarlandyryş ulgamy hemmeleriniň iş bilen üpjün edilmegi, durmuşa goşulýşmagy üçin endikleri we bilimleri hödürledi. Bilimde halkara tejribeleriniň öwrenilmegi bilen, ýurdumyzda kämil mugallymlaryň taýýarlanylmagyna aýratyn üns berilýär. Bilim-terbiýeçilik işleriniň üstünlikli amala aşyrylmagynda we ýokary netije bermeginde mugallym merkezi wezipäni çözüär, ol özge bir adama bilim öwretmek, terbiýe bermek bilen meşgullanýan we bu ugurdan ýörite taýýarlykly hünärmendir. Jemgyýetçilik aňynyň ösüşi, onda döwrebap şahsyýetleriň kemala getirilmegi mugallymyň işine köp derejede baglydyr. Şol bir wagtyň özünde-de, mugallym jemgyýetiň beýleki agzalaryndan tapawutlylykda, işine ýürekden ýapyşyp, islegi boýunça özgäniň bilim-terbiýe

ýüküniň uly jogapkärçiligini öz üstüne alýar, oňa ruhy güýjüni, bilim-ukybyny sarp edýär. Şeýle jogapkärçilikli işiň alnyp barylmagynda baş wezipäni ýerine ýetirýän mugallymlaryň halkara bilim taslamalaryny durmuşa ornaşdyrmakdaky hyzmaty hem uludyr. Häzirki döwürde dünýäniň abraýly bilim ojaklary bilen gatnaşykda bolmakda, mugallym we talyp alyş-çalşygy babatynda hem ýeterlik tejribeleriň bardygy aýratyn bellärliklidir.

Ýurdumyzda eziz Watanymyzyň nurana geljeginiň eýeleri boljak ýaş nesilleriň beden we ruhy taýdan kadaly ösüşini, sagdyn kemala gelmegini gazanmagy baş maksat edinýän döwlet syýasatyna laýyklykda, bu ugurdaky alnyp barylýan işler has-da ilerleýär. Gahryman Arkadagymyz: “Çagalar baradaky hemmetaraplaýyn alada, olaryň beden hem-de ruhy taýdan sagdyn ösüp ýetişmekleri üçin amatly şertleri döretmek, ýaş türkmenistanlylaryň bilime, saglygy goraýşa bolan hukuklaryny üpjün etmek we beýleki köp sanly aladalar Türkmenistan döwletiniň amala aşyrýan durmuş maksatly syýasatynyň möhüm ugry bolup durýar” diýip nygtaýar (Türkmenistan. – 2025. – 7 apr. 4 s.). Şundan ugur alnyp, ýaş nesliň ruhy we beden saglygynyň berkidilmegi, sazlaşykly ösüşiniň gazanylmagy, köpçülikleýin bedenterbiýäniň we sportuň, sagdyn durmuş ýörelgeleriniň wagyz edilmegi ýaly ähmiýetli işler amala aşyrylýar.

Elmydama ynsanperwer ýörelgeden ugur alyp, ýaş nesliň aladasyna gönükdirilen beýik işleri bilen adygan Gurbanguly Berdimuhamedow adyndaky Howandarlyga mätäç çagalara hemaýat bermek boýunça haýyr-sahawat gaznasynyň hasabyna ýurdumyzyň welaýatlaryndaky, ýerlerdäki we Aşgabat şäherindäki kömege mätäç çagalara mugt sagaldyş-dikeldiş, bejergi işleri, zerur bolan operasiýalar geçirilýär we olar sagdyn çagalaryň hataryna goşulýar. Gahryman Arkadagymyzyň atalyk aladalary, haýyr-sahawatlylygy mähriban Watanymyzyň ak ertirleriniň gurujylary bolan ýaş nesliň hatyrasyna ynsanperwerlik bilen amala aşyrýan beýik işleriniň guwanduryjy netijeleri üçin, deň-duşlary bilen bilelikde ajaýyp durmuş keşbinde, bagtyýarlygyň gujagyna dolýan şeýle çagalar we olaryň ata-enesi türkmen halkynyň Milli Liderine bi-

möçber alkyşlary aýdýarlar. Munuň özi kalby mähirden doly merdana halkymyzyň uzak taryhy döwürlerinden gelýän ulyny sylamak, kiçä hormat goýmak, çagany söýgi bilen kemala getirmek ýaly milli ruhy-ahlak däpleriniň diňe bir ýurdumyzda däl, eýsem, umumadamzat bähbitlerine gönükdirilen sahawatly işleriniň bütin dünýäde dabaranmagydyr. Başgaça aýdylanda, näsag çagalary sagdyn ösýän nesilleriň hataryna goşmak babatda milli durmuşymyzda amala aşyrylýan işleriň ählisi diňe bir ýurdumyzyň çagalaryna haýyr-sahawatlylykda hyzmat etmek bilen çäklenmän, daşary ýurtlaryň kömege mätäç çagalaryna hem bu ugurda goldaw-hemäýatlaryň berilýändigini baradaky hakykatyň dünýä yüzüne äşgär bolmagydyr. Gahryman Arkadagymyzyň ajaýyp işleriniň, döwlet tarapyndan amala aşyrylýan ynsanperwer syýasatyň, ýurtda her bir çaganyň saglygynyň ön ber goralýandygynyň aňladylmasydyr. Oňyn Bitaraplyk ýörelgelerini, parahatçylyk söýüjiligi, dostluk-doganlygy baýdak edinip, öňe sary batly gadamlar, ynamly ädimler bilen barýan Türkmenistanyň ynsanperwerlik ýörelgeleriniň halkara giňişliginde giň ýaýrawda amala aşyrylmagydyr.

Hemişelik Bitaraplygymyzyň şanly 30 ýyllygynyň belgilenilýän

Halkara parahatçylyk we ynanyşmak ýylynda dünýä döwletleri bilen ysnyşykly gatnaşyklaryň ýygjamlaşmagy netijesinde, Garaşsyz Watanymyzyň bilim ulgamy täze tejribelere eýe bolýar. Şeýle tejribelere döwletara Ýlalaşyklara hem-de halkara Şertnamalara laýyklykda, hünärmenleriň taýýarlanyşyny ösen döwletleriň derejesine ýetirmek maksady bilen, 2025-nji ýylda dünýäniň abraýly ýokary okuw mekdeplerine türkmen talypalarynyň ýüzlerçesiniň kabul edilmelidigi baradaky meýilnamalaýyn işler hem şaýatlyk edýär.

Halkara parahatçylyk we ynanyşmak ýylynda bilim ulgamynda amala aşyrylýan özgertmeler babatdaky görkezijiler bu ýylyň ösüşleriniň uly üstünliklere beslenýändigini görkezýär. Ata Watanymyzda ýaş nesliň abadan durmuşyny üpjün etmek, saglygyny goramak, milli derejede ýaş nesli döwrebap terbiýelemegiň we umumadamzat bähbitlerine gönükdirilen beýik maksatlardan ugur alyp, nesil taýýarlamakda halkara tagallalary birleşdirmek maksady bilen geçirilýän işleriň mysallary sanardan köpdür. Halkara derejede bilim pudagy boýunça özara tejribe alyşmak, hünär taýýarlygyny ýokarlandyrmak üçin, şu ýylyň geçen üç aýynda ýüzden gowrak (TBM-niň maglumaty boýunça 139) wekil daşary ýurtlaryň onlarçasyna ugradyldy. Abraýly ýokary okuw mekdepler, diplomatik wekilhanalar bilen sanly ulgam arkaly duşuşyklaryň, maslahatla-

ryň, okuwlaryň ýüz töweregi geçirildi. Bu döwürde “Birleşen Milletler Guramasynyň Çagalar gaznasynyň (ÝUNISEF) Türkmenistan boýunça 2021 – 2025-nji ýyllar üçin Maksatnamasyny durmuşa geçirmek babatda Türkmenistanyň Bilim ministrligi bilen ÝUNISEF-iň Türkmenistandaky wekilhanasynyň 2025-nji ýyl üçin iş Meýilnamasyna” laýyklykda hem-de Gurbanguly Berdimuhamedow adyndaky Howandarlyga mätäç çagalara hemaýat bermek boýunça haýyr-sahawat gaznasynyň döredilmeginiň dört ýyllygymynasybetli, Arkadag şäherinde geçirilen “Parahatçylyk we ynanyşmak ýyly: çagalaryň hatyrasyna halkara işiniň ösüşi” atly halkara maslahatyň çäginde “Türkmenistanyň Bilim ministrligi bilen Birleşen Milletler Guramasynyň Çagalar gaznasynyň arasynda “Ýaşyl mekdep” bilelikdäki Maksatnamasyny durmuşa geçirmekde hyzmatdaşlyk etmek babatda özara düşünişmek hakynda Ähtnama”, “Türkmenistanyň Bilim ministrligi bilen ÝUNISEF-iň “Ýaşyl mekdep” bilelikdäki Maksatnamasyna” gol çekildi.

Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe Garaşsyz Türkmenistanyň oňyn

Bitaraplygynyň 30 ýyllyk tutumly toýunyň uly dabarlara beslenýän *Halkara parahatçylyk we ynanyşmak ýylynda* türkmen halkynyň Milli Lideri Gahryman Arkadagymyzyň başyny başlan we Arkadagly Gahryman Serdarymyz tarapyndan dowam etdirilýän bilim özgertmelerini geljekki ösüşlerine ýetirmekde gazanylýan üstünlikleri hem-de şu günki tejribeleri nazarda tutup, ýurdumyzy indiki belent sepgitlere ýetirmek, ösüp gelýän ýaş nesli milli ýörelgelere, halkara kadalara hormat goýmak, olarda Watana bolan beýik söýgini döretmek ýaly ýurt, jemgyýet üçin örän möhüm bolan jogapkärli wezipeleri berjaý etmekde ýokary mümkinçilikleri, hemmetaraplaýyn şertleri döredip berýän Gahryman Arkadagymyzyň we Arkadagly Gahryman Serdarymyzyň janlary sag, başlary dik, ýaş nesillerimiziň nurana geljeginiň hatyrasyna alyp barýan il-ýurt bähbitli, bütindünýä ähmiýetli işleri elmydama uly rowaçlyklara beslensin!

Türkmenistanyň Bilim ministrliginiň “Bilim” ylmy-usuly žurnaly.

SINGAPURYŇ BILIM ULGAMY: OKATMAGYŇ USULÝÝETINI KÄMILLEŞDIRMEKDE ÖŇDEBARYJY TEJRIBELER

Hormatly Prezidentimiziň parasatly baştutanlygynda ýaş neslimizi milli hem-de umumadamzat gymmatlyklarynyň ruhunda terbiýelemek, olara döwrebap bilim bermek babatda maksatnamalaýyn işler üstünlikli dowam etdirilýär.

Ýaňy-ýakynda Türkmenistanyň Oguz han adyndaky Inžener-tehnologiýalar uniwersitetiniň wekiliýeti Singapur döwletinde iş saparynda boldy. İş saparynyň çäginde Singapur döwletiniň bilim ulgamy we dünýäde inženerçilik ylmlaryny ýokarlandyrmak maksatly CDIO maksatnamasy boýunça geçirilen maslahata gatnaşyldy. Bu ýurduň bilim ulgamy akademiki (okuw) berkligi we innowasiýalara esaslanýandygy bilen, dünýäde iň täsirli ulgam hökmünde ykrar edildi. Türkmenistanyň Oguz han adyndaky Inžener-tehnologiýalar uniwersiteti CDIO başlangyjy guramasyna Merkezi Aziýada ilkinji bolup agzalyga kabul edildi. CDIO (Conceive Design Implement Operate) inlis dilinden türkmen diline terjime edilende, “Pikirlenmek – taslamak – öndürmek – dolandyrmak” diýen manyny berýär. CDIO önümçiligiň bilim çarçuwasy hökmünde bu ulgamy ösdürmek, taslamak, durmuşa geçirmek we işletmek nukdaýnazarýndan inžener bilimini standartlaşdyrmak maksatly döredilen guramadyr.

1979-njy ýylda Singapurda täze bilim maksatnamasy kabul edildi, oňa laýyklykda, başlangyç we orta mekdeplerde bilim bermegiň tapgyrlaýyn görnüşi girizildi. Şeýle hem, bu maksatnama laýyklykda, mugallymlaryň hünär derejesini ulgamlaryň esasyda yzygiderli ýokarlandyrmak göz önüne tutuldy.

1985-nji ýylda Singapurda durmuşa geçirilen bilim özgertmesi aşakdaky ýörelgeleri ygylan etdi:

1. *Bilim ulgamyny ýurduň ykdysady we durmuş ösüşi bilen sazlaşykly alyp barmak.* Ýurduň ykdysadyýetiniň ýokary ösüşi ähli pudaklarda ýokary derejeli hünärmenleri talap edýär.

2. *Okuwýň esasy diller, tebigy ylmlar, matematika we ynsanperwer bilimler ýaly ugurlar düzýär.*

3. *Mekdep ýolbaşçylarynyň we mugallymlaryň başlangyjy esasynda okuwçylaryň döredijilik ukyp-laryny ösdürmek göz önünde tutulýar.* Mugallymçylyk

ukyp-başarnyklarynyň kämilleşdirilme-gi orta mekdepleriň bilim beriş ulgamy-nyň özbaşdaklygyny ýokarlandyrmaga ýardam berýär.

Okuw maksatnamalaryndaky dersleriň göwrümüne (ony öwrenmek üçin okuw wagtyny saklamak bilen) aýratyn üns berilýär. Bu bolsa ýöriteleşdirilen dersleri has çuňňur we düýpli öwrenmäge mümkinçilik berýär. Bilimiň mukdaryna däl-de, hiline aýratyn üns berilýär. Okuwçynyň ýokary taýýarlyk derejesini gazanmak üçin, okuw gyzykly we manyly guralmaly. Şol bir wagtda, okatmagyň usulyýeti ýat tutmaga, gaýtalanýan taýýar ýumushlary ýerine ýetirmäge gönükdirilen bolmaly däl. Oýlanyşykly düzülen bilim özgertmeleriniň esasynda ýurduň mekdep okuwçylary we talyplary “Halkara matematika we tehniki ylmlar boýunça öňdebaryjylygy” (TIMSS) reýtinginde ilkinji orunlary eýeleýärler. Döwlet bilim edaralarynda tehnologiýanyň gazananlaryny ornaşdyrmagy işjeň ýagdaýda goldady.

Singapurda mekdebe çenli bilim edaralary çagalaryň ýokary hilli bilim

almagy we mynasyp ösmegi, kämil nesiller bolup ýetişmegi üçin esas bolup hyzmat edip, ýurduň bilim ulgamynda möhüm tapgyry eýeleýär. Mekdebe çenli bilim ulgamy 1,5 ýaşdan 6 ýaş çenli çagalary öz içine alýar we çagalar baglary, irki okuw merkezleri, hususy we döwlet edaralary tarapyndan hödürülen maksatnamalary esas hökmünde ulanýar. Mekdebe çenli bilimiň esasy maksady çagalary diňe başlangyç mekdebe taýýarlamak bilen çäklenmän, eýsem, şahsy, jemgyýetçilik we aň-bilim ukyp-başarnyklary hem-metaraplaýyn ösdürmegi göz önünde tutýar.

Çagalaryň işjeň gatnaşygyny gazanmak we daş-töwerek bilen özara baglanyşygyny öwrenmek mesele-

Biziň ýurdumyzda hem bolşy ýaly, Singapuryň bilim ulgamy hem bilim bermegiň milli nusgasyna esaslanýar, ýagny halkara zähmet bazarynyň talaplaryny we isleglerini kanagatlandyryan hünärmenleri taýýarlamagy göz önünde tutýar. Mugallymlaryň hünär taýýarlygy okuwýň hiline düýpli täsir edýär, şol sebäpli, döwlet okuwýň hilini ýokarlandyrmak meselesini mugallymlary taýýarlamak üçin köp mukdarda serişdeleri goýbermek arkaly amala aşyrýar. Bilim özgertmeleriniň üstünlikleriniň esasy görkezijisi hökmünde okuw işine täze usulyýetleriň girizilmegi belenilýär.

sinde okuw we oýun usullaryny birleşdirmäge aýratyn üns berilýär. Mekdebe çenli çagalar edaralary üçin irki okuwýň milli meýilnamasy esasy ugur hökmünde kabul edilýär we oýun oýnamagyň ähmiýetli ýörelgeleri göz önünde tutulyp düzülýär. Bu meýilnama çaganyň sazlaşykly ösmegi üçin zerur bolan diliň ösüşi, matematika, tebigy ylymlar, sungat we jemgyýetçilik endikleri ýaly dürli taraplary öz içine alýar.

Soňky ýyllarda ýurduň hökümeti mekdebe çenli çagalar edaralaryna berilýän serişdeleriň möçberini köpeldip, okuwlaryň bahasyny has-da arzanladyp, maşgalalar üçin onuň elýeterli bolmagyny üpjün edýär. Mekdebe çenli bilimiň möhüm tarapy onuň ugurlarynyň köpdürlüligidir. Ata-eneler dürli maksatnamalardan we guramalardan, döwlet we hususy çagalar baglaryndan, şeýle hem iňlis we beýleki dillerde sapak berýän halkara mekdeplerinden islendik birini saýlap bilýärler. Şeýle köpdürlülük maşgalalaryň aýratyn zerurlyklaryny we isleglerini göz önünde tutmaga mümkinçilik berýär, bu bolsa, öz gezeginde, inklýuziw bilim gurşawyny döretmäge kömek edýär.

Başlangyç mekdebe 7 ýaşdan 12 ýaş aralygyndaky çagalar kabul edilýär. Olar geljekde bilim almak üçin esasgoýujy hökmünde bilim ulgamynda möhüm tapgyry eýeleýär. Başlangyç bilim ulgamy 6 ýyllyk okuwdan ybarat bolup, okuwçylar matematika, iňlis dili, tebigy we ynsanperwer ugurly dersleri giňişleýin özleşdirýärler. Maksatnama çagalaryň hemmetaraplaýyn ösmegi üçin tankydy pikirlenmek, mesele çözmek endiklerini we jemgyýetçilik jogapkärçiligini ösdürmegi öz içine alýar. Başlangyç bilimde toparlaýyn taslamalary amala aşyrmak we interaktiw okuw sapaklaryny guramak ýaly, işjeň okuw usullary giňden ulanylýar. Netijede, okuw işiniň has-da gyzykly we täsirli bolmagyna itergi berýär.

Singapurda bilim ulgamynyň möhüm tapgyry hökmünde, orta bilim ýaşlary ýokary bilim almagynda we hünäre ugrukdyrylmagynda uly ähmiýete eýedir. Orta mekdepde bilim bermegiň derejesi üç ugur boýunça tapawutlandyrylyp, tizleşdirilen (ekspres) maksatnama (has ýokary derejeli), orta akademiki we orta tehniki ugurlara bölünip okadylýar. Üç maksatnama boýunça hem bilim bermek dört ýyl dowam edýär. Mekdep okuwçylary tizleşdirilen maksatnama ugry boýunça okuw tamamlandan soňra, uniwersitet girmäge mümkinçilik gazanýarlar, ýöne soňky iki (orta) maksatnama boýunça bilim alan okuwçylar, orta hünär okuw mekdeplerinde (kollejer, institutlar,

politehniki institutlar) bilimini dowam etdirmek üçin, ýene bir ýyl goşmaça okuwlary geçmeli we synag tabşyrmaly bolýar.

Orta bilim ulgamy 12 – 16 ýaş aralygyndaky okuwçylary öz içine alyp, iki esasy derejä bölünýär: başlangyç orta bilim (1 – 2-nji synp) we ýokary orta bilim (3 – 4-nji synp). Orta bilim ulgamynyň möhüm aýratynlygy onuň çeýeligi we okuwçylaryň şahsy gyzyklanmalaryna we kär maksatlaryna laýyklykda bilimini saýlamak mümkinçiligidir. Orta mekdepde matematika, tebigy, dil bilimi we ynsanperwer ugurly umumy dersler okadylýar. Bu tapgyrda okuwçylara umumy bilim berlip, olaryň tankydy pikirlenişi we mesele çözmek endikleri ösdürilýär. Başlangyç orta bilimi tamamlandan soňra, okuwçylar mundan beýläk okuw dowam etdirmek üçin esas bolup hyzmat edýän umumybilim hakyndaky şahadatnamanyň adaty görnüşindäki derejeli (GCE O-level) synagdan geçýärler. Ondan soňraky ýokarky orta derejede okuwçylar akademiki, tehniki we hünär programalaryny öz içine alýan dürli bilim ugurlaryndan birini saýlap bilýärler.

Orta bilim ulgamy okuwýň ýokary derejede talap edilmegi we bäsdeşlige ukyplylygy bilen tapawutlanýar. Okuwçylar geçirilýän synaglara örän işjeň taýýarlanýarlar. Netijeliligi ýokarlandyrmak üçin, birnäçe orta mekdepler goşmaça okuwlary hem hödürleýär. Okuwda üstünlik gazanmaga köp üns berilýän hem bolsa, soňky ýyllarda jemgyýetçilik we duýgy başarnyklaryny, döredijilikli pikirlenmegi öz içine alýan deňagramly çemeleşmä aýratyn ähmiýet berlip başlandy. Bu bolsa diňe bir okuw meselesinde däl, eýsem, şahsyýetiň ösüşini göz önünde tutýan dürli ugurly bilim gurşawyny döretmek ugrunda döwletiň uly tagalla edýändigini görkezýär.

Ýurduň çalt ösýän ykdysadyýetiniň isleglerini kanagatlandyrmak üçin, Singapuryň kollej we orta hünär bilim ulgamy döwrebap hünärmenleri ýetişdirmekde möhüm orny eýeleýär. Orta bilimi tamamlandan soňra, mekdep okuwçylary hünär we tehniki okuw meýilnamalaryny hödürleýän kollejerde okamaga mümkinçilik gazanýarlar. Singapurda Tehnologiýa ýaşlar kollejeri, Tehniki bilimler instituty, Politehniki institutlary we ýokary bilim maksatnamalaryny hödürleýän kollejer ýaly birnäçe orta hünär bilim edaralary hereket edýär. Ady agzalan bilim edaralary talyplara maglumat tehnologiýalary, inženerçilik, saglygy goraýyş we işewürlik ýaly dürli pudaklarda zähmet çekmekde zerur tejribe we bilim berýär.

Mugallymlaryň hünär taýýarlygy ýurtda bilimiň ýokary hiline goşant goşýan esasy görkezijilerden biridir. Mugallymlary taýýarlamagyň Singapur modeli berk we yzygiderli bolup, okuwçylara netijeli bilim bermäge we hünäre taýýarlamaga ukyply ýokary derejeli hünärmenler ulgamyny döredýär. Mugallymlary taýýarlamaga gatnaşýan esasy edaralara Nanyang Tehnologiýa uniwersitetine degişli bolan Milli bilim instituty hem-de bilim we hünärmen ugurlary boýunça meýilnamalary hödürleýän dürli uniwersitetler girýär.

Adaty mugallym Milli bilim institutyny tamamlanyndan soňra, öz hünär işiniň dowamynda birnäçe gezek hünär derejesini kämilleşdiriş okuwlaryny geçmeli bolýar. Mugallymlaryň goşmaça bilim almagy üç topara bölünýär:

1. *Mugallymçylyk käri.* Mekdebe ähli hünär ussatlygyny bagyşlaýan we onuň çägendäki goşmaça wezipeleri öz üstüne alýan, ýaş pedagoglara halypaçylyk etmek arkaly hünäre ugrukdyrmagy göz önünde tutýan kär.

2. *Hünärmen.* Bilim ministrliğinde işlemek, bilim maksatnamalaryny işläp düzmek we amala aşyrmak, bilim standartlaryny kesgitlemek ýaly wezipeleri göz önünde tutýar.

3. *Ýolbaşçylyk.* Öz hünär işini döwrebap ýolbaşçylary: mekdep müdirleri ýa-da okuw bölümleriniň müdirleri hökmünde dowam etdirmegi göz önünde tutýan kär.

Ýokarda agzalan hünär synaglarynyň in çylşyrymlysy mugallymçylyk kärine degişlidir.

Mugallymlary taýýarlamak işi dalaşgärleri düýpli saýlamak bilen başlanýar. Dalaşgärlerden ýokary akademiki üstünligi, liderlik, aragatnaşyk we tankydy pikirlenmek ukyplyary ýaly şahsy häsiýetleri açyp görkezmek talap edilýär. Bu talaplar in zehinli dalaşgärleriň okuw meýilnamalary boýunça okuwa kabul edilmegini gazanýar.

Okuw meýilnamalary geljekki mugallymlara diňe bir pedagogik usullary özleşdirmäge däl-de, eýsem, olary hakyky synp şertlerinde ulanmaga mümkinçilik berýän nazary we amaly okuwlary hem öz içine alýar. Mugallymlary taýýarlamagyň möhüm tarapy

üzňüksiz hünär ösüşine üns berlipdir. Mugallymlar esasy okuwy tamamlandan soňra, täzeçil goşmaça okuwlary yzygiderli geçýär hem-de häzirki bilim ulgamynyň gazananlaryndan we usullaryndan habarly bolmak üçin maslahatlara gatnaşýarlar. Mugallymlaryň hünär derejesini ýokarlandyrmak maksady bilen serişde we maliýe çeşmelerini bermek arkaly, döwlet bu başlangyçlary işjeň goldaýar. Bu bolsa mugallymlarda üznüksiz öwrenmek we kämilleşmek medeniyetini döredýär. Mugallymlary taýýarlamak ulgamy terbiýeçilik we hyzmatdaşlyk ugurlaryny hem öz içine alýar. Tejribeli mugallymlar ýaş mugallymlary taýýarlamakda, hünäre girişmekde, goldaw we maslahat bermekde möhüm orun eýeleýärler. Bu in oňat tejribeleri paýlaşýan hünärmenler jemgyýetini döretmäge kömek edýär.

Singapuryň bilim ulgamynda matematika we inlis dilini öwretmek ýokary derejeli usuly taýýarlyk, innowasiýa çemeleşmeleri bilen häsiýetlendirilýär we degişli dersleri ýurduň bilim ulgamynda in ýokary derejede goýýar. Matematika boýunça Singapuryň bilim beriş usuly matematiki düşünelere çuňňur düşünmegi we tankydy pikirlenmegi göz önünde tutýar. Okuw meýilnamasy okuwçylara abstrakt matematiki düşünelere has gowy düşünmek üçin modellere we grafiklere esaslanýan şekil we amaly gurallary ulanmagy öz içine alýar. Mugallymlar çylşyrymly temalary has ýönekeý we düşnükli bölekler bölüp, okuwçylara öz ukyplyary boýunça kem-kemden bilim we ynam toplamaga mümkinçilik berýän skaffolding (ädim-ädim açylmak) usulyny işjeň ulanýarlar.

Inlis dilini öwretmek boýunça Singapur bilim ulgamy aragatnaşyk endiklerini ösdürmegi we kontekstde dile düşünmegi üpjün edýän jemgyýetçilik çemeleşmäni ulanýar. Okuw meýilnamasy okamak, ýazmak, diňlemek we gürlmek ýaly dürli çäreleri öz içine alýar, okuwçylara dil başarnyklarynyň ähli taraplaryny ösdürmäge mümkinçilik berýär. Mugallymlar multimedia serişdelerini we *onlaýn* platformalary goşmak bilen, häzirki zaman tehnologiýalaryny işjeň ulanýarlar, bu bolsa öwrenmegi has interaktiw we özüne çekiji edýär.

Mukam Ekäýew, Türkmenistanyň Oguz han adyndaky Inžener-tehnologiýalar uniwersitetiniň mugallymy.
Wepa Öwezow, Türkmenistanyň Oguz han adyndaky Inžener-tehnologiýalar uniwersitetiniň mugallymy.

Makalanyň ýollan:

Türkmenistanyň Oguz han adyndaky Inžener-tehnologiýalar uniwersiteti.

Kabul edilen wagty:

2025-nji ýylyň 10-njy marty.

DÖWLET BITARAPLYGYMYZYŇ TÜRKMEN NUSGASY: PARAHATÇYLYGYMYZYŇ, HOWPSUZLYGYMYZYŇ WE DURNUKLY ÖSÜŞIMIZIŇ KEPILI

Türkmenistanyň daşary syýasat ugry bilen – dünýäniň yklymlarynyň we sebitleriniň parahatçylygyna, durnukly ösüşine, halklaryň asudalygyna, döwletleriň agzybiriligine gönükdirilen halkara derejeli başlangyçlarynyň we asyly işleriniň täze tapgyry bilen 2025-nji ýyl ýurdumyzyň taryhyna girer. Türkmenistanyň başlangyjy bilen Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasy tarapyndan “Halkara parahatçylyk we ynanyşmak ýyly” diýen Karamama kabul edildi. Bu çözgüdiň Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygynyň 30 ýyllygy, şeýle hem Birleşen Milletler Guramasynyň döredilmeginiň 80 ýyllygy bilen gabat gelmegi çuňňur many-mazmuna we syýasy ähmiýete eýedir.

Bitaraplyk türkmen halkynyň gadymdan gelýän parahatçylyk söýüjilikli döp-dessurlarynyň ýokary derejede ýüze çykmanydyr. 1991-nji ýylyň güýzünde Türkmenistan ýurt Garaşsyzlygyna eýe bolmak bilen, bitaraplyk ýörelgesini özüniň içeri we daşary syýasatynyň esasynda goýdy. 1992-nji ýylyň 10-njy iýulynda Türkmenistan Ýewropada Howpsuzlyk we Hyzmatdaşlyk Guramasyna agza ýurtlaryň döwlet we hökümet Baştutanlarynyň Helsinkidäki (Finlýandiýa) maslahatyna gatnaşdy we onda ilkinji gezek syýasatda oňyn bitaraplygy we ykdysadyýetde açyklygy öz syýasatynyň esasy ýörelgesi hökmünde jar etdi.

Türkmenistanyň bitaraplyk syýasatyny saýlap almagy we üstünlikli durmuşa geçirmegi döwletimiziň bitaraplyk halkara hukuk ýagdaýynyň dünýä bileleşiginiň ýurtlary tarapyndan ykrar edilmegine getirdi. Bu maksada ýetmek üçin örän gysga wagtyň dowamynda döwlet derejesinde uly syýasy we diplomatik çäreler amala aşyryldy. Mysal üçin, 1995-nji ýylyň 15-nji martynda Pakistanyň paýtagty Ýslamabatda Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasyna agza döwletleriň Baştutanlarynyň 3-nji duşuşygynda Türkmenistan hemişelik Bitaraplygynyň borçnama-

laryny kanuny taýdan öz üstüne alyandygy barada Beýanama bilen çykyş etdi we ony goldamaklygy duşuşyga gatnaşyjylardan haýyş etdi. Duşuşygyň netijeleri boýunça kabul edilen Beýannamanyň şu gurama agza döwletler makulladylar we Türkmenistanyň bitaraplyk halkara hukuk ýagdaýyny goldadylar.

Bitaraplygyň türkmen nusgasy häsiýetli aýratynlyklara eýedir we döwletlere ýakındyr. Türkmenistanyň Bitaraplygy: özüniň gelip çykyşy boýunça ykrar edilendir. Şu makalada mukaddes Garaşsyzlygyna eýe bolmak bilen, ýaş Türkmenistan döwletiniň nämeler üçin bitaraplyk ýörelgesini özüniň syýasatynyň esasynda goýýandygy, wajyp daşary syýasy wezipeleri çözmekde döwletimize barha saldamly ýardam etmek bilen, şol syýasatyň nähili yzygiderli kämilleşendigi ýaly örän möhüm meseleler seljerilip geçilýär.

Türkmenistan dünýäde has adalaty tertibiň döredilmegi ugrunda çykyş edýär, halkara işlerinde güýç ulanmak usullaryny ret edýär, Goşulyşmazlyk hereketiniň asyly maksatlaryny hem-de adamkärçilikli ýörelgelerini doly goldaýar. 1995-nji ýylyň 20-nji oktýabrynda Türkmenistan Kolumbiýanyň Kartahena şäherinde bolup geçen Goşulyşmazlyk hereketine gatnaşyjy ýurtlaryň döwlet we hökümet Ýolbaşçylarynyň XI maslahatyna gatnaşdy we onda bu syýasy birleşigiň 114-nji agzasy boldy. Maslahata gatnaşyjy döwletler Türkmenistanyň bitaraplygyny biragyzdan goldadylar. Türkmenistanyň bitaraplygynyň Milletler Bileleşigi tarapyndan ykrar edilmegini gazanmak ugrundaky netijeli diplomatik işi döwletimiziň daşary ýurtlardaky diplomatik wekilhanalarynyň derejesinde hem alnyp barylýdy. Hususan-da, Türkmenistanyň Hytaý Halk Respublikasyndaky ilçihanasy ýurdumyzyň bitaraplygynyň Milletler Bileleşigi, şol sanda, Hytaýyň ýolbaşçylygy tarapyndan resmi taýdan ykrar edilmegi üçin özüniň esasy tagal-

lalaryny şol syýasaty öňe sürmäge, durmuşa geçirmäge gönükdirdi we örän oňaly netijeler gazandy. Şunlukda, Milletler Bileleşiginiň köp döwletleriniň Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplyk halkara hukuk ýagdaýyny goldamaklary biziň döwletimize Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygy hakyndaky meseläni BMG-niň derejesine çykarmaga mümkinçilik berdi.

1995-nji ýylyň 12-nji dekabrynda Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasy özüniň 50-nji mejlisinde oňa agza döwletleriň 185-siniň

goldamagynda “Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygy” atly Rezolýusiýany kabul etdi. Bellemeli zat, Rezolýusiýanyň 25 döwletiň awtordaşlygynda kabul edilmegi boldy. Bu taryhy resminama Türkmenistany hemişelik Bitarap döwlet hökmünde ykrar etdi. Bu Rezolýusiýanyň kabul edilmegi bilen resminama barada dünýä jemgyýetçiliginiň seslenmesini öwrenmek möhüm ähmiýete eýe boldy. 1995-nji ýylyň dekabrynda halkaraçy alym, Türkmenistanyň HHR-däki Adatdan daşary we Doly ygtyýarly ilkinji Ilçisi – şu makalanyň awtory hytaý jemgyýetçiliginiň görnükli wekilleriniň ençemesi bilen duşuşyklary we söhbetdeşlikleri geçirdi. BMG-niň Baş Assambleýasynyň Türkmenistan baradaky Rezolýusiýasy Hytaýyň resmi, işewür, ynsanperwer toparlarynda giň seslenme döretdi. Hytaý jemgyýetçiligi bu Rezolýusiýanyň diňe bir Aziýada däl, eýsem, tutuş dünýäde syýasy ýagdaýyň has-da gowulanmagyna ýardam etjekdigini, doly goldaýandygyny mälim etdi. Mysal üçin, Hytaýyň ylmy jemgyýetçiliginiň adyndan HHR-iň Halkara gatnaşyklary institutynyň Alymlar geňeşiniň başlygy Sun Imin bu barada şeýle diýdi: “BMG tarapyndan resmi taýdan ykrar edilen Türkmenistanyň Bitaraplyk hukuk ýagdaýy Aziýada parahatçylygyň, howpsuzlygyň we durnuklylygyň pugtalanmagyna ýardam eder. Türkmenistanyň daşary syýasatynyň esasy ýörelgeleri bolan oňyn bitaraplyk we ykdysadyýetde açyklyk HHR-iň garaýyşlary bilen örän kybapdaş we olar halkara giňişliginde ähli döwletleriň öz hususy garaýyşlaryny we ösüş ugruny saýlap almak babatda deň hukuklarynyň bolmalydygy barada çykyş edýän resmi Pekin tarapyndan makullanýar”.

“Amyderýadan Tigre we Ýewfrata çenli uzalyp giden Parfiýa patyşalygy diňe bir Ýewropanyň we Aziýanyň taryhy çatrygy bolman, eýsem, ol Gündogaryň we Günbataryň antik siwilizasiýalarynyň ähli in gowy däplerini özüne siňdirendir” diýip, belli hytaý ýazyjysy Gao Man aýtdy. Parfiýanyň aýratyn sarpa goýulýan şöhratly taryhy biziň halklarymyzyň geljekki gülläp ösüşiniň kepilnamasy boljak Beýik Ýüpek ýoluny dikeltmegiň ruhlandyryjy mysalydyr. Türkmenistanyň Bitaraplyk hukuk ýagdaýy bolsa bu ýolda möhüm ädimdir we sebitleýin durnuklylygyň serişdesidir. Şeýle hem, ol medeni özara hereketi işjeňleşdirmäge mümkinçilik berýär.

Bitaraplygyň türkmen nusgasy häsiýetli aýratynlyklara eýedir we döwletlere ýakyndyr. Türkmenistanyň Bitaraplygy: özüniň gelip çykyşy boýunça ykrar

edilendir. Bu ýagdaý BMG-niň Baş Assambleýasynyň “Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygy” atly Rezolýusiýasy we başga resminamalar tarapyndan tassyklanylýandy; özüniň görnüşi boýunça hemişelikdir, başga sözler bilen aýtsak, wagt taýdan çäklendirilen däl we harby, parahatçylykly ýagdaýlarda-da hereket edýändir; özüniň mazmuny boýunça oňyndyr. Oňynlyk parahatçylygy we durnuklylygy saklamak meselelerinde döwletiň işjeň syýasatyny aňladýar.

Türkmenistanyň daşary syýasaty belli döwre niýetlenen döwlet daşary syýasatynyň, Konsepsiýanyň esasynda amala aşyrylýar we bu Konsepsiýa dünýäde bolup geçýän ýagdaýlary nazara alyp, ylmy taýdan ýörite işlenilip düzülen, seljerilen, çaklanylýan we tassyklanan resminamadyr.

Häzirki döwürde Türkmenistanyň diplomatik gullugy döwlet daşary syýasatynyň 2022 – 2028-nji ýyllara niýetlenen daşary syýasatynyň Konsepsiýasyny durmuşa geçirýär. Bu resminama laýyklykda, Türkmenistan Aziýa we Ýuwaş umman sebitiniň döwletleri, Orta we Ýakyn Gündogaryň, Ýewropanyň we Amerikanyň ýurtlary, Birleşen Milletler Guramasy, Ýewropa Bileleşigi, Ýewropada Howpsuzlyk we Hyzmatdaşlyk Guramasy, beý- l e k i abraýly halkara we sebitleýin guramalar bilen hyzmatdaşlygy ösdürmäge uly üns berýär.

BMG-niň Baş

Assambleýasynyň “Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygy” atly Rezolýusiýasy ýurdumyzyň daşary syýasy we diplomatik işine güýçli itergi berýär. Netijede, häzirki wagtda Türkmenistan dünýäniň 150-ä golaý döwleti bilen diplomatik gatnaşyklary ýola goýdy we ösdürýär, 50-ä golaý halkara, hökümetara guramanyň agzasy boldy, şeýle hem 150-den gowrak halkara konwensiýalaryna we köptaraplaýyn resminamalaryna gatnaşýar.

Birleşen Milletler Guramasynyň ählumumy parahatçylygy we howpsuzlygy üpjün etmegiň esasy mehanizmi bolup durýandygy, Türkmenistanyň we BMG-niň uzak möhletli maksatlarynyň biri-birine laýyk gelyändigigi üçin, Garaşsyz Türkmenistan turuwbaşdan BMG-niň özüniň esasy hyzmatdaşy hökmünde saýlap aldy. Hut şonuň üçin hem, eýýäm 1992-nji ýylyň 2-nji martynda Türkmenistan BMG-niň Baş Assambleýasynyň 46-njy mejlisinde bu Guramanyň agzasy boldy. Türkmenistanyň BMG-niň ýanynda Hemişelik wekilhanasy döwletimiziň daşary ýurtlarda açan ilkinji diplomatik wekilhanasydyr.

BMG-niň Baş Assambleýasynyň 46-njy mejlisiniň işine professional diplomat, halkaraçy alym, Türkmenistanyň Daşary işler ministriňiň orunbasary – şu makalanyň awtorynyň ýolbaşçylygynda türkmen wekiliýeti gatnaşdy. Bu weki-

liýetiň esasy maksady Türkmenistanyň BMG-niň agzalygyna üstünlikli kabul edilmegini üpjün etmek maksady bilen, ýaş garaşsyz döwletimizi halkara bileleşigine düýpli tanyşdyrmak boldy. Wekiliýetimiz döwlet ähmiýetli şol wezipäni şowly amal etdi. Ýaş türkmen diplomatiýasy üçin has çylşyrymly bolan şol döwürde Türkmenistanyň Prezidentiniň Permany bilen A.Rahmanow Adatdan daşary we Doly ygtyýarly Ilçi derejesinde Türkmenistanyň BMG-niň ýanyndaky ilkinji Hemişelik wekili wezipesine bellenildi.

Türkmenistan BMG-niň agzasy hökmünde bu guramanyň ulgamlarynyň üsti bilen özüniň bitarap daşary syýasatyny durmuşa geçirmegi baş maksat edindi. BMG-de Türkmenistanyň milli bähbitleriniň doly ýüze çykarylmagy we olary dogry kesgitlemek esasynda durmuşa geçirmek boýunça maksada okgunly hyzmatdaşlygyň guralmagy biziň ýurdumyza BMG-niň işine doly bahaly gatnaşmaga ýardam etdi.

Soňky ýyllarda Türkmenistanyň Birleşen Milletler Guramasy bilen hyzmatdaşlygy strategik häsiýete eýe boldy we häzirki wagtda özara hyzmatdaşlyk Türkmenistanyň we BMG-niň durmuşynyň, takmynan, ähli ugurlaryny öz içine aldy. Muňa, ozaly bilen, Türkmenistanyň BMG-niň Baş Assambleýasynyň sessiýalarynda ykdysady, energetika, ekologiýa, suw, ulag howpsuzlygy ýaly we Merkezi Aziýada, Hazar deňzi sebitinde umumy howpsuzlygy üpjün etmek barada iri daşary syýasy başlangyçlary yzygiderli öňe sürmegi we olaryň adamzadyň önünde durýan sebitleýin we ählumumy meseleleriň çözgüdine barha saldamly goşant goşmaklary aýdyň şaýatlyk edýär.

Halkara tejribäniň görkezşi ýaly, dialog urşuň we gapma-garşylyklaryň önüni almakda iň täsirli usuly serişdedir. Şonuň üçin hem, ynançly dialogyň filosofiasyny öňe sürmek bilen, Türkmenistan BMG-niň Baş Assambleýasynyň 77-nji mejlisinde Milletler Bileleşigine “Dialog – parahatçylygyň kepili” atly Rezolýusiýanyň taslamasyny teklipl etdi we şol resminama dünýäniň 68 ýurdunyň awtordaşlygynda biragyzdan kabul edildi.

BMG-niň Baş Assambleýasynyň 78-nji sessiýasynda Türkmenistanyň başlangyjy bilen “2025-nji ýyl – Halkara parahatçylyk we ynanyşmak ýyly” atly Rezolýusiýa 86 döwletiň awtordaşlygynda kabul edildi. Bu Rezolýusiýany Milletler Bileleşigi we onuň düzümleri bilen doly derejede amal etmek maksady bilen, Türkmenistanyň Prezidentiniň çözgüdi esasynda “Türkmenistanyň Halkara parahatçylyk

we ynanyşmak ýylynyň dowamyndaky işleriniň we ileri tutýan ugurlarynyň Konsepsiýasy” kabul edildi. Bu resminamada häzirki zamanyň ählumumy gün tertibiniň esasy meseleleri, şeýle hem özara ynam, bilelikdäki dialog we jogapkärçilik esasynda döwletleriň tagallalaryny birleşdirmek boýunça biziň ýurdumyzyň garaýyşlary beýan edildi. Konsepsiýanyň maksatlarynyň doly amala aşyrylmagynyň parahatçylygyň, howpsuzlygyň we durnukly ösüşiň hatyrasyna Türkmenistanyň bitaraplyk syýasatynyň täsirliliginiň ýokarlanmagyna degerli ýardam etjekdigi düşnüklidir.

Bu Rezolýusiýany öňe süren döwlet hökmünde Türkmenistan, elbetde, degişli çäreleri geçirmekde esasy ähmiýete eýedir. “Halkara parahatçylyk we ynanyşmak ýyly” bilen baglylykda, ýurdumyzyň DIM-niň Halkara gatnaşyklary institutynda, mysal üçin, eýýäm 2025-nji ýylyň 3-nji ýanwarynda çäreleriň Meýilnamasy taýýarlanylady we olaryň 60-a golaýynyň geçirilmegi göz önünde tutuldy.

Şol bir wagtyň özünde hem, Milletler Bileleşiginiň syýasy erkiniň, onuň parahatçylyga we ylalaşyga, agzalalyklary, gapma-garşylyklary ýeňip geçmäge bolan ymtylmasynyň ýüze çykmasy hökmünde, bu uly syýasy çäreleriň geçirilmegine BMG-niň ähli düzümleriň, oňa agza döwletleriň işjeň gatnaşjakdyklary hem düşnüklidir.

Türkmenistan BMG bilen önüni alyş diplomatiýasynyň (ÖAD) meseleleri boýunça hem işjeň hyzmatdaşlygy alyp barýar. Önüni alyş diplomatiýasyna biziň ýurdumyz taraplaryň arasynda agzalalyklaryň ýüze çykmagynyň, olaryň gapma-garşylyklara öwürilmeginiň önüni almaga, şeýle hem eýýäm dörän gapma-garşylyklaryň ýaýramagyny çäklendirmäge gönükdirilen diplomatik hereket hökmünde düşüňär.

BMG-niň ulgamynda ÖAD-nyň nazaryýetini we amalyýetini ösdürmek boýunça işjeň iş ilkinji gezek geçen asyryň 90-njy ýyllarynyň başynda, Butros Galiniň BMG-niň Baş Sekretary wezipesine bellenmegi bilen başlandy. Şonuň üçin ÖAD-nyň meseleleri boýunça hem Türkmenistan BMG bilen önüniň hyzmatdaşlygyny bu Guramanyň umumy işine gatnaşmagynyň ilkinji ýyllarynda ýola goýdy.

Türkmenistanyň we BMG-niň arasynda ÖAD-nyň meseleleri boýunça hyzmatdaşlyk 2007-nji ýylyň 10-njy dekabrynda BMG-niň Baş Assambleýasynyň Kararnamasy esasynda Aşgabatda Merkezi Aziýa üçin önüni alyş diplomatiýasy boýun-

ça sebit merkeziniň açylmagy bilen esli işjeňleşdi. Häzirki wagtda bu sebit merkezi BMG-niň we Merkezi Aziýa ýurtlarynyň (Gazagystan, Gyrgyzystan, Täjigistan, Türkmenistan, Özbekistan) arasynda ysnyşykly gatnaşyklary ýola goýmak we ösdürmek üçin möhüm ähmiýete eýe bolup durýan gepleşikleri geçirmeginiň ýerine öwürüldi.

Sonky ýyllarda Türkmenistan BMG-niň sebit merkezi bilen täsirli hyzmatdaşlygy ýola goýdy, şeýle hem biziň ýurdumyz Merkeziň işine ýardam berip gelýär. Üstesine-de, hyzmatdaşlygyň netijesinde Türkmenistan önüniň daşary syýasatyny we diplomatiýasyny önüni alyş diplomatiýasynyň usullary bilen esli baýlaşdyrdy. Ýurdumyzda ÖAD-nyň geljegi barada “Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy: Türkmenistany 2022 – 2052-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň milli Maksatnamasynda” şeýle diýilýär: “Geljek döwürde Türkmenistan önüni alyş diplomatiýasy we gapma-garşylyklaryň önüni almak ulgamynda ählumumy parahatçylygy üpjün etmekde hem-de ähli halkara işlerinde öndebaryjy döwletleriň biri bolar” (Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy: Türkmenistany 2022 – 2052-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň milli Maksatnamasy. – Aşgabat: TDNG, 2022. 36 s.).

Türkmenistanyň bitaraplyk syýasatynyň parahatçylyk dörediji güýji bardyr. Mysal üçin, eýýäm geçen asyryň 90-njy ýyllarynda ýurdumyzyň paýtagtynda BMG-niň howandarlygynda Täjigistanda parahatçylygy we ynamy gazanmakda möhüm rol oýnan gepleşikler geçirildi, şeýle hem içeri owgan gapma-garşylygyny tertibe salmakda Aşgabat gepleşikleri geçirmekligiň ýerine öwürüldi we şol çäreler örän gowy netijeleri berdi. Häzirki ýönekeý bolmadyk halkara şertlerinde dawalary parahatçylykly ýollar bilen çözmekde Türkmenistanyň daşary syýasatynyň parahatçylyk dörediji ugrunyň ähmiýeti has-da ýokarlanýar. Şu jähetden, biziň pikirimizçe, bu işiň has-da netijeli alnyp barylmagy üçin, ýurdumyzyň DIM-niň ulgamynda gapma-garşylyklary tertibe salmak üçin hemme zady öz içine alýan çemeleşmäni ulanmaga ukyply diplomatlar Toparynyň döredilmegi maksadalaýyk bolup görünýär.

Türkmenistan önüniň bitaraplyk syýasatynyň diplomatik, söwda-ykdysady, medeni-ynsanperwer ugurlaryna uly üns berýär. Şu jähetden, biziň ýurdumyz deňhukukly gatnaşyklary we özara peýda esasynda

halkara ykdysady hyzmatdaşlygy ösdürmegi, Ýer togalagynyň döwletleriniň we sebitleriniň arasynda özara bähbitli hereketi ýola goýmagy, parahatçylygy we durmuklylygy pugtalandyrmagyň in möhüm gurallarynyň biri hökmünde ileri tutýar. Muňa şu deliller hem aýdyň şaýatlyk edýär: häzirki wagtda Türkmenistan öz önümleriniň ýüzden gowrak görnüşini daşary ýurtlara çykarýar, dünýäniň 100-den gowrak ýurdy Türkmenistanyň söwda-ykdysady hyzmatdaşy bolup durýar.

Bitarap Türkmenistanyň daşary syýasatynyň söwda-ykdysady ugry barada gürrüň etmek bilen, bu meselä “Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy: Türkmenistany 2022 – 2052-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň milli Maksatnamasynyň” aýratyn üns berendigini hem belläp geçeliň. Şu resminamada “Daşary ykdysady gatnaşyklary okgunly giňeltmek we diwersifikasiýalaşdyrmak” atly ugra ýurdumyzyň daşary syýasatynyň strategik ugurlarynyň biri hökmünde garalýar. Munuň özi bolsa geljekki onýyllyklaryň içinde Türkmenistanyň dünýäniň ykdysady, senagat, maýa goýum, ylmy-tehniki we tehnologiýa giňişligine ysnyşykly aralaşmagyny göz önünde tutýandygyndan; gaýtadan işleýän senagatyň eksporta niýetlenen önümleriniň sanyny düýpli, has takygy, onlarça, hatda, ýüzlerçe esse artdyrmagy meýilleşdirýändiginden; maýa goýumlary çekmegiň hasabyna az uglerodly energiýa hem-de wodorod ýangyjyna geçmegi göz önünde tutýandygyndan; üsti doldurylýan energiýa çeşmelerinden doly peýdalanmak üçin halkara hyzmatdaşlyk gatnaşyklaryny güýçlendirjekdiginden; şeýle hem ýurdumyzyň maliýe we söwda ulgamlarynda halkara hyzmatdaşlygyna doly derejede goşulmaga tarap strategik ugur alyandygyndan, munuň üçin onuň dünýäniň ýöriteleşdirilen iri düzümleri bolan Halkara pul gaznasy, Bütindünýä banky, Bütindünýä söwda guramasy, sebit maliýe institutlary bilen hyzmatdaşlygy has-da işjeňleşdirjekdiginden anyk habar berýär.

2023-nji ýylda Türkmenistan BMG-niň Baş Assambleýasynyň münberinden Ählumumy howpsuzlyk strategiýasyny işläp taýýarlamak baradaky başlangyjy öňe sürdi. Şol strategiýanyň çäklerinde Türkmenistan “Halkara parahatçylyk we ynanyşmak ýylynda” BMG tarapyndan sebit howpsuzlygy meselelerine aýratyn ünsüň berilmegini teklipe etdi. Şunda Türkmenistan Merkezi Aziýanyň we oňa ýanaşyk sebitleriň meselelerine, ýagny syýasy, durmuş,

ynsanperwer, daşky gurşaw, energetika, suw serişdelerini ulanmak hem-de beýleki meseleleriň toplumyna örän ünsli garamagyň zerurdygyndan ugur aldy. Şeýle hem bu ýerde gürrüň Merkezi Aziýa – BMG ugry boýunça hemmetaraplaýyn, doly görnüşli, köp derejeli we ulgamlaryň dialogyň ýola goýulmagynyň wagtynyň gelendigi barada barýar. Bu ugur “Halkara parahatçylyk we ynanyşmak ýylynda” Türkmenistanyň işleriniň ileri tutulýan ugurlarynyň birine öwürüldi.

Şeýle hem, Türkmenistanyň Hazarýaka döwletleriniň we onuň Hazar deňzi sebitinde howpsuzlygynyň ýagdaýyna biperwaý bolup bilmejekdigi düşnükli. Şunlukda, Türkmenistan öz çäginde parahatçylyk dörediji işiniň iki merkeziniň döredilmegini we bu meselä seredilmegini maksadalaýyk hasaplaýar.

Türkmenistanyň bitaraplyk syýasatynyň ähmiýeti gysarnyksyz ýokarlanýar. 2017-nji ýylyň fewralynda Türkmenistanyň başlangyjy bilen BMG-niň Baş Assambleýasynyň 71-nji sessiýasynda 12-nji dekabry “Bitaraplygyň halkara güni” hökmünde jar etmek baradaky Rezolýusiýanyň kabul edilmegi munuň aýdyň subutnamasydyr. Bu Rezolýusiýa baglylykda, BMG agza döwletleri her ýylyň 12-nji dekabryny Bitaraplygyň halkara güni hökmünde belläp geçýärler.

Şol bir wagtyň özünde, ösüşiň we netijeli hyzmatdaşlygyň mysaly hökmünde Türkmenistanyň halkara giňişliginde alyp barýan maksada okgunly syýasaty bitaraplygyň işjeň ösdürilmegini talap edýär. Şu jähetden, bitaraplygyň ähmiýetiniň ýokarlanmagyna geljekki 30 ýylyň dowamynda (2022 – 2052-nji ýyllar) Türkmenistanyň daşary syýasatynyň “Dünýä giňişliginde Türkmenistanyň bitaraplygyny ösdürmek we öňe ilerletmek” atly strategik ugrunyň amaly taýdan durmuşa geçirilmegi hem uly ýardam eder.

Türkmenistan ýöredýän syýasatynyň netijeliligini ýokarlandyrmagy, şeýle hem dünýä syýasaty üçin bitaraplygyň tebigatynyň has doly açylyp görkezilmegini möhüm hasap edýär. Şunuň bilen baglylykda, Türkmenistanyň BMG-niň Baş Assambleýasynyň 79-njy sessiýasynda bitarap döwletlere BMG bilen onuň parahatçylyk dörediji tagallalarynda ileri tutulýan hyzmatdaşlyk hukuk ýagdaýynyň berilmegi baradaky başlangyjy bilen çykyş edendigini hem belläp geçeliň. Munuň, elbetde, Milletler Bileleşigine bitaraplygyň we önüni alyş diplomatiýasynyň gurallaryndan has işjeň peýdalanmaga ýardam etjekdigi düşnükli.

Türkmenistanyň bitaraplyk syýasatynyň täsirirliginiň mundan beýläk-de ýokarlanmagyny üpjün etmek üçin, ýurdumyzyň diplomatik gullugynyň işgärleriniň öz tagallalaryny ýurdumyzyň milli bähbitlerini goramaga we üpjün etmäge, dünýäniň dürli döwletleri bilen özara peýdaly hyzmatdaşlygy ösdürmäge we pugtalandyrmaga gönükdirjekdiklerine ynamymyz uludyr. Bu ileri tutulýan wezipeler geljekki ýaş diplomatlary taýýarlaýan Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginiň Halkara gatnaşyklary instituty üçin hem aýratyn ähmiýete eýedir. Türkmen diplomatiýasynyň milli mekdebinin mugallymlary bolan – biz özümiziň esasy wezipämizi bitaraplygyň tebigatyny doly açyp görkezmäge, geljekki diplomatlarymyzy dünýäniň täze geosyýasy ýagdaýy we onda Türkmenistanyň orny barada habarly bolar ýaly taýýarlamakda, şeýle hem biziň döwrümiziň esasy meseleleri barada olaryň bilimlerini ösdürmekde we ekspertleriň derejesinde seslenmek üçin zerur bolan möhüm endikleri edinmeklerinde görýäris. Geljekki hünärmenler diplomatik işiň özboluşly usullaryny we tehnikasyny ele almalydyrlar, islendik möhüm meseläniň ykdysady tarapyny görmäge ukyply bolmalydyrlar, häzirki zaman habar tehnologiýalaryndan başarnykly peýdalanyň we zerur bolan ähli meseleleri ýurdumyzyň milli bähbitleriniň nukdaýnazaryndan seljerip bilmelidirler.

2025-nji ýylda Türkmenistan özüniň Bitaraplyk hukuk ýagdaýynyň halkara ykrar edilmeginiň şanly 30 ýyllygyny halkara derejesinde giňden belläp geçär. Geçen ýyllar bitaraplygyň türkmen nusgasy özüniň BMG-niň ýörelgelerine esaslanýan ýokary maksatlara, ýurdumyzyň milli bähbitlerine laýyk gelendigini görkezdi, şeýle hem ol tutuş dünýä bileleşiginiň gazananyna öwrüldi. Şu ýyl tutuş dünýä jemgyýetçiligi Birleşen Milletler Guramasynyň döredilmeginiň 80 ýyllygyny dabaraly belläp geçär. BMG-niň döredilmegi dünýäde parahatçylygyň we howpsuzlygyň pugtalanmagyna, döwletleriň arasynda dostlukly gatnaşyklaryň ösmegine we bolup biläýjek gapma-garşylyklaryň önüni almaga ýardam etmegi maksat edindi. Özüniň ýaşap gelýän ýyllarynda BMG işiniň esasy ugurlarynda oňaly üstünlikleri gazanmagy başardy.

Şol bir wagtyň özünde hem, dünýä ösüşiniň häzirki döwründe BMG agza döwletleriň belli sepgitlere golaýlaşýandyklaryny hem belläp geçeliň. Has takygy, bu ýerde gürrüň şol sepgitde ähli döwletleriň pikirleriniň, niýetleriniň we hereketleriniň hökmany suratda jogapkärçilige, uzakdan görüjilige, hakykata esaslanmaklary barada barýar. Başga sözler bilen aýdanymyzda, munuň özi geçilen ýol barada oýlanmaga, zerur bolan ýerde ýagdaýlara täzeçe baha bermäge, ýalňyşlyklary we ýetmezçilikleri düzetmäge wagtyň gelendigini, BMG-niň, onuň ösüş institutlarynyň işini bilelikde kämilleşdirmek boýunça öňe hereket etmegi aňladýar. Bir zat welin üýtgesiz galmalydyr – bu BMG-niň gymmatlyklaryna, ýörelgelerine we maksatlaryna wepaly bolmakdyr. Şol gymmatlyklar adamzadyň düýpli, uzakmöhletli bähbitlerine laýyk gelýändigini subut etdi. Bu ýalana çykarylyp bilinmejek subutnamalar aýratyn hem şu günki gün degişli güýçleriň ählisiniň birleşmeginiň zerurdygy bilen düşündirilýär.

Türkmenistan BMG-ä, onuň ägirt uly döredijilikli kuwwatyna ynanýar. Biziň ýurdumyz üçin Birleşen Milletler Guramasy köptaraplaýyn hukuga eýe bolan seýrek gurluşlydyr. BMG-niň sesi ählumumy parahatçylyga we howpsuzlyga, durnukly ösüşe, özara bähbitli gatnaşyklara hemişelik çagyryş bolup eşidilýär. Ýer togalagynyň geljeginiň hatyrasyna Türkmenistan BMG-niň ileri tutýan ugurlaryny durmuşa geçirmek bilen, mundan buýana hem ählumumy meseleleriň çözüldüine özüniň barha saldamly goşandyny goşar. BMG bilen ysnyşykly hyzmatdaşlyga Türkmenistanyň taýýardygyny tasýklamak bilen, türkmen halkynyň Milli Lideri, Türkmenistanyň Halk Maslahatynyň Başlygy Gurbanguly Berdimuhamedow 2025-nji ýylyň 14-nji ýanwarında Bitarap Türkmenistanyň sebit we ählumumy ölçeglerde Birleşen Milletler Guramasynyň ygtybarly hyzmatdaşy, pikirdeşi bolandygyny, şeýle bolmagynda galýandygyny, geljekde hem şeýle boljakdygyny aýratyn nygtap geçdi.

Biziň bu aýdanlarymyz häzirki günde iş ýüzünde özüniň beýanyny tapýar.

Amangeldi Rahmanow, Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginiň Halkara gatnaşyklary institutynyň halkara gatnaşyklary we diplomatiýa kafedrasynyň müdiri, filosofiýa ylymlarynyň kandidaty, taryh ylymlarynyň doktory, professor, Türkmenistanyň Adatdan daşary we Doly ygtyýarly Ilçisi, Türkmenistanyň ussat diplomaty.

Makalany ýollan: Türkmenistanyň Bilim ministrligi.
Kabul edilen wagty:
2025-nji ýylyň 6-njy fewraly.

EMELI AŇ – GELJEGIŇ TEHNOLOGIÝASY

Emeli aň düşünjesi ilkinji gezek Dortmund kollejiniň professory, matematik Jon Makkarti tarapyndan 1956-njy ýylda teklipl edildi. Şol döwürden häzirki günlere çenli emeli aň ulgamyny döretmek meselesi birnäçe gezek alymlaryň we inženerleriň üns merkezinde

Emeli aň örän giň gerimli düşünje bolup, ol ýönekeý elektron hasaplaýjy enjamlardan (kalkulýatorlardan) başlap, sürüjisiz dolandyrylýan awtoulaglara çenli ösdürildi. Emeli aň çylşyrymly gurluşlaryň işini dolandyryjy kompýuter bolup, ony adamyň beýnisi bilen deňeşdirip bolýar.

bolsa-da, birnäçe gezek hem ýatdan çykaryldy.

Emeli aňa “maşyn akly” hem diýilýär. Ol kesgitlenilen meseleleri çözmekde adam aňynyň mümkinçiligine ýakynlaşdyrylandyr, käbir ýagdaýlarda ondan hem öňe geçýär.

1997-nji ýylda “IBM” şereketiniň döreden küşt oýnaýan kompýuteri küşt boýunça şol wagtky dünýä çempiony G.Kasparowy hem utdy. Bu kompýuter emeli aňa meňzeş hem bolsa, ol küşt oýnunyň strategiýasy barada pikirlenip bilmeýärdi, diňe ýadyna ýerleşdirilen maglumatlaryň has amatlysyny saýlap bilýärdi.

Şeýle-de bolsa, bu hadysa emeli aň döretmek meselesini ýene-de jemgyýetçiligiň üns merkezine çykardy.

2011-nji ýylda dünýäniň alymlary elektron neýron torlaryny döretmäge girişdiler. Emeli aňyň kämilleşdirilmeginiň netijesinde häzirki zaman kompýuterleriniň birnäçe nesli döredildi. Häzirki günlerde bu ugurda köpsanly derňewler neýron torlarynyň kömegi bilen ýerine ýetirilýär. Olaryň dürli görnüşleri (düýrlenýän neýron torlar, rekurrent (latynça recurrentis – gaýtalanýan) neýron torlar, Markowyň zynjyry, uzak (gysga) möhletli ýatda saklaýjy, generatiw bäsleşikli torlar we beýlekiler) döredildi.

Emeli aň döretmek çak edileninden has çylşyrymly mesele boldy. Adamyň fiziki işjeňligini we kabul edililik mümkinçiligini gaýtalap bilýän kompýuteri döretmekden ýokary derejeli logiki ukyby bolan kompýuteri döretmegiň has ýeňil bolýandygyna göz ýetirildi. Şonuň üçin emeli aň döretmäge synanyşyklar bellibir döwürlerde seýrekledi, oýlap tapyjylaryň üns merkezi maglumat ulgamynyň beýleki ugurlaryna gönükd.

Häzirki günlerde *emeli aň* adalgasyna dürli mazmunda düşünilýär, ýagny ýatda saklamak mümkinçiligi bolan kompýuterleri we mehanizmleri öndürmegiň tehnologiýasynyň birnäçe görnüşleri üçin umumy kesgitleme bolup durýar, sebäbi häzirki zaman emeli aň kompýuterleriň mümkinçiliklerini giňeltmegiň köpsanly dürli usullaryny, mysal üçin, maşynly okatmak, çuňňur okatmak, *Big Data* (uly maglumatlar), *neýron torlary*, *kognitiw* (latynça *cognitio* – *akyl ýetirmek*) hasaplamalary we beýleki düşüňjeleri özünde jemleýär. Umuman aýdylanda, häzirki zaman emeli aň “Eger-de maşyna tükeniksiz hasaplama kuwwaty we tükeniksiz maglumatlar berilse näme bolar?” diýen soraga jogapdyr. Senagaty awtomatlaşdyrmakda ulanylýan kompýuterler maglumatlara seljerme bermegi we olaryň esasynda çözügüt kabul etmegi sekunda ýetirmän ýerine ýetirýär. Şonuň ýaly işleri adamyň ýerine ýetirmegi üçin birnäçe gün gerek bolýar. Şularyň esasynda, häzirki wagtda “Emeli aň diýilýän gurluşlar eýýäm giňden ulanylýar” diýlip hasap edilýär.

Häzirki günlerde emeli aň prosessorlarda gurnalýar. 2020-nji ýylda meşhur “Huawei” şereketi emeli aňyň ösüşiniň täze tapgyryna geçmegiň strategiýasyny hödürledi, ýagny emeli aňyň ýol görkezijisi hökmünde “Ascend” atly programmalanýan neýroprosessori teklipl etdi. “Huawei” wekiliniň aýtmagyna görä, bu prosessor emeli aň tehnologiýasy boýunça taýýarlanylýan we mümkin bolan ýagdaýlaryň giň düzümini peýdalanmaga ugrukdyranlaryndan ilkinjisidir. Häzirki wagtda emeli aň prosessoryny peýdalanmak arkaly “Huawei” onlarça pudaklara, şol sanda, telekommunikasiýa, energetika we ulag ulgamlaryna degişli 500-den gowrak taslamany amala aşyrdy.

Şereketiň habar bermegine görä, 2025-nji ýylda dünýäde 40 milliarddan gowrak akylly gurluşlar bolar, ulanyjylaryň 90%-i bolsa sanly kömekçilerden peýdalanar. Şeýle ösüş emeli aň çözügütlerini köpeltmegiň esasynda mümkin bolar, ýagny olar eýýäm häzirki günlerde ulanyjylaryň elektron enjamlaryndan başlap, maglumatlary işläp taýýarlaýjy merkezlere çenli dürli ugurlarda ornaşdyrylýar. Bu ösüşiň maksady emeli aň bilen goşmaça baýlaşdyrylan doly manyly sanlaýyn transformasiýanyň (latynça *transformatio* – *özürtmek*) esasyňy goýup

biljek emeli aňly ykdysady ulgamy döretmekden ybaratdyr.

Emeli aňyň göräýmäge örän ýönekeý meseleleri çözmegi üçin hem entek köp wagt gerek bolar. Mysal üçin, gyzykly taslamalaryň biri hökmünde “adamyň duruş ýagdaýyny kesgitleýji” gurluşy görkezmek bolar. Olaryň birinde fotosuratlardaky we wideoýazgylardaky adamyň nähili hereket edýändigine düşünmegi kompýutere öwretmek üçin “Facebook” şereketi neýron torlaryny peýdalanýar. Berlen pursatda adamyň dik duranyny, elini bulaýanyny ýa-da ýöräp barýanyny, iň bolmanda, iki ýaşly çaganyň derejesinde düşünmegini kompýutere öwretmeli bolýar. Logiki hasaplamalara esaslandyrylan mümkinçilikleriň geriminiň giňeldilmegine garamazdan, maşynlar akylyly däl, esasan, adamyň derejesinde kabul etmek we düşünmek meselesinde olar häzirikçe örän pes gelýär. Iň bolmanda, ýakyn geljekde maşynlar jogapkärçiligi öz üstüne alyp bilmezler.

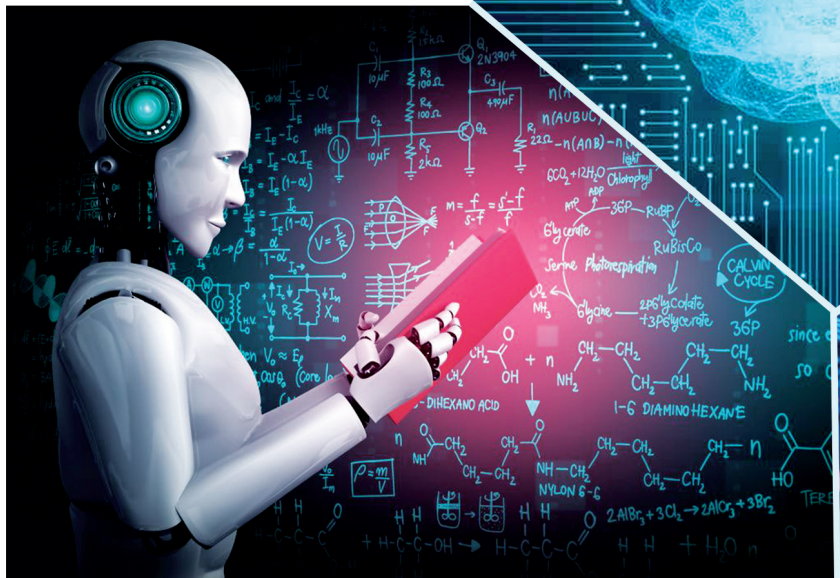
Emeli aňyň ösüş depgininiň tizlenmegi maglumatlar eýýamynyň tamamlanmagyna we özbaşdak eýýamyň başlanmagyna getirer diýlip çak edilýär we alymlar olaryň şertli araçagyny “Tehnologik singulyarlyk” adalgasy bilen belgileýärler. Maglumat eýýamy 1450-nji ýylda ilkinji çap ediji stanogyň ýüze çykmagyndan we onuň kömegi bilen bilimiň hem-de maglumatlaryň dünýä yüzüne ýaýradylmagyndan başlanýar. Häzir bolsa biziň jübimizde göterýän gurluşlarymyz birnäçe sekundyň dowamynda dünýä yüzünden islendik maglumaty almaga ýa-da kimdir biri bilen habarlaşmaga mümkinçilik berýär. Bu ýagdaý maglumatlar eýýamynyň logiki tamamlanandygyny aňladýar.

Çaklamalara görä, emeli aňyň ösüşiniň indiki eýýamynda kompýuterleri we maşynlary uly göwrümlü maglumatlara hem-de empiriki gözegçiliklere esaslandyryp, optimallaşdyrmak we netijelilik talaplaryna eýerip, adamlar üçin dürli meseleleri çözerler diýilýär. Ýakyn geljekde (indiki 50 ýylda) anyk meseleleri çözmek üçin niýetlenilen ýöriteleşdirilen emeli aňly gurluşlaryň köpsanlysy ýüze çykar. Şeýle-de bolsa, ýakyn wagtlarda köpsanly dürli görmüşli meseleleri çözüp bilýän emeli aňly gurluşlaryň ýüze çykmagyna garaşylmaýar. Bu mesele emeli aňy döretmegiň iň çylşyrymly bölegi bolup, ony nähili amala aşyr-

magy, ýagny kompýuterleri nädip “akylyly” etmegi pikirlenmelidir. Aýdalyň, “Maşyna it bilen pişigi tapawutlandyrmagy nädip öwretmeli?” diýen jedelli sowala jogap tapmak üçin köp wagt gerek bolar.

Bu ugurda birnäçe çemeleşmeler ýüze çykdy. Mysal üçin, adamyň beýnisini nusga edinmek. Häzirki wagtda alymlar adam beýnisiniň ters taslamasy diýlip atlandyrylan meseläniň üstünde iş alyp barýarlar. Bu taslamany 2030-njy ýyla çenli tamamlamak göz önünde tutulýar. Taslama doly taýýar bolanda, biz öz beýnimiziň ähli syr-larynyň üstünü açarys we ondan täze pikirleri alarys. Şeýle ulgamlaryň mysaly hökmünde emeli neýron torlaryny görkezmek bolar.

Beýleki bir has töwekgel

pikirleriň biri adam beýnisiniň işini doly gaýtalaýan gurluşlary döretmekdir. Şeýle synanyşygy amala aşyrmak üçin beýnini örän ýukajyk gatlaklara bölmek we her bir gatlagyň düzümini kesgitlemek göz önünde tutulýar. Soňra ýörite programmanyň kömegi bilen 3D-modeli (üç ölçegli) döretmek we ony super kompýutere ýerleşdirmek, şonuň netijesinde adam beýnisiniň ähli funksiýalaryny ýerine ýetirip bilýän gurluşy emele getirmek meýilleşdirilýär. Şeýle gurluşa diňe maglumatlary toplamak we öwrenmek gerek bolar diýip hasap edilýär, emma bu işleri amala aşyrmak üçin köp wagt gerek bolar, sebäbi häzirki günlere çenli adam beýnisiniň bary-ýogy 302 sany neýrondan ybarat bolan 1 mm galyňlykdaky gatlagy öwrenildi. Biziň beýnimiz bolsa

100 000 000 000 (ýüz milliard) neýrondan ybaratdyr. Adam beýnisiniň doly nusgasyny döredip bolmasa, onuň ewolýusiýasyny gaýtalamak pikiri hem ýüze çykýar. Genetiki algoritmler usulynyň manysy optimallaşdyrmak we modelirmek meselesini çözmek üçin janly tebigatdaky adaty saýlama mehanizmini peýdalanmak zerurdyr. Birnäçe kompýuter dürli meseleleri çözenlerinde, olaryň has netijeli işläp çykýanlarynyň özara “çaknyşdyrmak” göz önünde tutulýar. Meseleleri çözüp bilmedik maşynlar hatardan çykarylýar.

Şeýlelikde, şu tejribäni köp gezek gaýtalamak bilen adaty saýlama algoritminiň has ýokary hilli kompýuteri döretmegine garaşylýar. Ewolýusiýa prosesini awtomatlaşdyryp we kompýuterleri

we üýtgemeleri kodlaşdyrmaga ukyply kompýuteri döretmekden ybaratdyr. Şeýle kompýuterler diňe özbaşdak öwrenmegi başarmak bilen çäklenmän, eýsem, zerurlygyna görä öz arhitekturasyny hem üýtgedip bilmeli. Aylmlaryň şeýle ulgamlary döretmek meýilnamalarynda esasy mesele kompýutere öz şahsy aňyny ösdürmegi hem-de derňewleri geçirmegi öwretmekden ybaratdyr.

Emeli aňnyň ösüşiniň bellibir döwründe kompýuterleriň mümkinçilikleriniň adamlaryňkydan ýokary bolmagyna garaşylýar. Adamyň beýnisine meňzeş düzülen emeli aňny adamlardan birnäçe artykmaçlyklary bolmaly, ýagny:

• **Tizligi.** Adam beýnisiniň neýronlarynyň maksimal işleýiş ýygylgy 200 Gs, häzirki zaman prosessorlarynyňky bolsa 2 GGS (Gigagers), ýagny 10 million esse tiz işleýär.

• **Ölçepleri.** Adam beýnisi kelle çanagynyň ölçegleri bilen çäklendirilen bolýar we şonuň üçin ol ondan uly bolup bilmeýär. Kompýuter bolsa faýllary saklamak üçin islendik göwrümi eýeläp bilýär.

• **Ygtybarlylygy we işleýişiniň dowamlylygy.** Beýniniň neýronlary bilen deňeşdirilende, tranzistorlar has takyk işleýärler. Şeýle-de, olary aňsat abatlap ýa-da çalşyryp bolýar. Adam beýnisiniň ýadamak häsiýeti bolýar, emma kompýuter gije-gündizleriň dowamlynda doly kuwwatynda işläp bilýär.

Şeýle hem, yzygiderli öz-özünü kämilleşdirmäge programmаланан emeli aň belli bir derejä ýetende, özüni çäklendirmez. Bu bolsa adam aňynyň derejesine ýetmegi bilen maşynyň çäklenmegini görkezýär. Netijede, ähli ugurlar, ýagny oýlap tapmak, umumy akyl ýetirmek we sosial endikleri boýunça adam aňyndan ýokary bolan emeli super aň (ASI – Artificial Superintelligence) ýüze çykyp biler. Şonuň üçin emeli aň döretmek bilen meşgullanýan programmaçylar düzüýän programmalarynda adalatlylygyň, edepliligiň, tertipliligiň we adamlara mahsus bolan beýleki gowy häsiýetleriň bolmagyny göz önünde tutmalydyr.

“çaknyşdyryp” bolmaýandygy, ýagny ewolýusiýa prosesiniň öz-özünden bolup geçýändigini bu usulyň esasy kynçylygydyr.

Synag edilen usullardan anyk netijeleriň çykarylýp bilinmändigini sebäpli, alymlar öz-özünü barlaýan programmany döretmeli diýen netijä gelýärler. Bu usul umumy emeli aň döretmegi amala aşyrmak mümkinçiligi uly bolan usul hasap edilýär. Usulyň manysy, ýagny esasy wezipesi emeli aň derňemäge

Orazly Çaryýew, Türkmenistanyň Döwlet energetika institutynyň uly mugallymy.

Makalany ýollan: Türkmenistanyň Döwlet energetika instituty.

Kabul edilen wagty:

2025-nji ýylyň 21-nji fewraly.

TÜRKMENISTANYŇ HALKARA BILIM HYZMATDAŞLYGYNÝŇ TARYHY ESASLANDYRMASY

Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe türkmen halkynyň Milli Lideri Gahryman Arkadagymyz Gurbanguly Berdimuhamedowyň binýatlaýyn ýörelgelerini dowam edýän Arkadagly Gahryman Serdarymyzyň parasatly baştutanlygynda Türkmenistanda bilim ulgamynyň durnukly ösmegini, onuň dünýä ülnülerine laýyk gelmegini üpjün etmek maksady bilen, halkara bilim hyzmatdaşlygyna aýratyn uly ähmiýet berilýär. Gahryman Arkadagymyzyň: “Bilim syýasatymyzyň iň möhüm bölegi dünýäniň esasy ylym we bilim merkezleri bilen halkara hyzmatdaşlygyny ýola goýmakdan ybaratdyr” [2, 12 s.] diýip bellemegi ýurdumyzyň tutuş bilim syýasatynda halkara hyzmatdaşlygynyň bimöçber ýokary ähmiýetini aýdyň görkezýär.

Ata-babalarymyz örän gadymy döwürlerden bäri ylma we bilime uly ähmiýet beripdirler hem-de bu baradaky gazananlaryny soňky nesillere miras galdyrypdyrlar. Gadymy we orta asyrlarda türkmenleriň döreden döwletlerinde ylmyň ösmegi üçin ähli tagallalar edilipdir. Şol döwürlerde Gündogary Günbatar bilen ýakynlaşdyran Beýik Ýüpek ýoly arkaly, türkmen topragyna özüniň ylmy garaýyşlaryny we düşüňjelerini baýlaşdyrmak, tejribe alyşmak maksadynda alymlar gelipdir. Bu barada alym Arkadagymyz: “Beýik Ýüpek ýolunyň ugry boýunça gatnan kerwenler bilen dünýäniň çar künjünden mertebeli alymlar türkmen topragyna gelipdirler. Olar Nusaýda, Mänede, Sarahsda, Merwde, Amulda, Zemmede, Köneürgençde, Dehistaýda ýerleşen baý kitaphanalary medreselerde okap, türkmen alymlaryna şägirt durupdyrlar” [3, 5-8 s.] diýip belleýär. Munuň özi dünýä medeniýetiniň ösmegine saldamly goşandyny goşan keremli türkmen topragynyň, hakykatdan-da, ylym-bilim merkezi bolandygyny bütin aýdyňlygy bilen subut edýär.

Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistan döwletimiziň bilim babatda alyp baryan halkara hyzmatdaşlygynyň halkymyzyň köp münýýlyk taryhyndan gözbaş alyp gaýdýandygyny aýratyn bellemek gerek

Türkmenistanyň bilim ulgamynda halkara hyzmatdaşlygynyň ösüşiniň 2007-nji ýylda başlan täze döwri ýurdumyzyň 1991-nji ýylda Garaşsyzlyga eýe bolup, ýurdumyzyň özbaşdak ösüş ýoluna düşen döwri bilen hem taryhy nukdaýnazardan aýrylmaz baglanyşyklydyr.

Türkmenistan Garaşsyzlygyna eýe bolan ilkinji günlerinden başlap, döwletiň durnukly ösüşiniň esasy şerti bolan ýokary hilli bilim ulgamyny döretmäge girişdi. Ýurdumyzda bilim ulgamyny kämilleşdirmek we ony dünýä ülnülerine laýyk getirmek babatda möhüm özgertmeler ýokary depginde durmuşa geçirilip başlandy. Şeýle möhüm başlangyçlaryň ilkinjisi 1990-njy ýylda “Dil hakynda” we 1993-nji ýylda “Bilim hakynda” Türkmenistanyň Kanunlarynyň kabul edilmegi boldy.

Türkmenistan Garaşsyzlygyny alan ilkinji ýyllarynda dünýä döwletleriniň we halkara guramalaryň birnäçesi bilen diplomatik gatnaşyklary ýola goýdy. Şunuň bilen birlikde, Watanymyz hyzmatdaş ýurtlar we guramalar bilen dürli ugurlarda, şol sanda, bilim ulgamynda hem halkara hyzmatdaşlygy ýola goýmaga girişdi. Türkmenistan daşary ýurtlaryň birnäçesi bilen bilim babatda hyzmatdaşlyk etmek hakynda ylalaşyklary baglaşdy. Hususan-da, 1992-nji ýylda ABŞ-nyň Nýu-Ýork şäherinde Türkmenistanyň Bilim ministrligi bilen Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň Bilim we dil öwrenmek babatda hyzmatdaşlyk etmek baradaky Geňeşiniň (ACCELS) arasynda Ylalaşyk baglaşylyp, bu resminama laýyklykda, 1992-nji ýylda ACCELS Türkmenistanda öz işine başlady. Häzirki wagtda bu Geňes Türkmenistanda geljekki ýolbaşçylary alyşmak Maksatnamasyny (FLEX) we Orta mekdepleriň iňlis dili mugallymlarynyň alyş-çalyş Maksatnamasyny (TEA) dolandyrýar. FLEX maksatnamasynyň çäginde ýurdumyzyň ýüzlerçe mekdep okuwçylary ABŞ-nyň orta mekdeplerinde okap geldiler. ABŞ-nyň Türkmenistandaky Ilçihanasy 2005-nji ýylda Milli Fulbraýt maslahatyny hem geçirip başlady [4].

Şeýle-de, 1992-nji ýylda Türkmenistan bilen Hindistan Respublikasynyň arasynda medeniýet, sungat, ylym, bilim, syýahatçylyk we köpçülikleýin habar beriş serişdeleri ulgamynda hyzmatdaşlyk etmek baradaky Ylalaşyk baglaşyldy [4]. Şol ýylda Türkiýe Respublikasynyň Hökümetiniň türki we doganlyk döwletlere berýän talyp haklarynyň çäklerinde türkmen raýatlary ilkinji gezek Türkiýe döwletine bilim almaga ugradyldy. Häzirki wagta çenli, Türkiýe Respublikasynyň Hökümetiniň bu talyp haklarynyň çäklerinde ýurdumyzyň ýaşlary Türkiýede bilim alyp geldiler.

1994-nji ýylyň 28-nji aprelinde Aşgabat şäherinde Türkmenistanyň we Fransiýa Respublikasynyň Hökümetleriniň arasynda dilleri okatmakda hyzmatdaşlyk etmek hakynda Ylalaşyga gol çekildi. 1996-njy ýyldan bäri, ýurdumyzyň umumybilim berýän orta hem-de ýokary okuw mekdepleriniň fransuz dilini okadýan mugallymlary we fransuz dilini öwrenýän talyplary birnäçe gezek Fransiýada bir aýlyk dil bilimlerini kämilleşdiriş okuwlarynda boldular.

Türkmenistanyň bilim ulgamynda hyzmatdaşlygy ýola goýan ilkinji ýurtlarynyň biri hem Russiýa Federasiýasydyr. 1995-nji ýylyň 18-nji maýynda Türkmenistanyň we Russiýa Federasiýasynyň Hökümetleriniň arasynda Medeniýet, bilim we ylym ulgamlarynda hyzmatdaşlyk etmek hakynda Ylalaşygyň baglaşylmagy türkmen-rus bilim hyzmatdaşlygyny pugtalandyrmakda ilkinji ädim boldy. Bu resminamada iki ýurduň ýokary okuw mekdepleriniň arasynda göni gatnaşyklary ýola goýmak, mugallymlary taýýarlamak işinde özara hereket etmegi ösdürmek we bilim edaralarynyň işi babatda tejribe alyşmak ýaly ugurlar boýunça hyzmatdaşlygy ösdürmek bellenildi [6, 162 s.].

Türkmen-rus bilim hyzmatdaşlygyny ösdürmek ugrunda möhüm ädimleriň ýene biri 2000-nji ýylyň 19-njy maýynda Russiýa Federasiýasynyň we Türkmenistanyň arasynda ylym, medeniýet we bilim babatda hyzmatdaşlyk etmek hakynda degişli resminama gol çekilmegi boldy [5, 151 s.].

2002-nji ýylyň 21-nji ýanwarynda Aşgabat şäherinde A.S.Puşkin adyndaky umumy orta bilim berýän bilelikdäki türkmen-rus mekdebini açmak barada Türkmenistanyň Hökümeti bilen Russiýa Federasiýasynyň Hökümetiniň arasynda Ylalaşyk baglaşyldy [4].

1995-nji ýylda Türkmenistanyň Bilim ministr-

ligi bilen Hytaý Halk Respublikasynyň Bilim baradaky döwlet komitetiniň arasynda 1995 – 1997-nji ýyllarda bilim pudagynda hyzmatdaşlyk etmek hakynda Ylalaşyk we 1998-nji ýylda

Türkmenistanyň Bilim ministrligi bilen Hytaý Halk Respublikasynyň Bilim ministrliginiň arasynda 1998 – 2001-nji ýyllarda bilim babatda hyzmatdaşlyk etmek hakynda Ylalaşyk baglaşyldy [4]. Bu ylalaşyk soňraky ýyllar üçin hem uzaldylyp, bilim ulgamynda türkmen-hytaý hyzmatdaşlygy bu resminama laýyklykda alnyp baryldy.

Şeýle-de, ýurdumyzyň bilim edaralarynda Russiýa Federasiýasynyň, Hytaý Halk Respublikasynyň, Täjigistanyň we dünýäniň beýleki ýurtlarynyň raýatlary okap bilim aldylar.

Türkmenistan halkara bilim hyzmatdaşlygy babatda netijeli ikitaraplaýyn gatnaşyklary üstünlikli ýola goýmak bilen, köptaraplaýyn bilim hyzmatdaşlygyny, ýagny halkara guramalary bilen bu ugurdaky özara bähbitli gatnaşyklary işjeň ösdürdi. Türkmenistan 1992-nji ýylyň martynda Birleşen Milletler Guramasynyň (BMG) doly hukukly agzasy boldy. Bu bolsa ýurdumyzyň dünýäniň in abraýly guramasy bolan BMG we onuň düzüm birlikleri bilen netijeli hyzmatdaşlyk gatnaşyklaryny ýola goýmak üçin giň mümkinçilikleri açdy. Bu hyzmatdaşlyk, elbetde, bilim ulgamyňy hem öz içine alýar.

Türkmenistan bilen BMG-niň bilim babatda hyzmatdaşlygy dogrusynda aýdylanda, ilkinji nobatda, BMG-niň Ylym, bilim we medeniýet meseleleri boýunça guramasy (ÝUNESKO) bilen ýola goýlan gatnaşyklary bellemek gerek. Türkmenistan 1993-nji ýylda ÝUNESKO-nyň agzalygyna kabul edildi. Şol ýylda ÝUNESKO-nyň işleri boýunça Türkmenistanyň Milli topary döredildi. 1994-nji ýylda Türkmenistan ÝUNESKO-nyň Bütindünýä medeni we tebigy mirasyny goramak baradaky Konwensiýasyna goşuldy. Häzirki wagtda bu resminamanyň çäklerinde Türkmenistanda taryhy hem medeni ähmiýetli ýadygärlikleriň 1000-den gowragy ýüze çykaryldy we hasaba alyndy.

Türkmenistanyň Hökümeti BMG-niň çagalaryň ösüşi çygrynda ýöriteleşen düzüm birligi bolan Çagalar gaznasy (ÝUNISEF) bilen hyzmatdaşlygy 1994-nji ýylda ýola goýýar. Bu gurama bilen hyzmatdaşlykda 2003-nji ýylda ön hereket edýän adaty görnüşdäki mekdebe çenli bilim edaralarynyň binýadynda çagalaryň ata-enelelerine bilim bermek boýunça merkezler döredildi. Şeýle-de, Türkmenistanyň Hökümetiniň we

ÝUNISEF-iň arasynda 2005 – 2009-njy ýyllar üçin ýurt boýunça hereket etmegiň meýilnamasynyň çäklerinde “Çaganyň irki ösüşi” atly taslama amala aşyrylyp başlandy. Bu meýilnamanyň çäklerinde her bir çaganyň bilim almagynyň barşynda döräp biljek bökdençlikleri aradan aýyrmak maksady bilen, olaryň ýokary hilli bilime bolan hukuklaryny üpjün etmäge gönükdirilen “Çagalara hoşniýetli mekdepler” atly ählumumy başlangyç hem durmuşa geçirilip başlanýar [4].

Ilat gaznasy (YUNFPA) BMG-niň Türkmenistan bilen bilim ulgamynda hyzmatdaşlygy ilkinji bolup ýola goýan düzüm birlikleriniň biridir. Türkmenistanyň YUNFPA bilen bilim ulgamynyň hyzmatdaşlygy 1998-nji ýyldan bäri dowam edýär. Şol ýylda YUNFPA bilen hyzmatdaşlykda maşgala terbiýesi boýunça maksatnama işlenilip taýýarlanyldy we orta mekdeplerde gyzyklanma sapagy hökmünde maşgala terbiýesi boýunça sapaklar okadylyp başlanyldy [4].

2000-nji ýylda YUNFPA bilen hyzmatdaşlykda ýurdumyzyň orta mekdepleriniň 9-njy synplary üçin “Maşgala sagdynlygy – nesil baýlygy” atly okuw maksatnamasy taýýarlanylyp, 2003-nji ýylda ýurdumyzyň birnäçe orta mekdeplerinde okadyldy. 2004-nji ýylda bolsa bu maksatnamany okadýan mugallymlar üçin okuw gollanmasy taýýarlanyldy we çap edildi [4].

Türkmenistanyň Garaşsyzlygynyň ilkinji ýyllarynda daşary ýurt döwletleri bilen bilim babatda baglaşan ylalaşyklary ýurdumyzyň geljekki halkara bilim hyzmatdaşlygynyň berk hukuk binýadyny dörettdi. Türkmenistanyň soňraky ýyllarda hem parahatçylyk söýüjilik, hoşniýetli goňnuçylyk, özara bähbitli hyzmatdaşlyk ýörelgelerine esaslanýan daşary syýasaty üstünlikli durmuşa geçirmeginiň netijesinde, Watanymyzyň dünýä bileleşigindäki at-abraýy has-da belende galyp, dürli ugurlar boýunça, şol sanda bilim ulgamynyň hyzmatdaşlarynyň sany hem barha artýar.

Häzirki wagtda türkmen halkynyň Milli Lideri Gahryman Arkadagymyzyň peder ýoluny üstünlikli dowam edýän hormatly Prezidentimiz Arkadagly Gahryman Serdarymyzyň parasatly baştutanlygynda halkara hyzmatdaşlyk Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistanyň bilim ulgamyňyň aýrylmaz düzüm bölegi hökmünde çykyş edýär. Ýurdumyzyň bilim ulgamyňyň netijeli we saz-

laşykly ösüşini üpjün etmekde dünýäniň bilim we ylmy jemgyýetçiliginiň gazananlaryny goldanmak hem-de olaryň ileri tutýan ugurlaryny göz önünde tutmak aýratyn möhüm häsiýete eýe bolýar. Hormatly Prezidentimiz Arkadagly Gahryman Serdarymyz “Ýaşlar – Watanyň daýanjy” atly eserinde dünýäniň ösen döwletleri, öňdebaryjy ylym-bilim merkezleri, abraýly halkara guramalary we olaryň degişli düzümleri bilen hyzmat-

daşlyk gatnaşyklaryny işjeňleşdirýändigimizi belleýär [1, 86 s.].

Bagtyýar zamanamyzda dünýäniň meşhur ylym-bilim ojaklary bilen halkara hyzmatdaşlygyny yzygiderli ösdürmäge ýakyndan ýardam edýän hormatly Prezidentimiz Serdar Berdimuhamedowyň we türkmen halkynyň Milli Lideri Gahryman Arkadagymyzyň belent başlary aman bolsun!

EDEBIÝAT

1. *Serdar Berdimuhamedow*. Ýaşlar – Watanyň daýanjy. – Aşgabat: TDNG, 2023.

2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Bilim – bagtyýarlyk, ruhubelentlik, rowaçlyk. – Aşgabat: TDNG, 2014.

3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi. II kitap – Aşgabat: TDNG, 2018.

4. Türkmenistanyň Bilim ministrliginiň maglumatlary (19.10.2023 ý. senedäki ýüztutma esasynda alyndy).

da alyndy).

5. *Ходжакулиева Б.* Туркмено-российские отношения в сфере образования и науки: монография / – Москва: «НАУЧНАЯ БИБЛИОТЕКА», 2020.

6. Международные соглашения о сотрудничестве в сфере образования. Составитель: Департамент международного сотрудничества в образовании и науке Министерства образования и науки Российской Федерации. – Москва, 2009.

P. RASULOV

HISTORICAL BASIS OF THE INTERNATIONAL EDUCATIONAL COOPERATION OF TURKMENISTAN

The article grounds the idea that during the Epoch of the Revival of the New Era of the Powerful State, under the wise leadership of the Esteemed President, one of the main directions of the foreign policy of Turkmenistan is the systematic development of the international educational cooperation. The historical stages of the development of the international educational cooperation, successfully implemented in our country are revealed. This period was marked by the conclusion of a number of bilateral and multilateral agreements in the field of education, which provided an effective legal basis for the future development of the international educational cooperation of Turkmenistan.

П. РАСУЛОВ

ИСТОРИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА ТУРКМЕНИСТАНА

В статье обосновывается мысль о том, что в период Возрождения новой эпохи могущественного государства под чутким руководством уважаемого Президента одним из основных направлений внешней политики Туркменистана является планомерное развитие международного образовательного сотрудничества. Раскрывается историческая этапность развития международного образовательного сотрудничества, успешно осуществляемого в нашей стране. Этот период знаменуется заключением ряда двусторонних и многосторонних соглашений в области образования, которые являются эффективной правовой базой для будущего развития международного образовательного сотрудничества Туркменистана.

Pürli Rasulow, Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginiň Halkara gatnaşyklary institutynyň taryh ylymlarynyň kandidaty alymlyk derejesine dalaşgäri.

Makalany ýollan: Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginiň Halkara gatnaşyklary instituty.
Kabul edilen wagty:

2025-nji ýylyň 28-nji ýanwary.

NUSGAWY EDEBIÝATDA NESIL TERBIÝESI HAKYNDY

Türkmen halkynyň baý medeni mirasyny ylmy esasyda öwrenmek, özleşdirmek we halka ýetirmek, şol mirasda beýan edilýän ýörelgelerden peýdalanyň, milli ruhly ýaş nesli terbiýeläp ýetişdirmek Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy döwrüniň möhüm wezipeleriniň biridir. Türkmen halkynda nesilleriň mynasyp terbiýeli adam bolup ýetişmekleri üçin öz durmuş tejribesini, hünärini, bilim-ylmyňy öwretmegi maksat edinip, atadan ogla, halypadan şägirdi nesihat etmek däbiniň alyslardan gözbaş alýandygy hemmä mälimdir [1].

Il arasynda “Şägirt halypadan ozdurmasa, kär ýiter” diýen nakyl ýörgünlidir. Bu pähimi ýaşayşy-

Edep-terbiýe ýol-ýörelgeleriniň türkmen nusgawy edebiyatynda düýpli işlenilmegi nesihat-namaçylyk ugrunyň döremegine getiren sebäpleriň biridir. Durmuşyň aýnasy hasaplanýan çeper edebiyatda edep-terbiýe, ynsanlaryň ahlak kadalary barada köp eserleriň döredilmegi türkmen durmuşy üçin terbiýe meselesiniň ýaşayşyň iň zerur şertleriniň biridigine şaýatlyk edýär.

nyň çelgisi hasaplaýan türkmen halky ata-baba dowam edip gelýän el hünärini, pähim-parasata ýugrulan çeper gymmatlyklaryny nesilden-nesle geçirip, şu günlere getiripdir. Bu naklyň düýp mazmuny ýagty geljegiň aladasydyr, çünki halkyň mynasyp geljegini üpjün etmek üçin kämil nesilleriň bolmagy durmuş zerurlygydyr. Şol zerurlyk hem çeper edebiyatda, hususan-da, türkmen nusgawy edebiyatynda terbiýeçilik mazmunly eserleriň uly toplumynyň döredilmegini şertlendirdi. Şolaryň arasynda “Wagzy-Azat”, “Behişt-nama” poemalaryny, mesnewileri, gazallary, rubagylary türkmen halkyna miras galdyran, türkmen nusgawy edebiyatynyň görnükli wekili Döwletmämmet Azadynyň eserleri aýratyn orny eýeleýär.

“Wagzy-Azat” eseriniň ençeme setiri nesil terbiýesine, tutuş bir bölümi bolsa ylym öwretmeklige we öwrenmeklige bagyşlanypdyr. Döwletmämmet Azady nesil terbiýesi barada söz açanda, terbiýäniň esasyňyň, ilki bilen, maşgaladan gözbaş almalydygyny belleýär. Azadynyň poemasynda *ata-ene – perzent, ussat – şägirt, patyşa – raýat* gatnaşyklarynyň häsiýetli aýratynlyklary jikme-jik beýan edilýär. Ata-enä bolan hormaty akyldar şahyrymyz Haka bolan hormat bilen deň tutýar. Maşgala agzalarynyň arasyndaky özara edepliligiň, sylanyşygyň zerur-

dygyny nygtaýar. Şahyryň gysgajyk şygrylarynyň aglabasy edep-terbiýä bagyşlanypdyr. Azadynyň eserindäki rowaýatlarda-da perzendiň terbiýesine ir başlanylmalydygy, uly ýaşly ynsanlaryň hem terbiýeli bolmagy üçin alada etmelidigi aýdylýar. Azadynyň döredijiliginde halkyň agzybirlikde, abadan durmuşda ýaşamagynyň esasy şertleriniň biriniň kämil nesli terbiýeläp ýetişdirmekdigi bellenilýär.

Döwletmämmet Azadynyň akyldar ogly Magtymguly Pyragy hem öz döredijiliginde atasynyň – ussadyňyň öňe süren ideýalaryny döredijiliginde dowam etdiripdir, ösdüripdir. Azady her bir meselede Magtymgula görelde bolan ussatdyr. Ol şygrylarynda atasynyň hormatyny örän belent tutýar. Şahyr kämilligiň, kemallylygyň çuňluklaryna atasy Azadynyň ýörän ýodasyny yzarlamak bilen aralaşýar. Watan, il-gün hakda söýgi bilen söz açmagy-da atasyndan öwrenýär. Halkyň geljegi bolan ýaş nesliň kemally, giň düşünjeli bolmagy baradaky meseläniň zerurlygyna-da atasynyň döredijilik, ylym, durmuş göreldesine eýermek bilen göz ýetirýär. Magtymguly Azadynyň ylym hem alymlar hakyndaky pikirlerini öz döredijiliginde ösdürýär. Onuň: *Adam ýagşysy alymdyr // Amal etmese, zalymdyr // Meniň zynatly malymdyr // Haky bir gün eda bolar* diýen setirleri munuň şeýledigini tassyk edýär [3, 327 s.]. Görnüşi ýaly, şahyryň döredijiliginde okamak, ylym öwrenmek, kämil nesli terbiýelemek baradaky mesele köp işlenendir.

Magtymguly Pyragy “Adam ata bilen duşdy” sygrynda öz atasy, ylym beren ussady bilen sorag-jogap alyşýar. Bu sygyrda Azady halypa hökmünde şägirdiniň aň-düşünjesiniň kämilligini dürli soraglary bermek arkaly synagdan geçirýär: *Azady aýdýar ýetmiş // Nedir bu dünýäni tutmuş // Haýsy pygamberdir ýitmiş // Nirde gardaşna ugraşdy? Magtymguly aýdar ýetmiş // Yklymdyr dünýäni tutmuş // Ýusup pygamberdir ýitmiş // Müsürde ile ugraşdy* [2, 41 s.].

Ine, şunuň ýaly setirler hem Azadynyň öz perzentleriniň, şägirtleriniň kämil ynsanlar bolmagy üçin eden aladalaryndan gürrüň berýär.

Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde terbiýe, nesilleriň abraýly, halka ýaramly, akylly, ýagşy sözli bolmaklary üçin ýaşlykdan alada etmegi ündýän şygrylary şahyryň döredijiliginiň esasy bölegini

tutýar. Şahyr şol şygrylarynda türkmen halkynyň rahat, bolein durmuşda ýaşamagyny arzuw edýär. Bitewi döwlet bolup, onuň ýagty geljegi üçin edilmeli işleri salgy berýär. Şol işleriň esasy bolsa ýaş nesle mynasyp terbiýe bermekdir. Dana şahyr öwüt-nesihat häsiýetli şygrylarynda ynsany bezeýän we olaryň abraýyna zeper ýetirýän häsiýetler, endikler barada söz açyp, perzende ýaşlykdan edep öwretmek, zähmet terbiýesini bermek, halypa hökmünde ýaşlara hünär öwretmek, dürli ylymlary bilmek üçin dana alymlar bilen hyzmatdaşlykda ýagşy sözli bolmak ündelýär: *Ulalanda, iş hoş hoş gelmez // Ýaşlykda köymän ýigide* [3, 536 s.].

Ýagşylar ýanynda ýörgül sen özüň // Dür bolsun daýyma, sözlegen sözüň // Alymlara uýsaň, açylar gözüň // Jahyllara uýsaň, kör dek bolar sen (Şol ýerde, 261 s.). Ýa-da: *Adam bolsaň, gulak goý-gul öwürde // Alymlar ýanynda söhbet ýagşydyr* (Şol ýerde, 338 s.).

Mysal alnan şygrylardan görnüşi ýaly, dana şahyr perzendiň terbiýesine ýaşlykdan üns bermegi, olara, durmuş edebi bilen bir hatarda, zähmet terbiýesini kiçilikden öwretmegi ündelýär, ýagşy sözli, akylyly ynsanlaryň halk arasynda abraý-mertebesiniň beýikdigi, olaryň köpçülikde sylag-hormatynyň uludygy, şolar ýaly ynsanlaryň öwüt-ünderlerini diňlemegi nesihat edýär.

Magtymgulynyň döredijiliginde terbiýe barada öňe süren pikirlerini özünden soňky ýaşan şahyrlar hem dowam etdirdiler. XIX asyr türkmen nusgawy edebiyatynyň görnükli wekilleriniň biri Keminä-

niň döredijiliginde hem türkmen gelin-gyzlaryny bezeýän häsiýet hökmünde olaryň işeňnirligini, zähmetsöýerligini we mylaýym, çeper ellidiklerini beýan edýär. Ol “Ärsarynyň gyzy” goşgusynda: *Ýüzi görkli, eli çeper // Çeper – ärsarynyň gyzy* [4, 27 s.]. “Derdinden” goşgusynda: *Ýagşyny ýasan ussalar // Pähm etmez akly gysgalar // Könden gelýän nusgalar // Hünärlü goluň derdinden* (Şol ýerde, 22 s.) diýip, türkmen gelin-gyzlarynyň mertebesini, gözelligini, pähim-paýhasyny, edep-terbiýesini gözelligiň çür başy hasaplaýar. Şahyr gelin-gyzlaryň zähmetsöýerligine, çeper sungatyna uly hormat goýýar.

Meniň dilim, seniň eliň hünäri // Nusga bolup galsyn ilden-illere (Şol ýerde, 31 s.) diýen setirlerinde bolsa söz sungaty bilen el hünäriniň nesilme-nesil geçip gelmegine zähmet terbiýesiniň, görüm-göreläniň sebäp bolýandygyny beýan edýär.

XIX asyr nusgawy edebiyatynda Gurbandurdy Zelili watançylyk duýgularyna ýugrulan, öwüt-nesihat häsiýetli şygrylary bilen tanalýan söz ussady. Onuň döredijiliginde-de terbiýeçilik meselesi uly orun tutýar. Zelili şygrylarynda babasy Döwletmämmet Azadynyň, halypasy, daýysy Magtymguly Pyragynyň öňe süren pikirlerini dowam etdirýär, ösdürýär. Şahyr şygrylarynda çaga terbiýesinde maşgala agzalarynyň ýagşy görüm-göreldesiniň, öwüt-nesihatlarynyň ähmiýetiniň uludygyny, olara kiçilikden zähmet terbiýesini bermegiň zerurdygyny öwüt-nesihat edýär. Ol hünäri öwrenmek üçin ussatdan görelde almagy maslahat berse, ýerlikli geplemegi başarmak üçin

hem ýaşlykda parasatly halypalardan edep mekdebini görmegi zerurlyk hasaplaýar: *Hünärmentler ussady köp görmese // Zen görelde, gyzlar edep görmese // Ýigit oglanlykda mekdep görmese // Sözlän sözi, eden işi leň bolar* [5, 132 s.].

Şahyryň nesil terbiýesi baradaky öňe süren pikirleri häzirki zaman terbiýe ulgamynyň talaplaryna hem laýyk gelýär. Bu bolsa türkmen halky üçin terbiýe meselesiniň hemme döwürde-de durmuşyň iň bir möhüm meselesi bolandygyny görkezýär. Şahyr döredijiliginde ynsana gelişmeýän häsiýetleri agzap, ýaş nesliň terbiýesine ir başlamagy, hünär öwretmegi, ýaşlykdan zähmet terbiýesini bermegi maslahat berýär.

Zeliliniň “Ýagşydyr”, “Ýaraszmaz” ýaly öwüt-nesihat häsiýetli şygrylarynda hem adama gerekli, asylly gylyk-häsiýetler barada gürrüň edilip, türkmen maşgalasynda dowam etdirilýän ýagşy döp-dessurlara uýmak, ilin-günüň halamajak işini etmezlik, halk

arasynda abraýdan düşmezlik maslahat berilýär. Şeýle şygrylarda ata bilen ogluň, ene bilen gyzyň, gaýyn bilen gelniň arasyndaky gatnaşyklaryň nähili bolmalydygy ýeke-ýeke sanalýar. Ata-enelere perzentlerini özüleriniň ýagşy gylyk-häsiýetleri, göreldesi bilen terbiýelemek maslahat berilýär.

Türkmençilikde mirasyň iň ýagşysy edep-terbiýe hasaplanýar. Edep-terbiýäniň iň ýagşysy bolsa görüm-görelde. Şonuň üçin hem, çagany öz göreldeň bilen terbiýelemek iň bir ygtybarly ýoldur. Maşgalalaryň kämilligi, berkligi döwlet üçin zerurlykdyr. Şol berk binýatly döwletiň geljeginiň abadanlygy üçin bolsa kämil ýaş nesliň bolmalydygy hemmä mälim şertdir. Häzirki döwürde milli ruhly ýaş nesli terbiýeläp ýetşirmekde Döwletmämmet Azady, Magtymguly Pyragy, Mämmetweli Kemine, Gurbandurdy Zelili ýaly söz ussatlarynyň şygrylaryndaky öwüt-ündewler biziň üçin bahasyna ýetip bolmajak gollanmalardyr.

EDEBIÝAT

1. *Pirliýew G.* Türkmen halk pedagogikasy. – Aşgabat: “Magaryf”, 1981.

2. *Magtymguly.* Eserler ýygyny. I jilt. – Aşgabat: “Ylym”, 2013.

3. *Magtymguly.* Saýlanan goşgular. – Aşgabat: “Türkmenistan”, 1976.

4. *Güldesse.* Goşgular. – Aşgabat: TDNG, 2010.

5. *Zelili.* Goşgular. – Aşgabat: “Türkmenistan”, 1960.

O. SOPYYEVA

THE ROLE OF THE CLASSICAL LITERATURE IN THE UPBRINGING OF THE YOUNG GENERATION

The scientific aspects of studying the cultural heritage of our country in the Epoch of the Revival of the New Era of the Powerful State, development and popularization of the cultural heritage and cultural code among young generation are analyzed in the article. One of the main tasks of the state is the upbringing of spiritually rich youth. The national heritage, classical literature, moral principles and norms of the Turkmen people are an integral part of the national identity, reflecting deep and many-sided aspects of the Turkmen culture and traditions.

O. СОПЫЕВА

РОЛЬ КЛАССИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ВОСПИТАНИИ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ

В статье рассматриваются научные аспекты изучения культурного наследия нашей страны в эру Возрождения новой эпохи могущественного государства, освоение и популяризация культурного наследия и культурного кода среди молодежи. Одна из важнейших задач государства – это воспитание духовно богатой молодежи. Национальное наследие, классическая литература и этические принципы и нормы туркменского народа являются неотъемлемой частью национальной идентичности, отражая глубокие и многогранные аспекты туркменской культуры и традиции.

Oguljahan Sopyýewa, Döwletmämmet Azady
adyndaky Türkmen milli dünýä
dilleri institutynyň uly mugallymy.

Makalany ýollan: Döwletmämmet Azady
adyndaky Türkmen milli
dünýä dilleri instituty.

Kabul edilen wagty:
2025-nji ýylyň 4-nji fewraly.

TEHNIKI YOKARY OKUW MEKDEPLERIN TALYPLARYNYN EKOLOGIK MEDENIYETINI KÄMILLEŞDIRMEGIŇ ESASY UGURLARY

Berkarar döwletin täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe ekologiýa medeniýetiniň durmuş ähmiýeti ýokarlanýar, ekologiýa ylmynyň nazary we amaly ugurlary ösdürilýär. Ýaşlaryň ekologiýa medeniýetini kämilleşdirmäge we olarda tebigata aýawly garaýşy terbiýelemäge gönükdirilen çäreleriň toplumyny işläp taýýarlamak döwrün öňe sürýän wezipesidir.

Bu ylmy makalada umumy we bölümleýin *ekologiýa dersini* okadýan mugallymlaryň köpylylyk tejribelerinde ulanýan edebiýatlaryndan, aýratyn hem ekologiýa medeniýetine we onuň esasy düşüňjelerine degişli ylmy maglumatlaryndan peýdalanyldy. Barlag işleri usulyýet esaslaryna, meseläniň nazary we tejribeleýin çözüliş ýollaryna görä amala aşyryldy, ýagny derňew, deňeşdirme, gözegçilik, gürründeşlik, sowalnamalar almak, bahalandyrmak ýaly usullar ulanyldy. Bu ylmy makalanyň maksady ýurdumyzyň tehniki ýokary okuw mekdeple-

niň talyp ýaşlarynyň ekologik medeniýetiniň derejesini açyp görkezmekden we ony ylmy taýdan kämilleşdirmeginiň ugurlaryny kesgitlemekden ybaratdyr.

Üçünji müňýyllygyň başlangyjy adamzat jemgyýetiniň ýokary depginde ösüşli döwründe täze tehnologiýalaryň durmuşa ornaşdyrylmagy we yzygiderli täzelenilmegi daşky gurşaw üçin birnäçe global ekologik meseleleriň döremegine getirdi. Adam işjeňliginiň dürli gurluşlylygy we köp görnüşliligi tebigy prosesleriň geçişine bellibir derejede täsirinde Ýer ýüzüniň biosferasynda birnäçe üýtgeşmeleriň ýüze çykmagyna getirdi. Şoňa görä-de, häzirk döwürde jemgyýetçilik durmuşynyň gurluşyny daşky gurşawa baglylykda ekodurnuklylyk ýagdaýyna tirmek zerurdyr.

Dünýäniň tebigy durkuna hem-de adamzat jemgyýetine düýpli täsirini ýetirýän häzirk zaman ekologik ýagdaýy diňe tehnikalary kämilleşdirmek ýa-da bar bolan tehnologiýalary ekologiýalaşdyrmak bilen çözmek

Ekologik medeniýet ynsanyň ýaşajyş-durmuşynyň daşky gurşaw bilen galtaşmagynyň tutuşlaýyn toplumydyr. Şoňa görä-de, ekologiýa taýdan medeniýetli bolmak adamyň tebigat bilen bilelikde sazlaşykda ýaşamagyna, tebigata diňe bir material gymmatlyk däl-de, eýsem, ruhy gymmatlyk hökmünde garamagyň zerurlygyna esaslanandyr.

mümkinçiligi ýeterlik dälidir. Şoňa görä-de, adamyň medeniýetini, terbiýesini, dünýägaraýşyny, aň-düşünjesini ekologiýa baglylykda ulgamlaryň üýtgetmek maksadalaýyk bolar. Tebigata bolan täze dünýägaraýş ulgamyna ekologik aň we medeniýet ornaşdyrylmasa, adamyň geljekki nesilleriniň fiziki we ruhy taýdan ýitgilere sezewar bolmagy ähtimaldyr.

Şahsyýetiň ekologik medeniýetini, onuň daşky gurşaw bilen tebigy we sosial özara gatnaşyklaryny dogry guramaga mümkinçilik berýän in esasy ugur bilim ulgamydyr. Ekologik medeniýet dogry terbiýäniň netijesi bolmak bilen, bizi gurşap alýan dünýäniň hem-de ýaş nesli terbiýeleýän mugallymlaryň hyzmaty bilen amala aşyrylýandyr. Şeýle hem, ekologik medeniýet uzak wagtlaýyn taryhy ösüşiň dowamynda adamzat jemgyýeti tarapyndan toplanan we kämilleşdirilen tebigy-sosial baýlyklara getirýän gymmatlykdyr.

Ekologik medeniýetiň özeni bolan ekologik bilimiň we terbiýäniň esasy meselesi her bir şahsyýetiň aňynda tebigata bolan dogry dünýägaraýşy ornaşdyrmak bilen, ekologik medeniýetiň ýokary derejesini gazanyp başararys. Şeýlelikde, ekologik medeniýetiň biri-birinden aýrylmaz üç sany düzüjisini ýüze çykaryp bileris, olara ekologik aň, ekologik terbiýe we ekologik bilim degişlidir.

1-nji shema

Ekologik medeniýeti düzüjiler

Ähli düzüjileri özünde jemläp bilmek üçin geljekki hünärmen boljak talyplar tebigatyň kada-kanunlaryny bilmeli hem-de tebigy dünýä barada ekologik aňa eýe bolmalydyrlar. Ekologik aňly bolmagyň aýratynlyklary daşky tebigy gurşawa bolan gatnaşyklary aňlatmagy hem-de ony öz maksatlarynda dogry ulanmagy ýola goýmagy häsiýetlendirýär. Şoňa görä-de, taryhdan gelýän ekologik aň kämilleşdirmek üçin ekologik terbiýe bilen toplumlaýyn ýagdaýda janly we jansyz tebigata ýetirilýän täsirleriň oňaly ýa-da oňaysyz häsiýetlerini ýüze çykarmakda her bir adamyň dogry dünýägaraýşynyň bolmagy zerurdyr.

Ekologik bilim hemişe ösüş ýolunda, ähli ugurlara degişlilikde, daşky gurşawyň abadançylygynyň zerur görkezijisidir. Raýatlarda ekologik medeniýeti gazanmakda bilim ulgamynyň, aýratyn-da, ýoka-

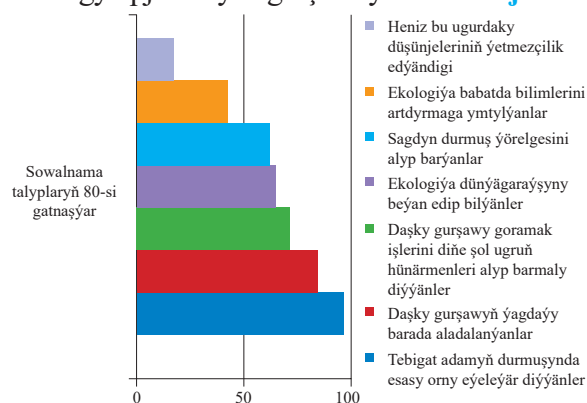
ry okuw mekdepleriniň orny uludyr. Ýokary okuw mekdeplerinde ekologik terbiýäniň esasy düzüjisi okuw maksatnamalaryna umumy ekologik ugurlaryň girizilmegidir. Aýratyn hem tehniki ýokary okuw mekdeplerinde ekologik bilim derejani ýokarlandyrmaga uly üns berilýär, çünki tehniki ugurlarda ekologiýa taýdan kämilleşmegiň derejesini ýokarlandyrmak esasy wezipeleriň hatarynda goýulýar. Şoňa görä-de, hünär taýýarlygy üçin zerur bolan bilim we başarnyklar bilen birlikde, ýokary okuw mekdebini tamamlýan her bir talybyň tebigata we daşky gurşawa baglylykda, öz şahsy garaýşy, tebigat bilen özara gatnaşyklary saklamagyň wezipeleri hem-de ekologik maksadalaýyklykda gurnap biljek hünär başarnylygy bolmalydyr. Şoňa görä-de, ekologiýany we daşky gurşawy öwrenýän ugurlardaky dersler bilim ulgamynda esasy dersleriň hataryna girýär.

Ekologik medeniýetiň doly derejede şahsyýetiň aňyna ornaşdyrylmagy üçin geljekki hünärmenleriň ýokary okuw mekdebinde bilim alýan döwri has netijeli döwri hasaplanylýar, çünki:

- ýaşlar talyplyk ýyllarynda şahsyýet bolup ýetişýärler, özlerini gurşap alýan dünýä aň ýetirýärler;
- talyplyk ýyllary şahsyýetiň hünärmenlige taýýarlanýan döwri bolup, ol önümçilik tejribeliginde ekologik ugurly tehnologiýalary işe ornaşdyrmaga gatnaşdyrylýar;

- ýokary okuw mekdebi her bir talyba ekologik gymmatlyklara düşünmegi, ekologik bilim almagy hem-de doly derejede ekologiýa medeniýetini gazanmagy üpjün edýän gurşawdyr.

2-nji shema

Türkmenistanyň Döwlet energetika institutynda talyp ýaşlaryň ekologik medeniýetini açyp görkezmek we olaryň ekologik dünýägaraýşynyň derejesini kesgitlemek maksady bilen, senagat tehnologiýasy fakultetiniň 2-nji ýyl talyplarynyň arasynda ýazmaça görnüşde sowalnama arkaly sorag-jogap alşyldy. Bu

çärä talyplaryň 80-si gatnaşdyryldy. Sowalnamanyň netijesinde talyplaryň 95%-niň tebigat adamyň durmuşynda esasy orny eýeleýär diýip düşüňýändig, 86%-niň daşky gurşawyň ýagdaýyna aladalanýandygy, 72%-niň daşky gurşawy goramakda işleriň diňe ýörite hünärmenler tarapyndan alnyp barylmalý diýýändig, 64%-niň ekologiýa dünýägaraýşyny beýan edip bilýändig, 62%-niň sagdyn durmuş ýörelgesini alyp barýandygy, 38%-niň ekologiýa babatda bilimini artdyrmaga ymtylýandygy, 18%-niň heniz bu ugurdan doly düşüňjeleriniň ýetmezçilik edýändig anyklanyldy.

Berlen maglumatlardan görnüşi ýaly, talyplar ekologik dünýägaraýşy dogry düşündirip bilseler hem, olaryň bilim derejesi diňe nazary taýdan ösen bolup, tejribe taýdan bolsa kämilleşmegiň zerurdygyny görkezýär. Netijede, talyplaryň ekologiýa barada

soraglara uly gyzyklanmasynyň bardygyna hem-de olaryň daşky gurşawyň ekologik meselelerine bolan garaýyşlarynyň olary düzetmek bilen baglanyşyklydygyna göz ýetirdik.

Dünýä ýüzi boýunça geçirilýän birnäçe görkezijileriň derňewlerine laýyklykda, halkara derejesinde kämil hünärmenleri taýýarlamaklyga, şol sanda, olaryň ekologik bilimli bolmaklaryna aýratyn üns berýän döwletler senagatda, ylymda we tehnikada, lukmançylykda we medeniýetde birnäçe basgançak öňde barýarlar. Şoňa görä-de, ekologik medeniýeti gazanmak üçin, talyplaryň bu ugurdan aň-düşünjeli, bilimli, terbiýeli bolmagyny gazanmak wajypdyr. Munuň üçin, ähli tehniki ugurlarda hünär taýýarlyklarynyň ekologiýa ylmy bilen baglanyşdyrylyp öwredilmeginiň yzygiderli kämilleşdirilmegi maksadalaýyk bolar.

EDEBIÝAT

1. “Ýaşlar barada döwlet syýasaty hakynda”. Türkmenistanyň Kanunynyň rejelenen görnüşi. – Aşgabat, 2022.

2. Baýramow H., Geldimuhamedowa O., Hudaýýarow M. Ekologiýa we daşky gurşawy goramak. – Aşgabat: TDNG, 2016.

3. Алексеев С.В. Формирование экологической культуры как механизм социализации подрастающего поколения // Формирование экологической культуры и развитие молодежного движения / Под. ред. В.М.Захарова. – Москва, 2008.

В. ЖЕПБАРОВА, Т. МАМЕДОВА

INCREASING THE ENVIRONMENTAL CULTURE OF STUDENTS OF THE HIGHER TECHNICAL EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS

The article is devoted to the issues of formation of the environmental culture of students of the higher technical educational establishments. The environmental culture of youth, careful attitude to the nature, and preservation of the purity of the environment are the main stages of solving a number of global and ecological problems. The main aim of the ecological education is formation of the worldview based on the concept of the unity of the man and nature. The advantage of the ecological education in the context of the concept of the sustainable development is emphasized.

Б. ДЖЕПБАРОВА, Т. МАМЕДОВА

ПОВЫШЕНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗОВ

Статья посвящена вопросам формирования экологической культуры студентов технических вузов. Экологическая культура молодежи, бережное отношение к природе, сохранение чистоты окружающей среды – основные этапы решения ряда глобальных экологических проблем. Экологическое образование ставит своей целью формирование мировоззрения, основанного на понятии о единстве человека и природы. Подчеркнуты преимущества экологического образования в условиях концепции устойчивого развития.

Bägül Jepbarowa, Türkmenistanyň Döwlet energetika institutynyň mugallymy.
Tawus Mamedowa, Türkmenistanyň Döwlet energetika institutynyň mugallymy.

Makalany ýollan: Türkmenistanyň Döwlet energetika instituty.
Kabul edilen wagty:
2025-nji ýylyň 16-njy ýanwary.

STEM BILIMINDE DERSARA BAGLANYŞYGYŇ ÄHMIÝETI

Inžener-tehniki meselelerde matematiki modeller fizikanyň we tebigy ylymlaryň kanunlarynyň esasynda düzülendir. Mysal üçin, suwuklyklaryň we gazlaryň akymynyň deňewlerinde gidrogazodinamikanyň kanunlaryndan (matematiki modellerinden) ugur alnyp, tejribe geçirilýän enjamlarda we tejribehanalarda synaglar amala aşyrylýar. Netijede, suwuklygyň dykzlygy, şepbeşikligi, himiki düzümi ýüze çykarylýp, netije almak we tejribede ýüze çykarylan fiziki prosesleriň matematiki modelini düzmek mümkinçiligi artýar. Şeýle hem suwuklygyň hereketiniň deňlemesiniň ulanylyşynda onuň akyp geçýän turbasynyň garşylyk, şepbeşiklik koeffisiýentini we Reýnold sanyny kesgitlemek üçin tejribe geçirilýär. STEM usulyýetinde tejribede ýüze çykarylan fiziki prosesleriň matematiki modelini düzmek möhüm meseledir. STEM usuly bilen işlenilmegi suwuklygyň hereketiniň deňlemesiniň ulanylyşynda tejribede alnan netijeleriň matematiki modelini ýazmak we onuň real işiniň takyklygyny kesgitlemek ylmy işi gutarnykly görnüşe getirilmeginde möhüm orny eýeleýär, onuň ähmiýetini artdyrýar.

Matematiki modelirlemede we modelleriň derňewinde optimal modelirleme usullaryny ulanmagyň örän ýokary netijeleri almak mümkinçiligini artdyryandygyny bellemekçidir. Optimal modelirleme meselesinde, mysal üçin, turbulent akym üçin ýazylan Nawýe-Stoks deňlemesine takyklyk agzasyny girizmek üçin, tejribeden alnan turbulent akymynyň funksiýasyna kwadratik ýakyn çözüwi, ýagny optimal akymy tapmak meselesiniň çözüliş algoritmini işläp düzmek ylmy-usuly taýdan örän ähmiýetlidir. Şu babatda aýdylanda, awtorlaryň işlerinde iki we üç ölçegli Nawýe-Stoks deňlemelerine takyklaýjy agzany goşmak meselesiniň optimal çözüwiniň teklipl edilendigini bellemek ýerliklidir. Elektrik energiýasynyň geçirilişine (alnyp berlişine) we paýlanylyşyna seljerme bermek meseleleriniň derňewini geçirmek mümkin. Şu meselede telegraf

deňlemesiniň koeffisiýentlerini, başlangyç-gyra şertlerini anyklamak möhümdir.

Mysal üçin, çyzykly pudagara balans modelinde görkezilýän ahyrky önümiň çykyşyny häsiýetlendirýän $y = (y_1, y_2, \dots, y_n)$ ululyk assortiment wektory diýlip atlandyrylýar, ähli pudaklaryň çykyşyny kesgitleýän $x = (x_1, x_2, \dots, x_n)$ ululyk bolsa plan-wektor diýlip atlandyrylýar. Şol iki wektoryň arasyndaky baglanyşyk çyzykly balans deňlikler ulgamy bilen kesgitlenýär, ýöne olar berlen meseläni doly çözmäge mümkinçilik bermeýär, mysal üçin, x wektor-plany kesgitlemek üçin y wektory bilmek zerur; x_k näbellilerden başga n^2 sany x_{ik} näbellileri özünde saklaýar. Pudagara tehnologiýa baglanyşyklary göni çykdaýlaryň koeffisiýentleriniň kömegi bilen ölçenýär.

Adatça, pudagara balans modelinde ol x_{ij} ululyklary i önümçiligiň j sarp ediji tarapyndan sarp edilen önüminiň gymmatynyň ulanyjy pudagyň çig malyna bölmekden almak mümkin, ýagny $a_{ik} = \frac{x_{ik}}{x_k}$ ($i, k = 1, 2, \dots, n$); a_{ik} ululyk göni çykdaýynyň koeffisiýentini ýa-da tehnologiýa koeffisiýenti aňladýar. Olar i pudagyň önüminiň çykdaýlarynyň k pudagyň bir görnüşli önüminiň birligini öndürmekde ulanylýandygyny kesgitleýär we k pudagyň öndürilijiligiň tehnologiýasyna baglydyr. Käbir meýilnamalaşdyrylan döwürde a_{ik} koeffisiýentleriniň hemişelik saklanyp galmagy mümkin, ýagny $\frac{x'_{ik}}{x'_k} = \frac{x_{ik}}{x_k} = a_{ik} = \text{const}$, $x'_{ik} = a_{ik} x'_k$; i -nji pudagyň çykdaýylary k pudagyň ähli çykdaýysyna proporsionaldyr, başgaça aýdylanda, x'_{ik} ululyk x'_k ululyga çyzykly baglanyşyklydyr. Şonuň üçin bu formulalara “göni çykdaýylaryň çyzykly şerti” diýilýär. Göni çykdaýynyň koeffisiýenti bolan a_{ik} ululyklary ykdysady-tehniki meselelerde anyk tehnologiýa sanlarda görkezmek möhümdir. Ýene-de bir belenilmeli mesele, ol hem ykdysady önümçiligiň ululygyna ýa-da kiçiligine garamazdan, sada önümçilik ykdysady birlikleriň toplumu görnüşinde öwrenilýär we modelirlenýär. Şeýlelikde, her bir ykdysady birlik önümçiligiň dowamynda öndürilen önümiň çykdaýylary we çykarylýşyny baglanyşdyrýan

*Halkara
tejribelerde
okatmagyň döwrebap
usulyýetinde STEM
ulgamyna aýratyn üns berilýär.
STEM bilimi ykdysady, tehniki
meseleleriň çözülişinde dersara
baglanyşygyny görkezmek
üçin ähmiýetlidir.*

funksiýalar görnüşinde berilmelidir. Şol funksiýalar ylmy-tehniki meseleleriň çözülişiniň mazmunyny kesgitlemelidir. Mysal üçin, sanly önüm öndürilende, iki sany serişdä bagly baglanyşyk derejeli funksiýalaryň köpeltmek hasyly görnüşinde berilse, onda önümçilik funksiýasy $y = ax_1^{a_1} x_2^{a_2}$, $a > 0$, $a_1 > 0$, $a_2 > 0$ görnüşde ýazylyp bilner. Önümçilik funksiýasy bir resursly we bir önümlü görkezijili funksiýa bolsa, ony şeýle görnüşde ýazyp bolýar: $y \leq ax^a$, $a > 0$, $0 < a < 1$. Şu funksiýany derňäp, tehnologik mümkinçilikleri görkezýän funksiýanyň grafigini-shemasyny görkezmek zerurdyr. *Beýleki tarapdan*, ylmy-önümçilik derňewlerinde Kobba-Duglasyň önümçilik funksiýasyny $y = a_0 x_1^{a_1} x_2^{a_2}$, görnüşde ýazyp, a_0 , a_i parametrleri ($0 < a_i < 1$, $i = 1, 2$) kesgitläp, olaryň bahalaryny statistik berlişleri boýunça korrelýasion usullar bilen hasaplamak we takykklamak ylmy-tehniki, ykdysady nukdaýnazardan möhümdir.

1. $\frac{y}{x_1} = a_0 x_1^{a_1-1} x_2^{a_2}$ – orta zähmet öndürijiligi.
2. $\frac{\partial u}{\partial x_1} = a_0 a_1 x_1^{a_1-1} x_2^{a_2}$ – predel zähmet öndürijiligi.
3. $\frac{\partial y}{\partial x_1} = a_1 \frac{y}{x_1}$, $0 < a_1 < 1$ (predel zähmet öndürijiligi elmydama orta zähmet öndürijiliginden kiçidir).
4. $\frac{\partial y}{\partial x_1} \frac{x_1}{y} = a_1$ – önüm goýberilişiniň zähmet çykdajylary boýunça çeyeligi.
5. $\frac{y}{x_2} = a_0 x_1^{a_1} x_2^{a_2-1}$ – orta gazna gaýtarylmasy.

Önümçilik funksiýasyny gümrük gullugynyň meselelerini çözmekde hem ulanmak mümkin.

STEM usulyny okuw işlerine ornaşdyrmakda öýkünme, modelirlleme usullaryny ulanmagy teklipli edýäris. Şeýlelikde, STEM usulyny STEM:IT meýilnama görnüşinde inžener-tehniki, ykdysady ýokary okuw mekdeplerine ornaşdyrmak has amatlydyr. STEM usulyndaky okuwlara maglumat tehnologiýasynyň (IT) hünärmenlerini çekmek we 3D buýruk boýunça iş alyp barmak möhümdir. Hünärmenleriň intellektual işjeňligi netijesinde döredilýän täze görnüşli önümler, hyzmatlar täze ykdysady we durmuşy ösüşleri üpjün edýär. Ylmy gözlegleriň netijesinde köp täzelikler, inženerçilik çözümleri we tehnologik ösüşler gazanylýar. Soňky döwürde önümçiligiň sanlaşdyrylmagy hem-de robotlaşdyrylmagy, şol sanda, senagat gurallarynyň ornaşdyrylmagy, aýratyn innowasion hereketlendirijisi bolan dürli pudaklarda önümçiligi sanlaşdyryp, emeli intellektiň ulanylmagyny we uly maglumatlary gaýtadan işlemek tehnologiýalaryny talap edýär.

Pudagara önümçilik tebigy, takyk ylmylaryň hem-de sanly tehnologiýalaryň utgaşdyrylyşy esasynda ösýär we täzeçil işlemäge ukypli hünärmenler toparyny talap edýär. Dürli başarnykly hünärmenler diňe bir täze pikirleriň döremegini däl, eýsem, ol pikirleriň amaly esaslara eýe bolmagyny-da gazanýarlar.

Toparda işlemek üçin zerur bolan geljekki hünärmenleriň şahsy başarnyklaryny ösdürmäge üns berilmelidir. Hünärmenleriň başarnyklaryna, bilimine hem-de görnüşler boýunça toparlara bölünüşine bolan talaplar güýçlendirilmelidir. Sanly ykdysadyýetiň gurallaryny we senagaty ösdürmek boýunça işleri guramak has çylşyrymly bolýar, bilimi köp talap edýär, innowasiýa önümlerini seljermek üçin dersara toparlary döretmeli bolýar. Degişli ugurlarda ýokary başarnykly hünärmenleri taýýarlamak bilen *bir hatarda*, gowşak başarnykly dürli derejeli hünärmenleriň bilimini ýokarlandyrmak häzirki wagtda iň möhüm meseledir. *Beýleki tarapdan*, maglumatlar tehnologiýalarynyň IT hünärmenlerini STEM bilimine çekmek we 3D buýruk boýunça iş alyp barmak döwrüň esasy talaplarynyň biridir. Şeýlelikde, STEM:IT bilimi ýüze çykýar. Netijede, STEM meýilnamany IT usul bilen birleşdirýän hünärmenleriň bilelikdäki işleriniň netijesinde, dersara ylmy we tehnologik esasa döredilýän ylmy-usuly meýilnama düzülmelidir.

Dünýä ýurtlarynyň ýokary okuw mekdepleriniň köpüsünde STEM:IT ulgamyny döretmek bilen inženerleriň, tehnologlaryň, matematikleriň we IT hünärmenleriniň utgaşdyrylan dürli derejeli (bakalawr, magistr, aspirantura) okuwlaryna we beýleki ugurlaryna gözegçilik edildi hem-de zähmet bölünüşigi esasynda dersara toparlarda işlemäge ukypli hünärmenleriň bilim berip biljekdigi anyklanyldy.

STEM:IT hünärmenleri bilen bilelikde, bilim işgärlerinde dürli başarnyklary döretmek, goşmaça gözleg we görkezmeleri işläp düzmek, toparlaýyn işlemek üçin okuw maksatnamalaryny utgaşdyrmak zerurdyr. Munuň üçin zähmet we wezipa bölünüşini talabalaýyk kesgitlemek, 3D buýruklar bilen işlemek kabul edilendir.

3D buýrukda guralýan önümçilige dürli hünärmenler, alymlar, tehnologlar gatnaşýarlar. Gatnaşýjylaryň bilim we hünär derejeleri hasaba alynýar. Bu topar önde goýlan meseläniň göwrümüne görä işgär birliklerini kesgitläp biler. Aspiranturany gutarýanlar üçin *Foresight-Forecast-Conceive-*

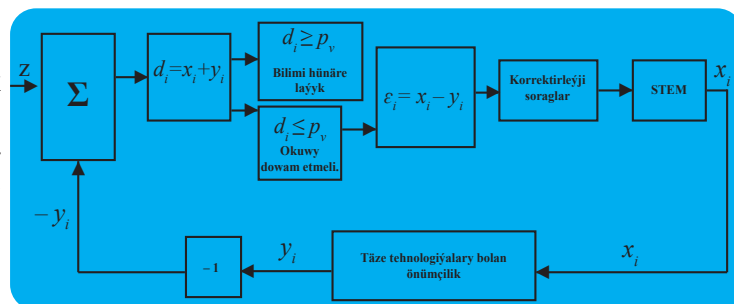

Design döredijilik bilim tapgyrlary belleniýär. *Foresight* tapgyrda derňelýän obýektiň ylmy-tehniki derňewi möhümdir. *Forecast* tapgyrda menejment bilimi derwaýysdyr. Amaly derňewler we täze bilim generatory, ylmy berilmeleriň tankydy derňewi we ylmy göwrümlü tehnologiýalar möhümdir.

Matematiki modelirleme, kompýuterler we programmalar bilen üpjünçilik, maglumat torlary we ulgamlar, kiberhowpsuzlyk we sanly gurşawy emele getirmek bilen bagly meseleleriň çözgüdi häzirki wagtda innowasion döredijiligiň aýrylmaz düzüjileri bolup, olaryň düýpli derňewleri, intellektual döredijilik we oýlap tapyşlar matematikanyň usullaryny hem-de gurallaryny ulanmak bilen aýrylmaz baglydyr. Her bir hünärmen 3D buýrukly dersara baglanyşykda öz ornuny tapmalydyr.

STEM:IT ulgamy döretmekde inženerleriň, tehnologiýalaryň, matematikleriň we IT hünärmenleriniň

utgaşdyrylan okuwyny bahalandyrmak üçin ters baglanyşykly awtomatik dolandyryş sistemasyny (ADS) teklipl etmek mümkin. Goý, z – başlangyç bilim, x_i, y_i – STEM okuwynyň her basgançagyndan we önümçilik tejribeliginden soňky bilim derejeleri, ε_i – garaşylýan we hakyky alan biliminiň tapawudy, d_i – okaýanyň bilim derejesiniň jemi, p_i – talap edilýän bilim bolsun. Onda üznüksiz STEM bilimiň ADS zynjyry aşakdaky shema görnüşi alar.

EDEBIÝAT

1. Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2022 – 2028-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasy. – Aşgabat: TDNG, 2022.

2. Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy: Türkmenistany 2022 – 2052-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň milli Maksatnamasy. – Aşgabat: TDNG, 2022.

S. NAZAROV, M. RAHIMOV

THE IMPORTANCE OF STEM EDUCATION

The use of STEM technology for solving problems in gas dynamics, electrical power engineering and economics is analyzed in the article. STEM education is particularly important in the modern digital world, where technology and innovation play a key role in various spheres of activity. The distinguishing feature of the STEM approach is the integrative learning model that removes boundaries between disciplines and allows the participants to see interdisciplinary connections and solve difficult tasks using an integrated approach. STEM education proposes to use simulation modeling methods using information technology tools.

C. НАЗАРОВ, М. РАХИМОВ

ЗНАЧЕНИЕ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОЙ СВЯЗИ В STEM – ОБРАЗОВАНИИ

В статье рассматривается применение STEM – технологии для решения задач газовой динамики, электроэнергетики и экономики. STEM – образование особенно актуально в современном цифровом мире, где технологии и инновации играют определяющую роль в различных сферах деятельности. Отличительная черта подхода STEM – модель обучения, которая устанавливает связь между дисциплинами и позволяет учащимся решать сложные задачи с помощью комплексного подхода. В непрерывном STEM – образовании предлагается использовать методы имитационного моделирования, применяя инструменты информационных технологий.

Serdar Nazarow, Türkmenistanyň Döwlet energetika institutynyň rektory, tehniki ylymlaryň kandidaty.
Muhammetberdi Rahymow, Türkmenistanyň Döwlet energetika institutynyň professory, fizika-matematika ylymlarynyň doktory.

Makalany ýollan: Türkmenistanyň Döwlet energetika instituty.

Kabul edilen wagty:

2025-nji ýylyň 17-nji ýanwary.

JEMGYÝETÇILIK AŇNY KÄMILLEŞDIRMEKDE MEDENIÝETIŇ BILIME TÄSIRI

Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Serdar Berdimuhamedowyň parasatly baştutanlygynda ýurdumyzda türkmen halkynyň taryhyny, asyrlaryň dowamynda döreden baý bilim-terbiýeçilik we medeni mirasyny, milli döredijiliklerini hem-de maddy we ruhy gymmatlyklaryny öwrenmek barada uly işler amala aşyrylýar.

Medeni mirasyň, adamzat medeniýetiniň gymmatlyklarynyň ylmy taýdan öwrenilip, özleşdirilmegi täze medeniýetiň emele gelmegine, her bir şahsyýetiň maddy we ruhy taýdan has hem kämilleşmegine özüniň oňyn täsirini ýetirýär. Adam zähmeti, döredijiligi, ukyby we bilimi bilen, ýaşamak üçin zerur şertleri döredýär. Şunuň bilen birlikde, adam öz akyly-paýhasy bilen önüm öndürýär, özi üçin durmuş hyzmatlaryny guraýar, alyş-çalyş edýär, paýlaýar.

Şeýlelikde, ynsan daşky dünýä, tebigat bilen gatnaşykda özüne artykmaç güýç, ukyp-başarnyk döredýär hem-de ylmy açyşlar edýär. Ylym-bilim dünýäde adamzat üçin ýol-ýörelgä öwrülýär, ol jemgyýetiň önünde täze mümkinçilikleri açýar. Taryhyň dürli döwürlerinde beýik işler, ösüş-özgerişler ylym-bilimiň güýji bilen amala aşyrylýar.

Gahryman Arkadagymyz “Türkmeniň döwletlilik ýörelgesi” atly kitabynda: “In gymmatly miras terbiýe, terbiýäniň özeni bolsa ylym-bilimdir” [4, 78 s.] diýip belleýär. Her bir adamyň, tutuş jemgyýetiň aňny kämilleşdirmekde hem-de ösdürmekde medeni mirasyň, milli terbiýäniň aýratyn orný bardyr.

Häzirki döwürde dünýäde ylym-bilimiň we tehnikaň ösmegi, maglumatlaryň baýlaşmagy bilen birlikde, jemgyýetde aň özgerişligi bolup geçýär. Şunuň bilen baglanyşyklylykda, türkmen halkynyň Galkynyşy we döredijilik ylhamynyň joşup, täzeden janlanmagy başlanýar.

Täze eýýamda medeniýet, sungat ýaly ynsanyň ruhuny baýlaşdyrýan, akyly-paýhasyny kämilleşdirýän esasy sütünleriň galkynmagy bilen, bu ugurlarda şu günün üstünliklerini ylmy esasyda derňemek, öwrenmek, wagyz etmek zerur şertleriň biri hökmünde öňe çykýar.

Dünýäde maglumatlar tehnologiýasynyň güýçli ösýän döwründe dürli döwletleriň arasyndaky medeni gatnaşyklar adamyň jemgyýetdäki ornuny kesgitleýär hem-de onuň pikirlerini, garaýyşlaryny döwrebap ösdürmeklige aýratyn itergi berýär. Şeýlelikde, her bir adam ösüşiň täze depgini bilen

Ösen medeniýetli, terbiýeli adam boljak bolsaň, ylym-bilimden ýetik paýyň bolmaly, çünki adamzat ýaşayşynyň dowamynda ylymda, bilimde we beýleki ugurlarda bolup geçýän özgerişler şahsyýetiň ösüşine hem-de onuň intellektual taýdan kämilleşmegine uly täsir edýär.

öňe gitmäge, dünýäde bolup geçýän özgerişlere göz ýetirmek, düşünmek üçin özüniň aň-düşünjesini kämilleşdirmäge ymtylýar.

Türkmen milli medeniýeti umumadamzat medeniýetiniň in naýbaşy gymmatlyklaryny we kadalaryny miras edinip, täzeçe many-mazmun bilen onuň üstüni ýetirýär, olary maddy we ruhy gymmatlyklar hökmünde dikeldýär hem-de gorap saklaýar.

Häzirki döwürde ýurdumyzda milli medeniýetiň taryhyna ýüzlenilmegi, gadymy döredijilikleriň dikeldilmegi bilen birlikde, medeniýetiň bilim bilen sazlaşykly ösüşiniň orný has hem artdy.

Şu günki hem-de geljekki nesiller üçin, maddy gymmatlyklar bilen bir hatarda, ruhy medeniýetiň mazmunynyň we hiliniň baý bolmagy wajypdyr. Şu nukdaýnazardan, hormatly Prezidentimiz Serdar Berdimuhamedow ýurdumyzda ösüşiň täze ugruny ygylan etdi. Häzirki wagtda bu ýol dünýäde ylmyň we tehnikaň ösen zamanasynda Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistana halkara gatnaşyklarynda uly üstünlik getirýär.

Ýurdumyzda häzirki döwürde dünýä döwletleri bilen ähli ugurlardaky hyzmatdaşlyk gatnaşyklarynyň gerimi giňäp, mazmuny has hem baýlaşdy. Hormatly Prezidentimiz “Ýaşlar – Watanyň daýanjy” atly kitabynda: “Milli gymmatlyklar, medeniýet, sungat halklaryň biribirine ýürekleriniň açylmagydyr” [1, 206 s.] diýip nygtap geçýär.

Häzirki wagtda ýurdumyzyň halkara gatnaşyklarynda ylym-bilim, jemgyýetçilik ugurlary boýunça

medeniýet bilen baglanyşykly täze mümkinçilikler açyldy. Şonuň üçin-de, halkara gatnaşyklary derejesinde ruhy kämilliğiň, milli medeni gymmatlyklaryň hil taýdan ösüşi möhüm meseleleriň biri hökmünde orta çykarylýdy.

Türkmen halkynyň Milli Lideri Gahryman Arkadagymyzyň medeniýete degişli uly göwrümlü işlerinde onuň many-mazmuny, durmuşy wezipeleleri, milli medeniýet bilen umumadamzat medeniýetiniň, medeniýet bilen bilimiň gatnaşygy esasynda häzirki zaman türkmen medeniýetiniň kemala geliş ýollary, aýratynlyklary, döreden gymmatlyklary giňden açylyp görkezilýär:

“Türkmen medeniýetiniň emele gelişini, nusgawy gymmatlyga öwürilişini halkyň geçmişinden, milletiň ykbalyndan üzňe göz önüne getirmek mümkin däl. Milli däpleriň we dessurlaryň emele gelmeginde ynsan dünýäsiniň özgermegine hem-de ösmegine düýpli täsirini ýetiren medeni hadysalaryň möhüm ähmiýete eýe bolandygyna taryh şaýatdyr” [3, 18 s.]. Medeni gymmatlyklary ruhy taýdan kabul etmegi bilen, şahsyýetiň bu ugurdaky düşüňjeleri bilime öwürülýär.

Medeniýetiň meseleleri umumadamzat taryhynyň dürli döwürlerindäki filosofik, sosiologik, taryhy-arheologik, etnografik bilimlerinde-de öz ähmiýetli ornuny eýeleýär. Olaryň her haýsy medeniýet barada öz garaýyşlaryny öňe sürýär. Her bir ylym medeniýete özüçe kesgitleme berýär.

Beýleki ylymlardan tapawutlylykda, filosofiya medeniýeti dünýägaraýyş nukdaýnazarýndan öwrenýär, onuň taryhy ýagdaýyndaky ornuny kesgitlemäge çalyşýar. Medeniýeti öwreniş ylymy beýleki ylymlardan düýpli tapawutlanýan özbaşdak ylymdyr. Medeniýeti jemgyýetçilik hadysasy hökmünde öwrenýän bu ylym medeniýetiň gelip çykyşyny, ösüşini we wezipelerini açyp görkezýär.

Medeniýeti öwreniş ylmynyň möhüm wezipeleriniň biri-de, onuň adamzat gymmatlyklaryny maddy, durmuşy, ruhy jähetten öwrenýänligidir. Ol siwilizasiýanyň ösüş ýollaryny, etniki medeniýetiň aýratynlyklaryny, medeniýetde millilik bilen umumadamzada degişliligiň mynasybetini, kämil bilimli şahsyýet nusgasyny kemala getirmekde medeniýetiň ähmiýetini, dürli taryhy şertlerde, dürli ýurtlarda ýaşan we döreden akyldarlaryň medeniýet meselesine garaýyşlaryny açyp görkezýär [6]. Şeýlelikde, medeniýeti öwreniş ylymy bu ugurdaky

düşüňjeler toplumyny, bilimi, medeniýetiň ösüşiniň has umumy kanunalaýyklyklaryny, adamlaryň zähmet işi netijesinde, medeni gymmatlyklaryň we kadalaryň döreýşini, goralyp saklanylyşyny, paýlanylyşyny, alyş-çalşyny, sarp edilişini we gurluşyny, häsiýetli aýratynlyklaryny öwrenýär.

Türkmen halky taryhyň dürli döwürlerinde özüniň maddy we ruhy medeniýetiniň köpdürli we baý mazmunly görnüşlerini dörettdi. Ýurdumyzyň özboluşly tebigy gurşawy, ösümlük we haýwanat dünýäsi ýaşaýyş-durmuşynyň, maddy we ruhy medeniýetiniň döremegine, bilimleriniň kämilleşmegine we ösmegine esas boldy.

Medeniýet we bilim her bir döwrüň ýagdaýyny, ýeten belent sepgitlerini, ýaşaýyş-durmuşyny her dürli öwüşginlerde geljekki nesillere geçirip bilýän araçydyr. Meselem, maşgaladan başlap, etniki toparlaryň, halklaryň dessurlarynyň nesillere miras geçmegi bilen zerur düşüňjeler kemala gelişýär we kämilleşýär.

Şeýlelik bilen, geçmişde ýaşap geçen ata-babalarymyzyň medeniýetiniň, döp-dessurlarynyň netijesinde döran medeni gymmatlyklar, bilim-düşüňjeler has hem kämilleşip, geljekki nesillere miras galýar.

Türkmenistanyň çäginde münýýlyklaryň dowamynda ençeme medeniýetler döredildi. Bu barada Gahryman Arkadagymyzyň “Türkmen medeniýeti” atly kitabynda ylmy taýdan subut edilen şeýle taryhy maglumatlar berilýär: “Miladydan öňki VII – V münýýlyklarda Türkmenistanyň çäginde sak, massaget, dah, ahameni, par ýaly gadymy taýpalaryň we halkyýetleriň ýurt tutunmagy hem-de ynsan ýaşaýşynyň ilkinji esaslaryny şöhlelendirýän maddy medeniýetleriň ýüze çykmagy ilkidurmuş jemgyýetiniň öran uzak döwrüniň tamamlanyp, adamzat durmuşynyň hemmetaraplaýyn ösüş ýoluna düşendigini görkezýär” [3, 26 s.].

Türkmen halkynyň medeniýetini öwrenmekde geçen asyrlaryň ýazuw çeşmeleriniň, şeýle-de, folklor eserleriniň inňän möhüm ähmiýeti bardyr. Türkmen halk döredijilik eserleri bolan taryhy rowaýatlar, küştdepdiler, toý aýdymlary halkymyzyň döremegi, kemala gelmegi hem-de maddy we ruhy medeniýeti baradaky gymmatly we anyk çeşmeler bolup hyzmat edýär.

Türkmen halkynyň Milli Lideri Gahryman Arkadagymyzyň “Hakyda göwheri” atly kitabynyda şeýle dürdäne setirler bar: “Dünýäde hiç haçan

soňlanmaýan baýlyk ruhy baýlykdyr. Manynyň maňzy ruhy özeniň aslyna ýetmekdedir. Bu dünýäde öwrenmek, bilmek ýaly datly tagam ýokdur. Adam бүтін өmrüniň dowamynda öwrenýär: durmuşy, ýaşayşy, pähimi, ylmy, endigi özleşdirmegini aladasynda ýaşayar. Şol hem maksatly ýaşayşy üpjün etmegiň baş şerti bolup durýar” [5, 176 s.]. Durmuşda her bir ynsan öz önünde maksat goýup ýaşayar. Gahryman Arkadagymyzyň jaýdar belleýşi ýaly, öňde goýan asyly maksatlarymyza ýetmek üçin, biziň her birimiz okap, öwrenip, bilim derejämizi ýokarlandyrmaly hem-de durmuşda elmydama ruhy

kämilige tarap ymtylyp ýaşamaly. Biziň ýurdumyzda bolsa okamak, öwrenmek hem-de kämilleşmek üçin ähli şertler, giň mümkinçilikler döredilen. Ýurdumyzda ýaşayan her bir raýatyň, jemgyýetiň aň-düşünjesiniň kämilleşmegi, ylym-bilimiň ösmegi hem-de maddy we ruhy medeniýetimiziň ylmy taýdan öwrenilmegi üçin giň mümkinçilikleri döredip berýän Gahryman Arkadagymyzyň we Arkadagly Gahryman Serdarymyzyň janlary sag, ömürleri uzak bolsun, il-ýurt bähbitli, umumadamzat ähmiýetli alyp barýan beýik işleri rowaçlyklara beslensin!

EDEBIÝAT

1. *Serdar Berdimuhamedow*. Ýaşlar – Watanyň daýanjy. – Aşgabat: TDNG, 2023.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Medeniýet halkyň kalbydyr. – Aşgabat: TDNG, 2014.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmen medeniýeti. – Aşgabat: TDNG, 2015.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmeniň

- döwletlilik ýörelgesi. – Aşgabat: TDNG, 2020.
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Hakyda göwheri. – Aşgabat: TDNG, 2024.
6. *Akyniýazow G.* Medeniýeti öwreniş. – Aşgabat: TDNG, 2019.
7. *Ýagşymyradow N.* Türkmenistanyň şekilleniriş sungatynyň taryhy. – Aşgabat: “Ylym”, 2013.

G. SOLTANOVA

THE INFLUENCE OF CULTURE ON EDUCATION IN FORMATION OF SOCIAL CONSCIOUSNESS

The influence of culture on the educational process is analyzed in the article. The author of the article studies how the culture shapes thinking, feeling and actions of people. The culture and education are designed to form the image of a person focused on the high moral values and ideals, a highly qualified specialist erudite in the cultural space. The education, based on the culture, forms the foundation of the spirituality and morality of a man. Culture can also have a deep influence on the development of the personality forming its individuality, consciousness and self-appraisal.

In the modern world, the development of the intellectual competence in the educational space happens along with the development of science and technology, and with the mastering of new techniques for working with information.

Г. СОЛТАНОВА

ВЛИЯНИЕ КУЛЬТУРЫ НА ОБРАЗОВАНИЕ В ФОРМИРОВАНИИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ

В статье рассматривается влияние культуры на процесс образования. Автор статьи изучает, как культура формирует мышление, чувства и действия людей. Культура и образование призваны сформировать облик человека, ориентированного на высокие нравственные ценности и идеалы, высококлассного специалиста, эрудированного в культурном пространстве. Именно образование, опирающееся на культуру, формирует основу духовности и нравственности человека. Культура также может оказывать сильное влияние на развитие личности, формируя ее индивидуальность, самосознание и самооценку.

В современном мире, наряду с развитием науки и техники, освоением новых техник работы с информацией, происходит развитие интеллектуальной компетентности в образовательном пространстве.

Güljemal Soltanova, Türkmen döwlet medeniýet institutynyň mugallymy.

Makalany ýollan: Türkmen döwlet medeniýet instituty.
Kabul edilen wagty:
2025-nji ýylyň 13-nji ýanwary.

MAGTYMGULY PYRAGYNYŇ ÖWÜT-NESIHAT HÄSİYETLI ŞYGYRLARY

Beýik Pyragynyň şahsyýetiniň we edebi mirasynyň il içindäki gadyr-gymmatyny alym Arkadagymyz: “Bu gün akyldar şahyrymyz Magtymguly Pyragynyň Watanymyza, halky-myza, adamzada bolan söýgüsiniň nyşany bolan, pähim-parasata, şirin duýgulara eýlenen ajaýyp şygrylary, adalatly jemgyýet, bagtly ýaşaýyş ha-kyndaky dürdäne pikirleri, bitewi, erkin, kuwwatly türkmen döwletini berkarar etmek hakyndaky çagyryşlary belentden ýaňlanýar” [1, 42 s.] diýen ajaýyp jümlelerinde giňden açyp görkezýär. Milli Liderimiz pähim-parasata ýugrulan çuň many-mazmunly sözlerinde halkyň erkanalygynyň, özygtyýarlylygynyň we döwlet gurmak baradaky arzuw-isleginiň şahyryň ýürek telwasy bolandygyny göz ýetirýäris.

Magtymguly Pyragynyň türkmen halkynyň kalbynda Garaşsyz döwlet gurmak küýsegini oýandyrmakdaky öwüt-nesihatlary barada gürrüň etmegi göz önünde tutduk.

Turuwbaşdan Magtymgulynyň Watanyň erkinligi barada: *Köňüller, ýürekler bir bolup başlar // Tartsa ýygyn, erär topraklar-daşlar // Bir suprada taýýar kylýnsa aşlar // Göteriler ol ykbaly türkmeniň* [5, 12 s.]. *Gurdugym aslynda bilgil, bu zeminiň myhydyr // Erer ol erkin mydam, budur türkmen binasy (Şol ýerde, 254 s.). Hyzyr gezen çölde iller ýaýylsyn // Ýurt binamyz gaýym bolsun, goýulsyn // Çille mest nerlirmiz barça aýylsyn // Bir suprada eda bolsun aşymyz (Şol ýerde, 207 s.)* diýip öňe süren şahyrana garaýyşlaryndan ötri, akyldaryň şygrylarynyň köpüsiniň binýadynda watançylyk ruhy, Garaşsyzlyk ideýasy ýaşaýar.

Şeýle döwleti aňynda, paýhasynda, duýgusynda, düşünjesinde döredip, ony tutuş döredijiligine sındirip bilýän şahyr millidir, öz halkynyň ykbalyna, aňyna, paýhasyna, duýgusyna, düşünjesine dahylly halkynyň şahsyýetidir [2, 191 s.].

Şeýle hadysa beýik söz ussadyň öwüt-ündew, ahlak-durmuşy we beýleki temalarda ýazan goşgularynda duş gelinmegi juda täsindir. Dürli häsiýetli eserleriň poetikasyny bir uly maksada gönükdirmek Pyragynyň Gündogar edebiýatynda duş gelinmeýän özboluşly edebi mirasynyň bolandygynyň habar

Şahyryň şygryýetiniň öwüt-ündewlik häsiýeti jemgyýetçiligiň talaby bolup öňe çykyar. Bellemeli tarapy, öwüt-ündew terbiýe bilen baglanyşyklydyr. Terbiýäniň bolsa gerimi juda giňdir. Şonuň üçin şahyryň şygryýetindäki her bir babatda gozgalýan pikir, öwüt-ündew ynsanyýet üçin örän gymmatlydyr.

berýär. Sözlerimiziň umumy gürrüň bolmazlygy üçin, Magtymgulynyň aşakdaky setirlerine ýüzleneliň: *Çagyrlan ýere bar, otur-da turma // Çagrylmadyk ýere barma, görünme // Utanmaz adam dek süýrenip ýörme // Buýrulmagyn işni ediji bolma* [5, 191 s.].

Goşgy bendinden görnüşi ýaly, akyldaryň bu setirleri öwüt-ündew häsiýetli bolup, ondaky öňe sürülýän garaýyşlar halk döredijiliginiň in gadymy görnüşleriniň biri bolan halk nakyllarynda we atalar sözlerinde köp duş gelýär. Şeýle bolansoň “Pyragynyň bu garaýyşlaryny şygry setirlerine salyp, täze rövüşde halkyna ýetirmegiň derwaýyslygy nämedekä?” diýen tebigy sorag döreýär. Biziň pikirimizçe, bu sowalyň jogabyny akyldar şahyryň ýaşan döwrüniň jemgyýetçilik-syýasy ýagdaýyndan gözlemeli. Mälim bolşy ýaly, XVIII asyr türkmen jemgyýetiniň ösüşinde ruhy, ykdysady, syýasy çökgünlik peýda bolup, dartgynly gatnaşyklar döreýär. Bu bolsa bir bitewi döwleti bolmadyk “agyr ilin” ruhy hal-ýagdaýyna, jemgyýetçilik gatnaşyklaryna oňaýsyz täsir edýär. Millilik diňe milli ýörelgeleriň çarçuwasynda emele gelip, kämilleşip biler. Sagdyn jemgyýeti sözün doly manysynda ähli babatda sagdyn raýatlaryň kemala getirýändigini nygtamak gerek. Bu ýerde edep-terbiýä uly orun degişlidir. Biziň pikirimizçe, beýik Pyragynyň eserleriniň köpüsiniň öwüt-ündew häsiýetli bolmagy hem hut şu ýagdaý bilen baglanyşyklydyr.

Beýik akyldaryň milletimiziň özygtyýarlygyna gowuşmagynda möhüm hasaplan meseleleriniň biri-de türkmen halkynyň ylym-bilimi bilen baglanyşyklydyr. Dana Pyragy öz iliniň sowatlylygyny, onuň gözýetimini, aňyýetini ösdürmezden, halkyň jebisligini gazanmagyň, jemgyýetçilik aňyýetini döretmegiň we ösdürmegiň mümkin däl digene ymykly düşünişidir we göz ýetiripdir. Beýik şahyryň setirleriniň köpüsiniň öwüt-nesihat häsiýetlidigi hem bellärliklidir. Magtymguly ylym-bilim gönüden-göni halkyň ruhy-ahlak dünýäsi bilen berk baglydyr diýen pikire gulluk edipdir: *Munda bir iş etseň, sen anda çawly //*

Sen hem ýagşylardan alawer bowly // Häli bir pilledir, eý adam ogly // Aglap-aglap gelseň, sorag tapmas sen (Şol ýerde, 189 s.).

Şygyr bendiniň setirlerinde, in azyndan, üç sany özara baglanyşýan garaýşyň aýdylýandygyna göz ýetirýäris. Magtymguly goşgy bendiniň birinji setirinde bihasap zat ýok, her eden işiň üçin iru-giç jogap bermeli, ikinji setirinde ýagşy kişilerden görüm-görelde almaly diýen garaýyşlary öňe sürýän bolsa, üçünji setirdäki akyldaryň imrindiriji sözleri soňky, jemleýji setirdäki orta atylan esasy pikiri aýyklarap we güýçlendirip gelýär.

Ýene-de bir ýagdaýa üns bermegimiz zerur. Dil bilimi nukdaýnazardan öwüt-ündew häsiýetli jümleler, kyssa eserlerinde hem bolşy ýaly, şygryýetde-de, köplenç: *Dünyä görmey, tutgun galsan bir künçde // Bady-paý dek ýer ýüzüne ýeldim tut // Çyn-Maçynda, Rumda, Hindde, Hebeşde // Bolan-bolmuş hünärleri bildim tut (Şol ýerde, 340 s.)* ýaly işligiň buýruk we hökmanlyk şekilinde gelýär, ýöne şol şekillere ýokarda getirilen “Tapmas sen” atly goşguda duş gelinmese-de, onuň şahyrana setirleriniň öwüt-ündew häsiýetlidigi aýdyň duýulýar. Onuň şeýle bolmaklygy bolsa şygryň ruhuna siňdirilen setirleriň ideýa-mazmuny we çeperçiligi bilen häsiýetlenendir.

Magtymguly Pyragy öz eserlerinde ýaşan zamansynyň ýiti jemgyýetçilik meselelerine uly orun berip, olarda türkmen ilinde dörän oňaysyz ýagdaýy ähli hakykaty bilen ýüze çykarýar. Şeýle häsiýetli goşgular Magtymgulynyň durmuşy temadaky eserleri hasaplansa-da, olaryň hem öwüt berijilik häsiýetiniň bardygyny belläp geçmelidir.

Akyldaryň goşgularynda jemgyýetçilik gatnaşyklary meselesine häli-şindi ýüzlenip durmagy onuň çözgüdini tapmaklygyň gaýragoýulmasyzdygyna we gutulgysyzdygyna ünsi çekýär. Şahyrana setirlerde sagdyn jemgyýetçilik aňýetini kemala getirmezden, özbaşdak döwlet gurup bolmajakdygy hakyndaky pikir-ündew yzarlanýar. Alym Arkadagymyzyň beýik Pyragy barada: “Magtymgulynyň beýikligi şol döwürler dagynyk ýaşan külli türkmen ilini ilkinji bolup, bir bitewi millet hökmünde saýmagyndadyr we muny wagyz etmegindedir” [1, 60 s.] diýen sözleri hem biziň garaýşymyzyň dogrudygyny görkezýär. Ýokarda aýdylanlardan görnüşi ýaly, Pyragynyň şygryýeti öwüt-ündew häsiýetli aýratyn bir temanyň çygrynda bolman, eýsem, ol akyldar şahyryň tutuş döredijiligine mahsusdyr.

Ýeri gelende bellesek, öwüt-ündew häsiýetlilik diňe bir Magtymgulynyň döredijiligine däl, eýsem, tutuş XVIII – XIX asyr nusgawy edebiýatyna mahsus bolan edebi aýratynlykdyr. Diýmek, edebiýatyň öwüt-ündew häsiýeti edebi ösüşiň bellibir taryhy döwründe zerurlyk hökmünde orta çykypdyr. Bu bolsa beýik Pyragynyň edebiýata edebi ösüşiň taryhy zerurlygy bolup gelendigine kepil geçýär. Magtymguly Pyragynyň şahyrana şahsyýetiniň gymmaty we onuň “Jemşidiň jamyny” ýadyňa salýan döredijiliginiň ähmiýeti alym Arkadagymyzyň şahyra bagyşlap ýazan “Ynsan kalbynyň öçmejek nury” atly kitabynyň atlandyrylyşynda bütin çuňluga bilen aýdyň ýüze çykýar.

Akyldar şahyryň döredijiliginiň watançylyk, gahrymançylyk şygrylarynda öwüt-ündew häsiýetli setirleriň agdyklyk edýändigini belläp geçmek isleýäris. Magtymguly özygtyýarlylyga, parahat durmuşa ýetmegiň juda agyr, töwekgelçilikli işdigine, halkyň azatlygyny daşary duşmanlara garşy eli ýaragly jeň meýdanynda gazanyp boljakdygyna doly göz ýetiren akyldardyr. Pyragy türkmen tire-taýpa gerçekleriniň jem bolup, islendik ýagyny gaýtaryp biljekdigine doly ynanyp, il ogullaryny aldym-berdimli göreşe ruhlandyrypdyr: *Ol merdiň ogludyr, mertdir pederi // Görogly gardaşı, serhoşdyr seri // Dagda, düzde kowsa saýýatlar, diri // Ala bilmez, ýolbars ogly türkmeniň* [5, 12 s.].

Şeýle hyjuwly şahyrana jümleler watançylyk-gahrymançylyga çagyryş bolup ýaňlansa-da, olaryň wagyz-nesihat häsiýeti hem aýdyň duýulýar.

Magtymguly Pyragynyň garaşsyz döwletiň binýadyny tutmak bilen bagly ideýalarynyň il-gün tarypyndan wesýet hökmünde kabul edilendigini aýdyp geçmelidir. Olara mysal edip beýik akyldaryň: *Peýdasyz köýdürdiň nara çoh janlar // Aýlandy gerdişler, ötdi döwranlar // Permanlary rowan hanlar, soltanlar // Il-ulusa bir adalat gerekdir (Şol ýerde, 372 s.)* ýaly şygry setirlerini görkezmek bolar. Akyldar Pyragy ýurt berkararlygy ugrunda janyny orta goýup biljek parasatly hem adalatly baştutanyň – hökümdaryň möhümdigini belläp geçýär. Bu garaýşyň halk döredijiliginde we ýazuwly edebiýatda köp duş gelýändigini aýtmalydyrys. Magtymgulynyň döredijiliginde ýurdy edara etmekde halk bähbidini arap bilýän adyl hökümdaryň zeruryýeti dogrusyndaky garaýyşlaryň pederi Döwletmämmet Azadynyň täsiri bilen has kämil derejede ýüze çykandygyny bellemek gerek, çünki Azadynyň “Wagzy-Azat” poemasynda bu mesele has çuňdan işlenýär. Dört bapdan ybarat bu kitabyň birinji

babynyň gönüden-göni patyşalara bagyşlanmagy bi-ziň bu babatdaky pikirimizniň ygtybarlydygyny subut edýär. Ussat Azadynyň: *Azaşar ýol ähli rehbersiz ola // Dagylar leşger ki serdarsyz ola // Göwre läş bolgaý eger baş bolmasa // Bitmez iş Hak lutpy ýoldaş bolmasa* [3, 58 s.] diýip bellemegi ömürlerini türkmeniň ykbalyna bagyşlap ýaşan ataly-ogluň pikirdeşdigine – Azadynyň hem Magtymgulynyň türkmen döwletini gurmakda adalatly serdaryň gözleginde bolandyklaryna kepillik edýär. Magtymguly tutuş ulus-ile ýolbaşçylyk edip, halk bähbitli, tutumly şeýle başlangyçlary amala aşyrmak hemme zatdan möhümdir diýen pikire gulluk edýär. Ol juda kyn hem töwekgelçilikli işi amala aşyrmakda ähli baryny-ýoguny orta goýmaga taýýardygyny “Ötgül, Pyragy” atly poema görnüşli şygrynda ýokary şahyрана ussatlygy bilen şeýle beýan

edýär: *Edna bolma guýun degse başyňa // Enjümen eýlegil ili daşyňa // Dilhah istäp, Firdöws geler gaşyňa // Iliňe bagş eýläp ötgül, Pyragy* [4, 375 s.].

Şygry bendinden görnüşi ýaly, Magtymguly bu wesýeti özüne gönükdirip aýdýar, ýöne söz ussady-myzyň bu şahyрана jümleleriniň tutuş türkmen iline deňşlidigi şygryň mazmunyndan aýdyň duýulýar.

Akyldar şahyryň öwüt-ündewleriniň tutuş türkmen halkynyň kalbynda Garaşsyz döwlet gurmak baradaky beýik pikiri döredip bilendigi taryhy hakykatdyr. Beýik Pyragynyň öwüt-nesihatlary häzirkir Berkarar döwletiniň täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe öz derwaýyslygyny ýitirmän, Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistanyň döwletlilik binýadyny has-da berkitmekde we ösdürmekde göneçilik bolup hyzmat edýär.

EDEBIÝAT

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ynsan kalbynyň öçmejek nury. – Aşgabat: TDNG, 2014.
2. *Amansähedow M.* Magtymguly Pyragynyň şahyрана şahsyýeti. – Aşgabat: TDNG, 2023.
3. *Döwletmämmet Azady*. Eserler ýygındysy.

– Aşgabat, 2012.

4. *Magtymguly*. Eserler ýygındysy. II jilt. – Aşgabat: “Ylym”, 2013.

5. *Magtymguly*. Saýlanan goşgular. – Aşgabat: “Türkmenistan”, 1977.

D. BEGMURADOVA

DIDACTIC MOTIVE IN THE POETRY OF MAGTYMGULY PYRAGY

The role and significance of didactic-philosophical thoughts and behest of Magtymguly Pyragy in the upbringing of the Turkmen youth are analyzed in the article.

The philosophical views of the genius Pyragy have been revealed on the basis of the analysis of the poems “Türkmeniň”, “Türkmen binasy”, “Gidiji bolma”, “Ili gözlär”, “Tapmas sen”, “Göz ýaşyn döke başlady”, “Ötgül, Pyragy” awakening in readers the desire to establish the independent state.

The humanistic ideas of the creativity of Magtymguly Pyragy formed the basis of the national policy of an independent, neutral state and have been embodied in reality in a new historical era.

Д. БЕГМУРАДОВА

ДИДАКТИЧЕСКИЙ МОТИВ В ПОЭЗИИ МАХТУМКУЛИ ФРАГИ

В статье анализируются роль и значение дидактико-философских мыслей и наставлений Махтумкули Фраги в воспитании туркменской молодежи.

На основе анализов стихотворений “Türkmeniň”, “Türkmen binasy”, “Gidiji bolma”, “Ili gözlär”, “Tapmas sen”, “Göz ýaşyn döke başlady”, “Ötgül, Pyragy” были выявлены философские воззрения гениального Фраги, пробуждающие у читателя желание создать независимое государство.

Гуманистические идеи творчества Махтумкули легли в основу национальной политики независимого, нейтрального государства и воплотились в реальность в новую историческую эпоху.

Dünyägözel Begmuradowa, Seýitnazar Seýdi
adyndaky Türkmen döwlet mugallym-
çylyk institutynyň mugallymy.

**Makalany ýollan: Seýitnazar Seýdi adyndaky
Türkmen döwlet mugallymçylyk instituty.
Kabul edilen wagty:
2025-nji ýylyň 6-njy marty.**

HALKARA TEJRIBESINDE SALGYT SALMAK DERSINI OKATMAGYŇ AÝRATYNLYKLARY

Häzirki wagtda Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň wajyp strategik wezipesi salgyt ulgamynda ylmy-tehniki mümkinçiligi ösdürmekden, salgytlaryň doly we öz wagtynda tölenilişini dürs hasaba almakdan we olar boýunça takyk hasabatlylygy alyp barmakdan, hem-de Döwlet býujetiniň fiskal ähmiýetinde salgytlaryň hasabyna milli ykdysadyýetiň howpsuzlygynyň bähbitlerini üpjün etmekden ybaratdyr.

Gahryman Arkadagymyzyň başyny başlan hem-de peder ýoluny mynasyp dowam etdirýän Arkadagly Gahryman Serdarymyzyň öňe sürýän ykdysady strategiýasyna laýyklykda, ýurdumyzyň milli salgyt ulgamyny döwrebaplaşdyrmak ýurdumyzda durmuş-ykdysady özgertmeleri üstünlikli durmuşa geçirmegiň wezipelerini kesgitleýän “Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy: Türkmenistany 2022 – 2052-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň milli Maksatnamasynyň” binýadyna esaslanýar we onuň çözüň meselelerinden ugur alýar. Şu nukdaýnazardan, ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň ösüşine goşant goşýan halkara ykdysady gatnaşyklarynda salgyt salmaklygyň hukuk binýadyny öwrenmek, tejribe jähetini seljermek halkara gatnaşyklarynyň içinden eriş-argaç bolup geçýän salgyt salmaklygyň bilim mümkinçilikleriniň meselelerini halkara standartlaryna gabat getirmek işiniň maksadyny takyklaýar.

Bazar ykdysadyýeti şertlerinde salgytlar ykdysadyýeti kadalaşdyrmagyň möhüm guralydyr. Salgyt syýasaty döwletiň geçirýän ykdysady syýasatynyň esasy ugurlarynyň biridir. “Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy: Türkmenistany 2022 – 2052-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň milli Maksatnamasynda” býujet durnuklylygyny üpjün edýän netijeli we durnukly salgyt ulgamyny döretmek, kiçi we orta telekeçiligi ösdürmekde döwlet tarapyndan berilýän salgyt ýeňillikleri boýunça goldawy saklamak hem-de milli ykdysadyýetiň hususy böleginiň netijeliligini artdyrmak üçin oňaly şertleri döretmek, salgyt salmagyň aýratyn tertibi bolan ýöriteleşdirilen erkin ykdysady zolaklary we gümrük zolaklaryny döretmek salgyt ulgamyny kämilleşdirmegiň esasy ugurlary hökmünde kesgitlenilýär.

Alym Arkadagymyzyň “Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy” atly düýpli ylmy işinde salgyt syýasaty we onuň

fiskal ähmiýetiniň artmagynyň ýollary barada şeýle beýan edilýär: “Salgyt-býujet syýasaty döwletiň ykdysady syýasatynyň esasy özeni bolup durýar we onuň hojalygy ýörediji subýektler hem raýatlar bilen özara maliýe gatnaşyklaryny beýan edýär” [2, 130 s.]. Hakykatdan hem, ykdysady gurallaryň esasyalarynyň biri bolan salgyt döwlete maliýe serişdeleriniň ep-esli bölegini öz elinde jemlemäge we olary durmuş wezipelerini çözmäge gönükdirmäge mümkinçilik berýär.

Mälim bolşy ýaly, Arkadagly Gahryman Serdarymyzyň parasatly baştutanlygynda ýurdumyzda salgyt ulgamynyň özeni bolan hususy eýeçiligi ösdürmegiň döwrebap konsepsiýasynyň berk binýady tutulyp, hususy eýeçiligi, şol sanda, kiçi we orta telekeçiligi ösdürmegiň täze, senagat-innowasion häsiýetli tapgyryna badalga berildi. Bu meselede ertirki milli hojalygymyzda zähmet çekjek talyp ýaşlar işjeň bilim alýarlar [1]. Gahryman Arkadagymyzyň başlangyçlary bilen, salgyt ýeňillikleri esasynda ykdysadyýetiň hususy böleginde öňdebaryjy tehnologiýalara daýanýan, senagat, oba hojalyk we gurluşyk kärhanalaryny özünde jemleýän senagatçylar gatlagy emele geldi, hususy bölegi döwlet tarapyndan goldamagyň hukuk binýady we hojalyk ulgamy döredildi, ýönekeýleşdirilen karzlaşdyrmak işi ýola goýuldy, eksporta gönükdirilen we importy çalyşýan önümçilikleri ösdürmegiň hojalyk ulgamy yzygiderli kämilleşdirildi, ykdysadyýetiň wajyp pudaklarynda döwlet tarapyndan döwlet-hususyýetçilik hyzmatdaşlygy ýola goýuldy we ýokary depginler bilen ösdürildi. Telekeçiligi we hususyýetçiligi ösdürmek üçin, ýeterlik derejede salgyt ýeňillikleri bilen bir hatarda, maliýe-bank binýady döredildi we goldanyldy.

Şu nukdaýnazardan, Gahryman Arkadagymyzyň başyny başlan we Arkadagly Gahryman Serdarymyzyň dowam etdirýän uly möçberli özgertmeler maksatnamalary babatda ýurdumyzyň halkara söwda hyzmatdaşlygynda

döwrün talaplaryna laýyklykda milli salgyt kanunçylygyny kämilleşdirmek boýunça yzygiderli işler alnyp barylýar, diňe bir salgyt edaralarynyň däl, eýsem, bähbitleri we hukuklary döwlet tarapyndan goralan salgyt töleýjilerde örän takyk, düşnükli bolup biljek salgyt ulgamyny ýönekeýleşdirmek boýunça wezipeler çözülýär. Bu wezipeleriň üstünlikli amal edilmegi bolsa köp babatda salgyt syýasatyna baglydyr. Diýmek, salgyt syýasaty salgytlaryň üsti bilen döwletiň öz önünde duran maksatlaryny amala aşyrmagyň ugurlarydyr we ykdysadyýeti kadalaşdyrmak boýunça geçirilýän çäreleriň toplumydyr. Şeýle hem, döwlet syýasatynyň içinden eriş-argaç bolup geçýän salgyt syýasaty ýurdumyzyň halkara ykdysady gatnaşyklaryny ösdürmekde uly ähmiýete eýedir.

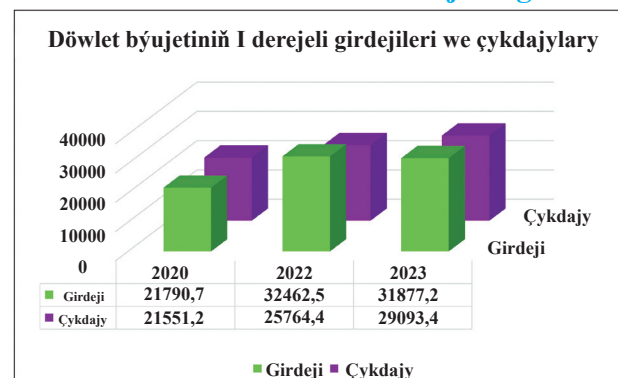
Şu nukdaýnazardan, Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe Türkmenistanyň Döwlet býujetine gelip gowuşýan I derejeli girdejiler ýyl-ýyldan artýar. Bu bolsa milli ykdysadyýetimizniň pudaklarynda hususy ulgamyň tutýan ornunyň has-da ýokarlanýandygyny, şeýle-de, eziz Watanymyzyň halkara söwda gatnaşyklarynda eksport mümkinçilikleriniň artýandygyny, importyň ornuny tutýan harytlaryň önümçilikleriniň giňden ornaşdyrylýandygyny we onda degişli salgyt ýenilikleriniň ulanylýandygyny, şeýle hem ýurdumyzyň bazar ykdysadyýetine tapgyrlyýyn esasyda geçişiniň oňyn häsiýete eýe bolýandygyny görkezýär. Ýeri gelende, takyk maglumatlara salgylansak, 1-nji diagramma salgyt ulgamynyň oňyn netijelerini aýdyňlaşdyrýar [3].

Türkmenistanyň Döwlet býujetiniň I derejeli girdejerine we çykdajylaryna seljerme geçirenimizde, 2020-nji ýylda Döwlet býujetiniň I derejeli girdejileri 21790,7 million manada deň bolup, 2022-nji ýylda 10671,8 million manada çenli ýa-da 48,9%, 2023-nji ýylda bolsa, 2022-nji ýyly görä, 585,3 million manat tygşytlanmak bilen, 1,9%-e çenli azalypdyr, emma muňa garamazdan, ýurtdaky öňegidişlikleri nazarda tutsak, onda Döwlet býujetiniň çykdajylary 2022-nji ýylda, 2020-nji ýyl bilen deňeşdirenimizde, 4213,2 million manat ýa-da 19,5%, 2023-nji ýylda bolsa, 2022-nji ýyly garanymyzda, 3329,0 million manat ýa-da 12,9%-e çenli artpdyr.

Şeýle hem, binýady berkden tutulan üstümizdäki “Halkara parahatçylyk we ynanyşmak ýyly”

diýlip ygylan edilen 2025-nji ýylda Döwlet býujeti şu görnüşde bellenenildi, ýagny “Türkmenistanyň 2025-nji ýyl üçin Döwlet býujeti hakynda” Türkmenistanyň Kanunynyň 1-nji maddasyna laýyklykda, Türkmenistanyň 2025-nji ýyl üçin Döwlet býujetini girdejiler we çykdajylar boýunça 123 798,1 million manat möçberde, şol sanda, býujetiň birinji derejesi girdejiler we çykdajylar boýunça 36 500,0 million manat möçberde tassyklanyldy.

1-nji diagramma

2020 – 2023-nji ýyllarda Türkmenistanyň Döwlet býujetiniň I derejeli girdejileri we çykdajylary (Türkmenistanyň ýyllyk statistik neşiri, Türkmenistanyň Statistika baradaky döwlet komiteti, 2024-nji ýylyň maglumatlary esasynda düzüldi)

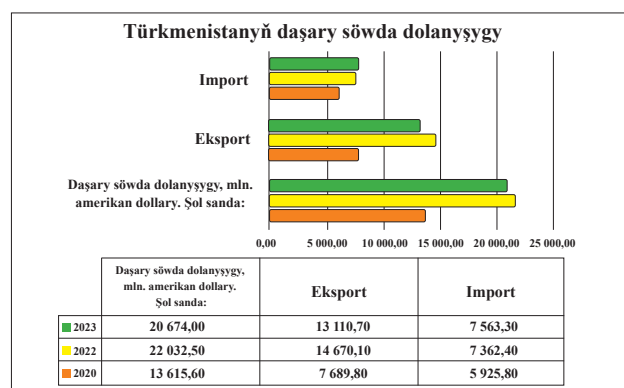
Häzirki döwürde ýurdumyzda telekeçiligi, hususyýetçiligi, daşary ykdysady gatnaşyklary mundan beýläk hem ösdürmekde, milli bazary berkitmekde, daşary ýurt maýa goýumlaryny giňden çekmekde we ulanmakda, oba hojalygynyň, milli ykdysadyýetiň ýokary depginler bilen ösmeginde, ilatyň hal-ýagdaýynyň gowulanmagynda, durmuş-ykdysady ösüşiň wajyp ugurlarynyň amala aşyrylmagynda baha esasy görkeziji bolup çykyş edýär. Muny daşary söwda dolanyşygynda görmek bolýar. Daşary söwdada amala aşyrylýan eksport, import amallarynyň bahalary boýunça ýyllar boýunça ösüşini 2-nji diagrammada görmek bolýar.

2-nji diagrammadan görşümüz ýaly, 2023-nji ýylda eksportyň möçberi 13 110,7 million amerikan dollaryna, importyň möçberi bolsa 7 563,3 million amerikan dollaryna deň bolup, jemi daşary söwda dolanyşygy 20 674,0 million amerikan dollaryna deň boldy. Has takygy, daşary söwda dolanyşygyna anyk seljerme geçirenimizde, 2022-nji ýyly 2020-nji ýylyň degişli döwri bilen deňeşdirenimizde, jemi daşary söwda dolany-

şygynda 61,8%, şol sanda, eksportda 90,7% we importda 24,2% ösüş bolup, 2023-nji ýylda bolsa, 2022-nji ýylyň degişli döwri bilen deňeşdireni-mizde, jemi 93,8%, şol sanda, eksportda 89,3%, ýagny jemi daşary söwda dolanyşygynda 6,2%, şeýle-de, eksportda 10,7%-e çenli pes derejede amal edilipdir, emma muňa garamazdan, ýurdumyzyň daşary söwda dolanyşygynyň importynda 2,7% artyş bolupdyr.

Bu görkezijiler Berkarar döwletin täze eý-ýamynyň Galkynyşy döwründe hormatly Prezidentimiz tarapyndan alnyp barylýan ykdysady syýasatyň diňe bir ykdysady, önümçilik kuwwatlylygynyň artdyrmaklygynyň däl, eýsem, kämil, ýokary hilli salgyt ulgamynyň döredilendiginiň aýdyň subutnamasydyr. Şol nukdaýnazardan, içerki söwdany ösdürmek üçin, häzirki zaman söwda biçüwlerindäki meýdançalaryň sanyny we olaryň bölek söwdanyň umumy dolanyşygyndaky paýyny artdyrmagy höweslendirmek, elektron söwdany ösdürmek, uzakda ýerleşýän, aýratyn hem, oba ýerlerindäki haryt öndürijileri harytlaryň hereket edýän esasy ugurlary bilen ýakynlaşdyrmak, söwdanyň aýdyňlygyny we bazara gatnaşyjylaryň habarlylyk derejesini ýokarlandyrmak, oňa gatnaşyjylaryň hünär derejesini ýokarlandyrmak göz önünde tutulýar.

2-nji diagramma

(Türkmenistanyň ýyllyk statistiki neşiri, Türkmenistanyň Statistika baradaky döwlet komiteti, 2024-nji ýylyň maglumatlary esasynda düzüldi)

Diýmek, bazar gatnaşyklaryna esaslanýan ykdysadyýetde bu işleriň amal edilmeginde salgyt ýeňillikleri aýratyn orun tutýar. Şonuň üçin hem, salgytlaryň ykdysady mazmunyna geçirilen nazaryýet seljermesiniň we salgytlar babatynda

tejribe-amaly işleriň netijeleri salgyt hukuk gatnaşyklarynyň paýlaýyş gatnaşyklarynyň bir bölegi bolup durýandygyny subut edýär. Jemi öndürilen önümiň paýlaýyş guraly hökmünde salgytlar salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan gatnaşyjylaryň ykdysady bähbitlerine salgytlaryň elementleriniň, ýagny salgytlar boýunça berilýän ýeňillikleriniň, salgytlaryň möçberleriniň üsti bilen täsir edýärler.

Türkmenistanyň Döwlet býujetine gelip gowuşýan salgytlar (million manat)				
T/b	Salgytlaryň görnüşleri	2020-nji ýyl	2022-nji ýyl	2023-nji ýyl
1.	Goşulan baha üçin salgyt	3 943,6	7 176,4	5 683,3
2.	Edara görnüşli taraplaryň peýdasyndan alynýan salgyt	2 734,6	6 217,1	6 515,4
3.	Goşmaça töleg	1 697,3	2 644,4	2 036,1
4.	Ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgyt	1 379,0	2 986,3	2 250,7
5.	Şahsy taraplaryň girdejilerinden alynýan salgyt	2 361,8	3 127,2	3 365,2
6.	Gaýry salgytlar	5 613,2	5 397,0	6 356,3

(Türkmenistanyň ýyllyk statistiki neşiri, Türkmenistanyň Statistika baradaky döwlet komiteti, 2024-nji ýylyň maglumatlary esasynda düzüldi)

Ykdysady özgertmeler bilen bir hatarda, Türkmenistan üçin optimal salgyt ulgamyny emele getirmek döwlet derejesindäki merkezi ykdysady meseleleriň biridir. Beýleki bir tarapdan garanynda, salgytlar mehanizm hökmünde ulanylsa, ol döwletin ykdysady syýasatynda örän gowy netijeliliginiň esasy bolup biler.

Hut şonuň üçin hem, ýurdumyzyň halkara ykdysady hyzmatdaşlyk strategiýasyny durmuşa geçirmek ykdysady gatnaşyklarymyzyň giň geografiasyna we düzümläýin diwersifikasiýalaşdyrylmagyna, dünýä ösüşiniň esasy meýillerine işjeň goşulýmagyna, şeýle hem, kärhanalaryň maliýe gatnaşyklarynyň netijeliligine esaslanýar. Munuň özi Türkmenistanyň ikitaraplaýyn hem-de köptaraplaýyn esasynda umumy bähbitlere gönükdirilen we deňhukukly hem-de özara bähbitli hyzmatdaşlygyň ýörelgelerini paýlaşýan ýurtlaryň toparlary bilen ykdysady gatnaşyklarynyň yzygiderli ösdürilmegini şertlendirýär.

Diýmek, ýaşlar durmuşyň ähli ulgamlaryna işjeň gatnaşýarlar. Dünýäniň häzirki zaman syýasy, ykdysady we durmuş şertlerinde ýaşlar diňe bir

döwletiň ösüşini däl, eýsem, tutuşlygyna alanynda, uzakmöhletleýin geljegi bolan halkara gatnaşyklaryny kesgitleýän strategik güýje öwrülýär. Bu doly halkara tejribesine laýyk gelýär we ýurdumyzyň ýokary okuw mekdeplerinde okadylýar [4; 5; 6].

Türkmenistan ählumumy, sebitleýin töwekgelçilikleri hem-de wehimleri nazara alyp, strategik ykdysady hyzmatdaşlygy giňeltmek, yklym, yklymara derejelerde täze biçüwleri gözlemek maksady

bilen, durnuklylygy we ykdysady ösüşiň birsyhllylygyny pugtalandyrmagyň hem-de ählumumy parahatçylygyň hatyrasyna köptaraplaýyn oňyn ykdysady bähbitleri durmuşa geçirýär. Munuň özi ýurt berkararlygynyň, türkmeniň görterilen ykbalynyň, bagtyýar halkyň bir başa uýanlygynyň nyşany bolup, gadymy topraga bagtyýarlygyň baky ýaranlygynyň görkezijisidir, görterilen ykballaryň jahana paýlaýan ajaýyplyklarydyr.

EDEBIÝAT

1. *Serdar Berdimuhamedow. Ýaşlar – Watanyň daýanjy.* – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2023.

2. *Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy. I tom.* – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.

3. “Türkmenistanyň 2025-nji ýyl üçin Döwlet býujeti hakynda” Türkmenistanyň Kanuny // Türkmenistan. – 2024. – 25 noýb.

4. *Кочетков В.П.* Основы налогообложения и методика преподавания налогообложения в высшей школе. – Санкт-Петербург: «Питер», 2021.

5. *Шеремет А.Д., Семакин В.М.* Налоги: теория и практика / А.Д.Шеремет, В.М.Семакин. – Москва: «Юрайт», 2020.

6. *Langenbucher K., & Jütten A.* Teaching Taxation: Methodological Approaches for Universities K.Langenbucher, A.Jütten. – Berlin: “De Gruyter”, 2021.

J. ODAYEVA

THE SYSTEM OF TAXATION IN INTERNATIONAL PRACTICE

The modernization of the national tax system of the country in accordance with the economic strategy promoted by Arkadagly Hero Serdar, who worthily continues the path of Hero-Arkadag is analyzed in the article. The present system is based on the Programme “Revival of a New Era of a Powerful State: National Programme for the Socio-Economic Development of Turkmenistan for 2022 – 2052”, defining the tasks of the successful implementation of socio-economic reforms in the country. The article is devoted to the study of the basics of the taxation at the national level and in the international environment considering the modern trends in the development of the world economy.

ДЖ. ОДАЕВА

СИСТЕМА НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ В МЕЖДУНАРОДНОЙ ПРАКТИКЕ

В статье рассматривается модернизация национальной налоговой системы страны в соответствии с экономической стратегией, продвигаемой Аркадаглы Героем Сердаром, достойно продолжающим путь Героя-Аркадага. Данная система базируется на основе Программы «Возрождение новой эпохи могущественного государства: Национальная программа социально-экономического развития Туркменистана на 2022 – 2052 годы», которая определяет задачи успешной реализации социально-экономических реформ в стране. Статья посвящена изучению основ налогообложения на национальном уровне и в международной среде с учетом современных тенденций развития мировой экономики.

Jahan Ödäýewa, Türkmen döwlet maliýe institutynyň mugallymy.

Makalany ýollan: Türkmen döwlet maliýe instituty.

Kabul edilen wagty: 2025-nji ýylyň 25-nji fewraly.

FIZIKI MESELELERİ ÇÖZMEKDE MAKSWELLIŇ DEŇLEMELER ULGAMYNŇ ULANYLYŞY

Makswelliň deňlemeleri elektrik we magnit meýdanlarynyň ähli kanunlaryny, elektromagnit induksiýa kanunyny öz içine alýar we şonuň üçin olar dynçlykdaky gurşawlarda elektromagnit meýdanynyň umumy deňlemeleri bolup hyzmat edýär.

Ýurdumyzda ýaşlarymyzyň döwrebap, hemmetaraplaýyn ösen, ruhy we fiziki taýdan sagdyn, ýokary derejede sowatly bolup ýetişmekleri üçin ähli aladalar edilýär. Ýaşlaryň ylmyny, bilimini dünýä standartlaryna laýyklykda ösdürmek, ýaşlar baradaky syýasatyň netijeliligini ýokarlandyrmak maksady bilen, okuw meýilnamalary we maksatnamalary kämilleşdirilýär, okuw meýilnamalarynda takyk bilimlere hem-de logiki pikirlenmäge degişli dersleriň paýy artdyrylýar. Olaryň *fizika dersi* boýunça okuwlarda mesele işläp bilmek endiklerini kemala getirmek in çylşyrymly meseleleriň biridir [1].

Makswelliň deňlemeleriniň integral we differensial görnüşleri hem-de fiziki manysy tablisada aýdyň görüňär.

Deňlemäniň tertip belgisi	Integral görnüş	Differensial görnüş	Deňlemäniň fiziki manysy
I	$\oint_L (\vec{E}d\vec{l}) = -\int_S \left(\frac{d\vec{B}}{dt}\right) d\vec{S}$ Erkin ýapyk kontur boýunça elektrik meýdanynyň güýjenme wektorynyň aýlanmasy (sirkulýasiýasy) şol kontur bilen çäklenen meýdandan geçýän magnit akymynyň üýtge me tizligine göni bagly.	$\text{rot} \vec{E} = -\frac{\partial \vec{B}}{\partial t}$ Magnit meýdanynyň islendik üýtgemesinde magnit meýdanynyň induksiýasynyň üýtge me tizligine göni bagly bolan köwlenmeli elektrik meýdany döreýär.	Magnit meýdanynyň wagta görä, islendik üýtgemesi köwlenme elektrik meýdanynyň döremegine getirýär.
II	$\oint_S (\vec{B}d\vec{S}) = 0$ Erkin ýapyk üstden geçýän magnit meýdanynyň induksiýa akymy nola deň. Bu bolsa magnit zarýadlarynyň ýokdugyny aňladýar.	$\text{div} \vec{B} = 0$ Tükeniksiz kiçi elementar göwrümden geçýän magnit meýdanynyň induksiýasynyň güýç çyzyklarynyň akymy nola deň.	Bu deňlemä görä, magnit meýdanynyň çeşmeleri ýok.

III	$\oint_L (\vec{H}d\vec{l}) = \int_S (\vec{J}d\vec{S}) + \int_S \left(\frac{\partial \vec{D}}{\partial t}\right) d\vec{S}$ Erkin ýapyk kontur boýunça magnit meýdanynyň güýjenme wektorynyň aýlanmasy (sirkulýasiýasy) şol konturyň eýeleýän üstüni kesip geçýän jemleýji toga göni bagly.	$\text{rot} \vec{H} = \vec{j} + \frac{\partial \vec{D}}{\partial t}$ Islendik tokly geçirijiniň we islendik üýtgeýän elektrik meýdanynyň töwreginde köwlenmeli magnit meýdany bar.	Geçirijilerden toguň akması we wagta görä, elektrik meýdanynyň üýtgemesi köwlenmeli magnit meýdanynyň döremegine getirýär.
IV	$\oint_S (\vec{D}d\vec{S}) = \int_V \rho dV$ Ýapyk üstden geçýän elektrik induksiýasynyň akymy bu üstüň içinde gaplanan doly q zarýada deňdir.	$\text{div} \vec{D} = \rho$ Tükeniksiz kiçi elementar göwrüm bilen çäklenen elektrostatik meýdanynyň induksiýasynyň akymy şol göwrümde ýerleşýän zarýadlaryň jemi ne göni bagly.	Elektrik meýdanynyň çeşmesi elektrik zarýadydyr.

Makswelliň deňlemeler ulgamy elektromagnit hadysalaryny bütinleý suratlandyrýar. Olar toklaryň we zarýadlaryň giňişlikde berlen paýlanmasy boýunça meýdany hasaplamak üçin peýdalanylýar.

Bu deňlemeler ulgamy giňişligi doldurýan maddy gurşawy häsiýetlendirýär, deňlemeler ulgamy bilen doldurylýar:

$$\vec{D} = \epsilon \epsilon_0 \vec{E}; \vec{B} = \mu \mu_0 \vec{H}; \vec{j}_{np} = \sigma \vec{E}$$

Makswelliň deňlemeler ulgamyndan elektromagnit tolkunlaryň, ýagny elektrik zarýadlary we toklary ýok mahalynda hem bolup bilýän elektromagnit meýdanynyň bardygy gelip çykýar.

1. Makswelliň nazaryýeti elektrik we elektromagnit hadysalarynyň (Gauss-Ostrogradskiniň doly togunyň we elektromagnit induksiýa kanunlary) esasy kanunlarynyň yzygiderli umumlaşmasydyr. Bu nazaryýetde elektrodinamikanyň esasy meselesi çözülýär, ýagny toklaryň we zarýadlaryň belli bolan paýlanmasy boýunça elektrik we magnit meýdanlarynyň häsiýetnamalary gözlenilýär. Makswelliň elektromagnit meýdanynyň nazaryýeti (Nýutonyň deňlemelerine we termodinamikanyň başlangyçlaryna meňzeşlikde) elektrik we magnit hadysalaryny suratlandyrýan wajyp kanunlaryň umumlaşdyrmasy bolup çykyş edýär.

2. Makswelliň nazaryýetinde makroskopik teoriýa, ýagny makro zaryadlar we makro toklar tarapyndan döredilýän meýdanlara garalýar. Meýdanyň çeşmesinden gözegçilik edilýän nokada çenli aralyk atomyň ölçeglerinden köp esse uludyr. Üýtgeýän elektrik we magnit meýdanlarynyň üýtgame peridy içki hadysalaryň peridyndan köp esse uludyr.

3. Makswelliň nazaryýeti fenomenologik häsiýete eýe. Onda gurşawdaky bolup geçýän hadysalaryň içki mehanizmlerine garalmaýar. Gurşaw üç sany ululygyň (ε – otnositel dielektrik syzyjylyk, μ – otnositel magnit syzyjylygy, γ – udel elektrik geçirijilik) üsti bilen häsiýetlendirilýär.

4. Makswelliň nazaryýeti ýakyndan özara täsirlidir. Oňa laýyklykda, elektrik we magnit meýdanlarynda bolup geçýän özara täsirler berlen gurşawda ýagtylygyň tizligine deň bolan tükenikli tizlik bilen ýaýraýar.

Fiziki meseleleri çözmek üçin hemme kanunlary we formulalary ýat tutmak ýeterlik däl. Fizikadan islendik meseläni çözmäge mümkinçilik berjek berk matematiki binýadyň bolmagy hökmanydyr, şeýle hem geljekki netijeleri önünden bilmek, pikirlenmek ukyply hem möhümdir. Muňa özbaşdak köp meseleleri çözmek arkaly ýetip bolar, ýöne munuň üçin umumy meseleleriň çözüwiniň usulyny özleşdirmeli. Bu makalada meseleleriň çözüwiniň usulyna, Makswelliň deňlemeler ulgamynyň fiziki manysyna has hem çuň düşünmek maksady bilen, matematiki özgertmelere üns berilýär.

1. Mesele çözmäge geçmezden ön, degişli nazary maglumatlary özleşdirmeli.

2. Meseläniň şertine ünsli garamaly.

3. Gerek bolsa, çyzgysyny çyzmaly. Jisime täsir edýän güýçleri goýmaly.

4. Meseläniň başlangyç we gyra şertlerini ýazmaly.

5. Meseläni gözlenýän ululygy harplar arkaly aňladylan formula boýunça umumy görnüşde çözüp, soňra degişli arifmetik amallary ýerine ýetirmeli.

Meseleleriň çözüwiniň usulyna mesele çözmäge degişli mysallaryň esasynda seredip geçeliň.

1-nji mesele. Makswelliň deňlemelerinden zaryadyň saklanma kanunyny (üznuksizlik deňlemesini) getirip çykarmaly: $\text{div } \vec{j} = -\frac{\partial \rho}{\partial t}$

Çözülüşi:

Makswelliň üçünji deňlemesini ýazalyň

$$\text{rot } \vec{H} = \vec{j} + \frac{\partial \vec{D}}{\partial t} \quad (1)$$

Meýdan nazaryýeti boýunça

$$\text{div rot } \vec{H} = 0 \quad (2)$$

Onda

$$\text{div rot } \vec{H} = \text{div} \left(\vec{j} + \frac{\partial \vec{D}}{\partial t} \right) = 0 \quad (3)$$

Diýmek,

$$\text{div } \vec{j} = -\text{div} \frac{\partial \vec{D}}{\partial t} \quad (4)$$

Çünki

$$\text{div } D = \rho \quad (5)$$

Bu ýerde ρ – zaryadyň göwrüm dykzlygy, wagt we koordinatalar boýunça differensirleme operasiýalarynyň ýerini çalşyp alarys

$$\text{div } \vec{j} = -\frac{\partial \rho}{\partial t} \quad (6)$$

Jogaby: (6)-njy formula.

2-nji mesele. Kondensatoryň plastinalarynyň meýdany $S = 60 \text{ sm}^2$, olaryň arasyndaky başdaky ilki aralyk $d_0 = 0,43 \text{ sm}$, kondensatoryň her bir plastinasynyň zaryady $q = 10^{-9} \text{ Kl}$. Kondensatoryň plastinalaryny $v = 3 \text{ mm/min}$ tizlik bilen hereketlendirdiler. Eger: a) plastinalaryň zaryady hemişelik saklanýan bolsa; b) plastinalaryň arasyndaky mümkinçiligiň (potensiallaryň) tapawudy hemişelik saklanýan bolsa, plastinalaryň hereket edip başlamagyndan 220 s soňra kondensatorda süýşme togunyň dykzlygyny kesgitlemeli.

Çözülüşi: Geçiriji toklarynyň çyzyklary süýşme toklarynyň çyzyklaryna öwrülýändigine sebäpli,

$$j_{CM} = \frac{1}{S} \frac{dq}{dt} = \frac{d}{dt} \left(\frac{CU}{S} \right) = \frac{U}{S} \frac{d}{dt} \left(\frac{\varepsilon \varepsilon_0 S}{d_0 + vt} \right) = \frac{U \varepsilon \varepsilon_0 v}{(d_0 + vt)^2} \quad (1)$$

Meseläniň şerti boýunça $U = \text{const}$, onda

$$U = \frac{q_1}{C} = \frac{qd_0}{\varepsilon \varepsilon_0 S} \quad (2)$$

(2)-ni (1)-in ornuna goýup alarys

$$j_{CM} = \frac{qd_0 v}{S(d_0 + vt)^2} = 10^{-11} \frac{A}{m^2} \quad (3)$$

Jogaby: a) $j = 0$; b) $j_{CM} = \frac{qd_0 v}{S(d_0 + vt)^2} = 10^{-11} \frac{A}{m^2}$

3-nji mesele. Inersial hasaplama ulgamynyň käbir oblastynda ω burç tizligi bilen aýlanýan, moduly $|\vec{B}| = \text{const}$ bolan magnit meýdany ýerleşýär. Bu oblastda $\text{rot } \vec{E}$ -ni $\vec{\omega}$ we $\vec{B}$ wektorlarynyň funksiýasy hökmünde tapmaly.

Çözülüşi:

Makswelliň deňlemesini ýazarys: $\text{rot } \vec{E} = -\frac{\partial \vec{B}}{\partial t} \quad (1)$

(1) deňlemenden $\text{rot} \vec{E} = -\frac{d\vec{B}}{dt}$ wektora ters ugrukdyrylan. $\text{rot} \vec{E}$ -niň modulyny tapmak üçin çyzgyny çyzalyň.

Çyzgydan $d\vec{B}$ wektoryň moduly

$$|d\vec{B}| = B\omega dt \quad (2)$$

Bu ýerden

$$\left| \frac{d\vec{B}}{dt} \right| = B\omega \quad (3)$$

Şonuň üçin

$$\text{rot} \vec{E} = -\left[\vec{\omega} \vec{B} \right] \quad (4)$$

Jogaby: $\text{rot} \vec{E} = \left[\vec{B} \vec{\omega} \right]$

4-nji mesele. Tekiz garmoniki çyzykly polýarlanan elektromagnit tolkunyny wakuumda ýaýraýar. Tolkunyň elektrik düzüjisiniň güýjenmesiniň amplitudasy E_m , ýygylgy v .

Tapmaly:

1. Süýşme togunyň dykzlygynyň täsir ediji bahasy.
2. Yrgyldy periodynda süýşme togunyň dykzlygynyň orta bahasy.

Çözülişi:

a) Goý, elektromagnit tolkunynyň elektrik meýdanynyň güýjenmesi aşakdaky kanun boýunça üýtgeýän bolsun

$$E = E_m \sin \omega t = E_m \sin 2\pi \nu t \quad (1)$$

Süýşme togunyň dykzlygyny

$$j_{CM} = \frac{\partial D}{\partial t} \quad (2)$$

$\vec{D}$ elektrostatik induksiýasynyň wektory bilen $\vec{E}$ elektrostatik meýdanyň güýjenmesiniň arabaglanyşygy

$$\vec{D} = \epsilon \epsilon_0 \vec{E} \quad (3)$$

$$j_s = \frac{\partial D}{\partial t} = \epsilon \epsilon_0 \omega E_m \sin \omega t \quad (4)$$

Onda süýşme togunyň täsir ediji bahasy

$$j_{s.f.} = \frac{\epsilon \epsilon_0 \omega E_m}{\sqrt{2}} = \sqrt{2} \epsilon \epsilon_0 \pi \nu E_m \quad (5)$$

Jogaby: $j_{s.f.} = \sqrt{2} \epsilon \epsilon_0 \pi \nu E_m$

b) Yrgyldy periodynda energiýa akymynyň dykzlygynyň orta bahasyny tapalyň

$$|\vec{S}| = \frac{1}{T} \int_0^T [\vec{E} \vec{H}] dt = \frac{1}{T} \int_0^T E_m \sin \omega t \sqrt{\frac{\mu \mu_0}{\epsilon \epsilon_0}} E_m \sin \omega t dt = \frac{1}{2T} \sqrt{\frac{\mu \mu_0}{\epsilon \epsilon_0}} E_m^2 \int_0^T \sin^2 \omega t dt = \frac{1}{2T} \sqrt{\frac{\mu \mu_0}{\epsilon \epsilon_0}} E_m^2 \int_0^T \frac{1 - \cos 2\omega t}{2} dt = \frac{1}{4T} \sqrt{\frac{\mu \mu_0}{\epsilon \epsilon_0}} E_m^2 \int_0^T (1 - \cos 2\omega t) dt = \frac{1}{4T} \sqrt{\frac{\mu \mu_0}{\epsilon \epsilon_0}} E_m^2 \left[t - \frac{\sin 2\omega t}{2\omega} \right]_0^T = \frac{1}{4} \sqrt{\frac{\mu \mu_0}{\epsilon \epsilon_0}} E_m^2$$

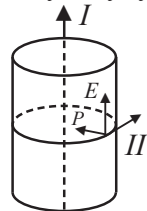
Jogaby: $|\vec{S}| = \frac{1}{4} \sqrt{\frac{\mu \mu_0}{\epsilon \epsilon_0}} E_m^2$

5-nji mesele. Tegelek kesikli göni geçirijiden I tok akýar. R garşylykly geçirijiniň gapdal üstünden geç-

ýän Poýntinginiň wektorynyň akymyny kesgitlemeli.

Çözülişi:

Goý, r radiusly geçirijiden $\vec{E}$ meýdanyň ugruna I tok akyp geçýän bolsun. Tok şol gurşawda magnit meýdanyny döredýär. Doly toguň kanuny boýunça

$$\oint_L \vec{H} d\vec{l} = \sum I \quad (1)$$

Bu ýerden

$$H \cdot 2\pi r = I \quad (2)$$

$$H = \frac{I}{2\pi r} \quad (3)$$

Burawjygyň (sag hyryň) düzgüni boýunça $\vec{H}$ wektory geçireliň. Onda Poýntinginiň wektory $\vec{S} = [\vec{E} \vec{H}]$ geçirijiniň gapdal üstüne perpendikulýar ugrugan, ýagny elektromagnit energiýa geçirijä daşky gurşawdan girýär.

Geçirijiniň L uzynlykly böleginiň gapdal üstünden 1 sekuntda akyp geçýän energiýanyň akymyny taparys

$$Q = EH \cdot 2\pi r L = I^2 R \quad (4)$$

Omuň kanunynyň differensial görnüşinden

$$j = \gamma E \quad (5)$$

$j = \frac{I}{S}$ bolandygy sebäpli,

$$E = \rho \frac{I}{S} \quad (6)$$

(3) we (6)-ny (4)-de ornuna goýup alarys

$$Q = \frac{I}{2\pi r} \rho \frac{I}{S} 2\pi r L = I^2 R \quad (7)$$

Bu ýerden elektromagnit energiýa geçirijä daşyndan barýar we ýylylyga öwürülýär.

Jogaby: $S = I^2 R$

6-njy mesele. Disk görnüşli obkladkalarynyň radiusy R bolan tekiz howa kondensatory ω ýygylkly üýtgeýän sinusoidal güýjenmä (naprýaženiýä) birikdirilen. Kondensatoryň içindäki magnit we elektrik meýdanlarynyň energiýalarynyň amplituda bahalarynyň gatnaşygyny tapmaly.

Çözülişi:

Goý, kondensatordaky naprýaženiýe $U = U_m \cos \omega t$ kanun boýunça üýtgeýän bolsun we kondensatoryň plastinalarynyň aradaşlygyny h diýip belgiläliň. Onda kondensatoryň elektrik energiýasy

$$W_m = \frac{\epsilon_0 E^2}{2} \pi a^2 h = \frac{\epsilon_0 \pi h^2}{2h} U_m^2 \cos^2 \omega t \quad (1)$$

Magnit energiýasy aşakdaky formuladan tapylyp bilner

$$W_m = \int \frac{B^2}{2\mu_0} dV \quad (2)$$

H wektoryň aýlanmasy (sirkulýasiýasy) teoremasyny boýunça

$$2\pi r H = \pi r^2 \frac{\partial D}{\partial t} \quad (3)$$

$$H = \frac{B}{\mu_0} \quad (4)$$

$$\frac{\partial D}{\partial t} = -\varepsilon_0 \left(\frac{U_m}{h} \right) \omega \sin \omega t \quad (5)$$

Onda
$$B = \frac{1}{2} \varepsilon_0 \mu_0 \frac{r \omega U_m}{h} |\sin \omega t| \quad (6)$$

Elementar göwrümi halka görnüşinde göz önüne getirip bolar
$$dV = 2\pi r dr h \quad (7)$$

(6) we (7)-ni (2)-de ornuna goýup, integrirläp alarys
$$W_m = \pi / 16 \frac{\mu_0 \varepsilon_0^2 \omega^2 a^4 U_m^2}{h} \sin^2 \omega t \quad (8)$$

Onda (8) magnit meýdanynyň in uly energiýasynyň (1) elektrik meýdanynyň in uly energiýasyna gatnaşygy

$$\frac{W_{m.iHuly}}{W_{e.iHuly}} = \frac{1}{8} \mu_0 \varepsilon_0 a^2 \omega^2 \quad (9)$$

Jogaby:
$$\frac{W_{m.iHuly}}{W_{e.iHuly}} = \frac{1}{8} \mu_0 \varepsilon_0 a^2 \omega^2$$

Şeýlelikde, umumy meseleleriň çözüwiniň usulyny özleşdirmek bilen, mesele çözmegi talyplara

we okuwçylara öwretmek özüniň oňyn netijelerini berýär, çünki fizikanyň tebigat hakyndaky ylmy-bilimleri öwrenýändigini göz önünde tutsak, şahsyýet, onuň aň-düşünjesi daşky gurşaw bilen berk baglanyşyklydyr. Başgaça aýdylanda, adam (şahsyýet) tebigatyň bir bölegidir. Şahsyýeti terbiýelemek, onda-da milli jemgyýetimiziň geljekki ösüşlerine mynasyp goşant goşmaga ukyply adam kapitalyny kemala getirmek döwlet maksatnamalarynda orun alan strategik ugurdyr. Şeýlelikde, hemmetaraplaýyn ösen şahsyýeti kemala getirmek üznüksiz işe öwrülýär. Bu işiň üstünlikli amala aşyrylmagynda takyk bilimleri öwretmegiň, olara degişli çylşyrymly meseleleri çözmegiň bilim berijilik ähmiýeti uludyr.

Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe, beýleki ulgamlar bilen bir hatarda, ylym-bilim ulgamyna hem aýratyn uly üns berip, türkmen ýaşlarynyň okap, hünär almaklary üçin ýakynan ýardam edýän hormatly Prezidentimize we Gahryman Arkadagymyza köp sagbolsun aýdýarys.

EDEBIÝAT

1. Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy: Türkmenistany 2022 – 2052-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň milli Maksatnamasy. – Aşgabat: TDNG, 2022.

2. *Jepbarow Ý.* Fizikanyň taryhy we ylmy usulyýeti. – Aşgabat: TDNG, 2018.

3. *Иродов И. Е.* Электромагнетизм. Основные законы. – Москва, 2014.

A. GYLYJOVA, G. BEGENJOVA, S. MAMEDMURADOV

THE USE OF MAXWELL'S EQUATIONS IN SOLVING PHYSICAL PROBLEMS

The Maxwell's equations in integral and differential forms on the example of the specific task, their direct physical meaning, and methods for their correct use in solving physical problems are analyzed in the article. The equations of Maxwell prove that there is a whole spectrum of invisible waves, of which the light we see is only a small part.

A. ГЫЛЫДЖОВА, Г. БЕГЕНДЖОВА, С. МАМЕДМУРАДОВ

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ УРАВНЕНИЙ МАКСВЕЛЛА ПРИ РЕШЕНИИ ФИЗИЧЕСКИХ ЗАДАЧ

В статье рассматриваются уравнения Максвелла в интегральной и дифференциальной формах на примере конкретной задачи, их непосредственный физический смысл, а также методы их правильного использования при решении физических задач. Уравнения Максвелла доказывают, что существует целый спектр невидимых волн, из которых свет, который мы видим, является лишь малой частью.

Aýjema Gylyjowa, Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň mugallymy.
Gülşat Begenjowa, Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň mugallymy.
Saparmyrat Mämmedmyradow, Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň mugallymy.

Makalany ýollan: Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti.
Kabul edilen wagty:
 2025-nji ýylyň 20-nji ýanwary.

MAGTYMGULY PYRAGYNYŇ DÖREDIJILIGINDE METAFORALAR

Türkmen dilinde metaforalar köp duş gelýär. Olar halk diliniň güýjüni, ukybyny, owazlyly-

gyny, täsirli-
gini, hakykaty
çeper dilde
alamatlan-
dyrýar. Türkmen
dilinde
metaforalar
Ý.Çöňňä-
ýewiň “Hä-
zirki zaman
türkmen dili. Lek-
sika”, N.Nartyýewiň

“Häzirki zaman türkmen dili. Leksika”, A.Nazarovyň “Türkmen dilinde polisemiýa”, T.Bekjäýewiň “Magtymgulynyň eserleriniň frazeologik sözlügi”, B.Baýjanowyň “Türkmen dili. Leksika” atly işle-
rinde we beýleki işlerde öwrenildi.

Alymlar metafora bilen gyzyklanýarlar we onuň dildäki giň düşüňjeleriň biridigini ýazýarlar [4]. Munuň şeýledigi tebigatda şekil, reňk, görnüş we ş.m. taýdan meňzeş zatlaryň örän köpdügi bilen düşündirilýär. Dildäki ol ýa-da beýleki bir söz arkaly metafora emele gelende, durmuşdaky bir zadyň beýleki bir zada meňzeş bolmagy, şeýle meňzeşligiň ol iki zady nähilidir ýakynlaşdyrmagy esasynda, bir zadyň ikinji bir zada meňzeşligi sebäpli, ilkinji zadyň adynyň ikinji zada geçmegi hem diliň ulanylyşyna mahsus hadysadyr.

Dilde sözüň bir asyl manysynyň dürli ýagdaýda, alamat aýratynlygyna görä, metaforik göçme many-
sy hem bolup geçýär. Mysal üçin, *ak altyn (pagta)*, *gara altyn (nebit)*, *mawy altyn (gaz)* diýen sözleriň many meňzeşligi, ýagny metaforalyk alamaty şu getirilen sözlerden aňladylyan manylardan belli bolşy ýaly, olaryň gymmatlyk taýdan meňzeşligindedir [4].

Metaforalar dilde iki za-
dyň (predmet, düşüňje)
anyk pursat-
daky

biri-birine meňzemeklik, janlylyk, anyk keşpilik häsiýetini täsirli aňladýar. Metaforada meňzedilýän iki sany zadyň (predmet, düşüňje) adynyň ikisi-de getirilmän, olaryň biriniň ady getirilip, beýlekisiniň ady keşpli aňladylyar, birinji zat (predmet, düşüňje) ikinji zadyň keşpli aňladylmagy üçin şert, esas bolup hyzmat edýär. Diýmek, metaforada biri-birine meňzedilýän iki sany zadyň biri aýdylýar, şol hem göçme mana eýe bolýar, göçme many arkaly “ikinci many”, ýagny metafora döreýär, şol göçme many beýleki zady, hadysany göz önüne getirýär.

Diliň şeýle çeperçilik serişdesi bolan adaty metaforalar şygrylarda işjeň ulanylýar. Bu bolsa şygrylaryň has akynly, täsirli bolmagyna getirýär. Şeýlelikde, çeper edebi-

*Magtymguly Pyra-
gynyň döredijiliginde adaty
metaforalara yzygiderli gabat
gelmek bolýar. Bu metaforalar halk
döredijiliginde we ýazuwly edebiyaty-
myzda belli bolan eserlerde döp görnüş-
sinde peýdalanylypdyr. Ylmy işde olar
deňeşdirilip alyndy. Aslynda, şahyryň
döredijiliginde pikir göni manyda
dül-de, göçme manyda, obrazly
metaforalaryň üsti bilen
beýan edilýär.*

MAGTYMGULY PYRAGY

“Köňüňler, ýüreňler bir bolup durýar,
Häzire ýygyn, erler topragyň-daýar.”
“Bär sapradu saýýar klyňnu aýlar,
Göwürleri oý kaly türkmenin.”

“Göwürleri oý kaly türkmenin.”

“Göwürleri oý kaly türkmenin.”

“Göwürleri oý kaly türkmenin.”

“Göwürleri oý kaly türkmenin.”

“Göwürleri oý kaly türkmenin.”

ýatda metaforalar özboluşly stilistik hyzmaty ýerine ýetirip, şygryn çeperçiligini baýlaşdyrýar.

Alym Ý.Çöňnäýew “Häzirki zaman türkmen dili. Leksika” atly kitabynda metafora şeýle düşündiriş berýär: “Çeper metaforalar ulanylyş çygry we obrazlylyk, stilistik öwüşgininiň dörediliş ýagdaýy boýunça iki topara bölünýär:

- a) tradision metaforalar;
- b) individual-stilistik metaforalar.

Tradision metaforalaryň halk arasynda ýaýraýyşy individual-stilistik metaforalara garanda has güýçlüdir. Şeýle metaforalar türkmen klassyky edebiýatynyň, Gündogar edebiýatynyň wekilleriniň, halk döredijiliginiň, dessanlaryň dilinde giňden ulanylýar. Şeýle metaforalar öňden gelýän däp häsiýetli meňzetmeleriň has gysgalan görnüşi bolany üçin, olara tradision metaforalar diýilýär” [4, 16 s.].

Şeýle metaforalaryň obrazlylyk, göçmelik häsiýeti ony ýerlikli ulanýanlar üçin has aýdyňdyr. Bu metaforalar zatlaryň, wakalaryň, hadysalaryň we aýratynlyklaryň asyl, hakyky atlary bolman, başgaça, göçme, obrazly atlandyrylmasydyr. Bularyň çeşmesi halkyň janly gepleşigidir. Bularyň uzak wagtyň geçmegi bilen timarlanyp, sada metafora öwrülmege hem mümkin.

Obrazly metaforanyň çeper edebiýatdaky hyzmatyny (aýdyňlyk, anyklyk, täsirlilik, ötgürlük, jebislik, obrazlylyk we ş.m.) kesgitlemek üçin, ýokardaky setirlerdäki obrazly metaforalaryň ornuna asyl manysyndaky sözleri goýup, okap görmek ýeterlikdir.

Biz Magtymguly Pyragynyň döredijiligindäki tradision metaforalary toplam, olary aşakdaky ýaly derňemegi göz önünde tutduk: *Owal başda, kadyr Alla // Senden bir kerem islärin // Badam gabak, alma ýaňak // Bir zyba senem islärin* [5, 20 s.].

“Kerem islärin” atly goşgynyň bu bendinde şahyryň getiren” badam gabak, alma ýaňak” tradision metaforalary arkaly kadyr Alladan gözel görkli söwer ýar isleýändigini çeper beýan edipdir.

Badam gabak metaforasynda şahyr gyzyň gabagyny badama meňzedýär.

Alma ýaňak metaforasynda aşygyna gözi düşende, magşugyň utanjyndan gyzaran ýaňaklaryny gyzyl alma meňzedýär.

Ýene-de bir mysal: *Taňry bermese nädeli? // Baş alyp nirä gideli? // Oturyp-turşy edaly // Gaşlary galam islärin* [5, 20 s.].

Şahyryň bu bentde getiren “gaşlary galam” tradision metaforasynyň üsti bilen gözel gyzyň gaşy wasp edilýär. Gözeliň gaşy galamyň inçeden uzyn bolşuna meňzedilýär.

Bir dilbere duş boldum, gamzasy ok, gaşy ýaý // Gün haýrandyr görkünden, hyjlatga dolgan aý [5, 28 s.].

Gamza – näzli bakyş, näz-kereşme. *Gamzasy ok* diýýän şahyr gyzyň bakyşyny wasp etmek bilen, ol seredende, bakyşynyň ok ýaly (ýürekden) bolup, aşyk ýigidiň ýüreginden parran geçip gidişini suratlandyryr.

Şahyr şu setirlerde hem gözel gyzyň gaşyny ýaýa meňzedýär. Hakykatdan hem, gözel gyzyň gyýlyp ýatan gaşy ýaýy ýadyňa salýar. Şahyr gaşy ýaýa deňemek bilen çäklenen bolsa, gözlerini jellada meňzedipdir.

Gözleriň jellatdyr, tilleriň aýýar // Gamzaň bimar eder, ýüzleriň – tar-mar (Şol ýerde, 58 s.).

Jellat adamlaryň başyny kesip, janyny alýan bolsa, gözel gyzyň jan alyjy gözleri aşyk ýigidiň göýä janyny alýan dek suratlandyrylýar.

Inçe bil, şirin zyban, kepderi topuk, sen gaz boýun // Saklasyn Alla penahynda ýaman gözden seni (Şol ýerde, 59 s.).

Şahyryň bu bentde getiren “şirin zyban” tradision metaforasy arkaly gözel gyzyň dilinden çykýan sözleriniň ýakymlylygy, mylaýymlygy, umuman, gözel gyzyň süýji sözlüligi suratlandyrylýar.

Şahyryň eserleriniň ählisinde bu metaforalar çeperçilik serişdesi hyzmatynda gelip, gyzyň süýji dilliligini, inçe billiligini çeper suratlandyrmak maksady bilen ulanylypdyr.

Wasýňa umyt etgen üzümüş elin jahandan // Çeşmiň jellady-jahan, gaşyňdyr keman, eý, dost (Şol ýerde, 69 s.).

Gaşyňdyr keman – ýaý ýaly gaş // Keman – ýaý.

Görşümüz ýaly, Magtymguly Pyragy “Jahan, eý dost” diýende “gaşy keman” tradision metaforany ulanypdyr.

“Gaşy keman” metaforasynyň üsti bilen şahyr gaşy ýaýa meňzetmek bilen, onuň gözel keşbini kemala getiripdir.

Eý peri, men aşygam, saňa ýanaram, dogrusy // Görmeginçe gül ýüzüňni, bikaaram, dogrusy (Şol ýerde, 71s.).

Şahyr bu metaforanyň üsti bilen aşygynyň görkünü periniň ýüzüne, gülüň gőzelligine, owadanlygyna

meňzedýär. Söwer ýarynyň gül ýüzüni görmese, aşyk ýigit kararyny ýitirýär. Bu setirlerde şahyr şu ahwaly suratlandyrýar.

Kirpigiň ok, gaşyň ýaýdyr çekimli
(*Şol ýerde*, 72 s.).

Şahyr bu setirinde gyzyň kirpiginı oka, gaşyny ýaýa deňeýär.

Eý, zülpi, saçy anbar! // Mährap ki, ýüzüň münber // Eý, lagly-lebi göwher // Ummana gözüm düşdi
(*Şol ýerde*, 85 s.).

Anbar – müşk ýaly ýakymly ysly jisim.

“Zülpi, saçy anbar” diýmek bilen, şahyr söwer ýarynyň saçyndan hemişe müşk ýaly ysly ýaýrap durýandygyny suratlandyrýar.

Magtymguly Pyragy “Gözüm düşdi” atly goşgusynda gözel gyzyň saçynyň häsiýetli bir aýratynlygyny – ýakymly ys saçylygyny suratlandyryp döredilen adaty metaforany çeperçilik serişdesi hökmünde ulanypdyr.

Yşk bilen açylgan bir täze gül sen // Ýusup-Züleyhanyň taýy gözel sen! (Şol ýerde, 70 s.).

Bir täze gül sen – adaty metafora, göçme manyda gelip, gyzy täze güle meňzedýär.

Aşyk, gulak goýgul söze // Syýa zülp ýaraşar ýüze (*Şol ýerde*, 159 s.).

Syýa zülp – tradision metafora, göçme manyda gelip, syýa ýaly gara saçly diýen manyda, täsirli aýtmak üçin ulanylýar.

Dogdy asmanyň Zöhresi // Çyn aşyga döwran bu gün (*Şol ýerde*, 149 s.).

Asmanyň Zöhresi – adaty metafora, göçme manyda gelip, şöhle saçýan Zöhre ýyldyzyna meňzedýär.

Umuman, Magtymguly Pyragynyň, beýleki nusgawy şahyrlaryň we halk döredijilik eserleriniň çeperçilik serişdesi bolup hyzmat eden adaty metaforanyň ulanylyşynda umumylyklaryň we aýratynlyklaryň bardygyna garamazdan, olaryň ählisi bir maksat bilen peýdalanylypdyr.

EDEBIÝAT

1. *Bayjanow B.* Türkmen dili. Leksika. – Aşgabat: TDNG, 2018.

2. *Bekjähew T.* Magtymgulynyň eserleriniň frazeologik sözlügi. – Aşgabat: TDNG, 2016.

3. *Nartyýew N.* Häzirki zaman türkmen dili. Leksika. – Aşgabat, 2010.

4. *Çöňňähew Ý.* Häzirki zaman türkmen dili. Leksika. – Aşgabat: “Magaryf”, 1988.

5. *Magtymguly.* Saýlanan goşgular. – Aşgabat: “Türkmenistan”, 1976.

6. Türkmen halk döredijiligi. II kitap. – Aşgabat: TDNG, 2017.

R. ROZYEV

TRADITIONAL METAPHORS IN THE WORKS OF MAGTYMGULY PYRAGY

The article is devoted to the study of figurative devices and metaphors in the creativity of Magtymguly Pyragy reflecting the harmony of the Orient. The poet uses the traditional Oriental motives and symbolism to create metaphors in which philosophical, cultural and spiritual aspects of the Oriental thought are interlaced. An attempt is also made to analyze the traditional metaphors in the creativity of Magtymguly Pyragy. Metaphors reflect the individual vision of the poet, the metaphorical devices are a fusion of image and meaning and the means of recognizing the author's intention.

Р. РОЗЫЕВ

ТРАДИЦИОННЫЕ МЕТАФОРЫ В ТВОРЧЕСТВЕ МАХТУМКУЛИ ФРАГИ

Статья посвящена исследованию художественных образов и метафор в творчестве Махтумкули Фраги, отражающих гармонию Востока. Поэт использует традиционные восточные мотивы и символику для создания метафор, в которых переплетаются философские, культурные и духовные аспекты восточной мысли. Также предпринята попытка анализа традиционной метафоры в творчестве Махтумкули Фраги. Метафоры отражают индивидуальное видение автора, метафорические образы являются слиянием образа и смысла, средством распознавания авторского замысла.

*Rahym Rozyýew, Seýitnazar Seýdi adyndaky
Türkmen döwlet mugallymçylyk
institutynyň mugallymy.*

**Makalany ýollan: Seýitnazar Seýdi adyndaky
Türkmen döwlet mugallymçylyk instituty.
Kabul edilen wagty:
2025-nji ýylyň 7-nji marty.**

ÇAGALAR BAGLARYNDA “NOWRUZ GELDI ILIME!” ATLY SÄHERLIGIŇ GURALYŞ AÝRATYNLYKLARY

Baýramçylyk çäresi görnüşinde mekdebe çenli çagalar edaralarynda baýramçylyk ertirliklerini geçirmek häsiýetlidir. Baýramçylyk çäreleri körpeleri şatlandyrýar, köpçülikleýin işe höwes döredýär, olarda gözelligi duýgularyny kemala getirýär we ösdürýär. Baýramçylyk ertirliklerine taýýarlyk göründe we onuň geçirilýän pursatlarynda çagalar daş-töweregindäki gurşawda bolup geçýän sazlaşykly hadysalardan, baýramçylyk bezegindäki owadan reňkleriň, aýdym-sazlardaky sazlaşykly sesleriň utgaşmasyndan oňyn täsir alýarlar. Şu täsirler netijesinde, irki ösüş döwründen başlap, körpäniň çagalyk dünýäsinde gözelligi, owadan ýaşamak, öz durmuşyny kem-kemden gözellige görä sazlamak ukyplary kemala gelýär. Ol öz çagalyk dünýäsinde oýun, özboluşly hereketler bilen meşgullanýar, şahsy durmuşynda peýda bolýan tüzeliklere, görýän-eşidýän zatlaryna düşünmäge howlugýar. Şeýle islegler körpejäniň gözelligi dünýäsine has myykly aralaşmagyna sebäp bolýar.

Hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen ösüşin täze basgançaklaryna göterilýän mähriban Watanymyzda geljegimiz bolan körpe nesil barada ählitaraplaýyn alada edilýär. Ruhy medeniýetimiziň bir bölegi hökmünde aýdym-sazly baýramçylyklardyr säherlikler çagalar bakja-baglarynyň işiniň aýrylmaz bölegine öwürülýär. Türkmen tebigatyndaky ähli hadysalar, ýagny suwuň şaggyldysy, şemalyň şuwuldysy, tolkunlaryň güwwüldisi, agaçlaryň ygşyldysy, şeýle-de, janly-jandarlaryň owaзы, guşlaryň jürküldisi goşulyşyp, tebigatda ajaýyp simfoniýany emele getirýär. Çagalarymyz tebigat bilen ruhdaş bolup, şeýle gözəl ülkede dünýä inýär.

Çaga ösdügiçe, ony estetiki taýdan häsiýetlendirmäge mümkinçilik artýar, çünki çaganyň hereket we aň-düşünje “meýdany” barha giňelýär, gözýetiminde täze-täze görnüşler peýda bolýar. Şunda ol tebigatyň gözelligine höwes bildirip, sungat eserlerini duýmaga başlaýar. Sungat eserleri arkaly çaganyň psihologiyasyna täsir etmegiň in oňaly täri körpeler üçin gyzykly boljak baýramçylyk ertirliklerini üstünlikli guramakdyr.

Çaganyň dünýä gelip, sazy duýşy ýaly, tebigat hem ýazyň gelmegi bilen janlanýar. Ene toprak hem, edil ynsan ýaly, guşlaryň buşlukçy nagmasyna, bilbilleriň saýraýan sesine oýanýar, tüzelenýär. Ýylyň bu paslynda körpe nesil bilen işlemegiň özboluşly taraplary bardyr. Olar bilen geçirilýän bilim-terbiýeçilik işleriniň many-mazmuny döwrüň talaplaryna laýyk getirilmelidir. Pasyllaryň soltany bahar gelende, çagalar baglarynda Nowruz baýramyny geçirmek arkaly, körpeleriň milli ruhly terbiýesini ýokarlandyrmak, tebigata söýgi döretmek we türkmen halkynyň milli medeni gymmatlyklaryny ýaş nesle ýetirmek esasy wezipedir.

Türkmenistanda her ýyl belenilýän Halkara Nowruz günü türkmen halkynyň gadymy baýramlarynyň biri bolup, tebigatyň janlanyşyny, täze ýylyň başlanmagyny alamatlandyrýar. Türkmen topragyna Nowruz gelende, dabaraly baýram edilýär. Bu baýramyň çäklerinde çagalar baglarynda aýdym-sazly säherlikler geçirilýär. Elbetde, bu baýram mynasybetli geçirilýän dabaralar ýaş neslin milli döp-dessurlarymyza bolan söýgüsini artdyrmakda uly ähmiýete eýedir. Baýramçylyk çäresiniň maksady körpelerde Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistan Watanymyza, hormatly Prezidentimize, bahar paslyna, tebigatymyza, onuň gözelligine, milli mirasymyza buýsanç, söýgi we wepalylyk duýgularyny terbiýelemek, şeýle hem çagalaryň sözleýiş dilini, çeper okaýşyny, ýatkeşliklerini ösdürmek we olaryň zehinini ýüze çykarmakdyr.

Çagalaryň aýdym-saza düşünmeklerinde, saz eşidenlerinde hiňlenmeklerinde, aýdym aýdylanda herekete girmeklerinde we çeper duýgy ukyby bilen, keşp döredijilik hyýallaryny ösdürmekde şeýle säherlikleriň ähmiýeti uludyr.

Säherlik: 1. Guramaçylyk işleri. 2. Säherligiň açylyşy. 3. Esasy bölüm. 4. Jemleýji bölüm ýaly anyk dört tapgyrdan ybarat görnüşinde geçirilmelidir.

Çagalaryň aýdym-saz baradaky düşüňjelerini, gyzyklanmalaryny ösdürmekde terbiýeçiler, körpeleriň ata-eneleri bilen bilelikde, degişli işleri geçirýärler. Terbiýeçiler aýdym-saz mugallymy bilen çagalaryň ýaş aýratynlyklaryny hem-de olaryň döredijilik ukyplaryny göz önünde tutup, baýramçylyk säherlikleriniň ýazgylaryny düzýärler we olary talabalaýyk guramak üçin, ähli ukyp-başarnyklaryny aýaman zähmet çekýärler.

1. *Guramaçylyk işleri.* Mekdebe çenli çagalar edaralarynyň aýdym-saz sapaklarynyň okuw maksatnamasynda okuw ýylynyň çäginde göz önünde tutulýan säherliklere taýýarlyk sagatlary bölünip berilýär. Çagalar baglarynda aýdym-saz ýolbaşçysy okuw meýilnamasynda göz önünde tutulan aýdym-sazly çykyşlaryndan daşgary körpeler bilen dürli bäsleşikleri, baýramçylyk ertirliklerini terbiýeçiler bilen bilelikde taýýarlaýar we geçirýär. Säherligiň geçiriljek ýerinde körpeleriň ünsüni çeker ýaly mazmundaky bezeg işleri ýerine ýetirilýär, egin-eşikleriniň bahar keşbine kybapdaşlygy, olaryň çykyşlaryna taýýarlykly bolmagy gazanylýar, çagalaryň ata-eneleri, myhmanlar çagyrylýar. Säherligiň geçirilýän ýeri – aýdym-saz otagy bahar gülleri, ösümlükler, ekilen bugdaý, semeni we türkmen halysy bilen bezelýär, dabaraly sahnany milli egin-eşikli körpeler doldurýarlar.

2. *Säherligiň açylyşy.* “Nowruz geldi ilime!” atly dabaranyň başlangyjy terbiýeçiniň (ýa-da alypbaryjynyň):

*Buşluk, buşluk, adamlar!
Buýsanyň, bahar geldi.
Batly basyp gadamlar;
Guwanyň, bahar geldi!*

*Gök geýipdir baglaram,
Eräp barýar garlaram,
Gözelleşýär daglaram,
Şatlanyň, bahar geldi!*

*Pyntyk ýaran baglaryň,
Gülledi şahalary.
Şol baglaryň gülünden,
Bal toplaýar balary.*

*Janlandyryp topragy,
Bahar geldi, ýaz geldi,
Şatlyk-bagty açilip,
Aýdym geldi, saz geldi!*

ýaly, Nowruz baýramyny buşlaýjy goşgy setirleri bilen açylýar. Çagalar bagynyň ýolbaşçylarynyň giriş sözi, ata-eneleriň we myhmanlaryň gutlag sözi säherligiň açylyşyna degişlidir. Gutlaglardan soňra körpeler ata-enelere we myhmanlara milli tagamlarymyz bolan pişme, çörek, semeni we beýleki datly tagamlary hödürleýärler.

3. *Esasy bölüm.* Çäräniň esasy bölümünde körpeleriň aýdym-sazly çykyşlaryna orun berilýär. Çagalar

G.Ödeniýazowyň sazyna, H.Gurbanowyň sözlerine “Nowruz geldi ilime!” diýen aýdymy köpçülikleýin ýerine ýetirýärler. Bu aýdymyň sözleri baharyň gelmegini, tebigatyň janlanmagyny wasp edýär:

*...Garşy alyň, toý tutuň,
Nowruz geldi ilime.
Şowhuna şowhun goşuň,
Nowruz geldi ilime.*

*Nowruz täze gün diýmek,
Lezzetdir ony duýmak,
Goý, baky bolsun söýmek,
Nowruz geldi ilime...*

Aýdym-saza uly gymmatlyk hökmünde garap, türkmen halkynyň aýdym-sazyna, milli mirasyna gyzyklanma döredip, türkmen folklor žanry hem bu baýramçylyk çäresinde öz ornuny tapýar. Säherligiň dowamynda körpelere:

*Jan Watanyň, jan Watan!
Saňa şöhrat, şan Watan!
Ýaýlalaryň al-elwan,
Adyňa gurban, Watan,*

*Gözel Diýar gül açyp,
Geldi Nowruz baýramy.
Ýer ýüzi oňa aşyk,
Geldi Nowruz baýramy.*

*Ýaşa, Nowruzym, ýaşa,
Geldi ýürekler joşa,
Ýaşa, halkymyz, ýaşa,
Geldi Nowruz baýramy.*

*Atlar geldi aýlawda,
Saýlamadyr saýlama,
Bezeg ýene toýlara,
Geldi Nowruz baýramy*

ýaly, Watana bagyşlanan goşgy bentlerini aýtdyrmak ýerliklidir. Şeýle hem, gyzygajazlar läleleri, monjugatdylary aýtsalar, oglanjyklar “Çopan tansyny” ýerine ýetirýärler.

Çagalara bu säherlikde ýerine ýetirdilýän aýdym-lar, goşgular, tanslar, gysgajyk sahnalar we beýleki çykyşlar watançylygy, gahrymançylygy, edermenligi, ugurtapyjylygy, hoşniýetliligi sypatlandyrmalydyr. Ilkinji nobatda, eserleriň mazmuny we çeperçiligi türkmen halkynyň milli ruhy baýlyklaryndan gelip çykýan bolmalydyr. Aýdym-sazyň heňi, sazlaşygy

we çaltlygy çagada ruhbelentligi, şadyýanlygy we beýleki duýgulary döretmelidir. Saza goşulmak, dürli hereketleri ýerine ýetirmek, ýekelikde aýdym aýtmak ýa-da tans etmek gözelligi duýgularyny döredýär. Çagalarda aýdym-sazy diňlemekden lezzet almak, halkyň milli saz eserlerine guwanç, buýsanç duýgularyny döretmek olaryň döredijilik ukybyny ösdürýär. Körpeleriň ünsüni sadaja aýdym-sazly oýunlara, sazly hereketlere çekip, olara saza goşup ýöremegi, ellerini hereketlendirmegi, aýak depmelerini, pyrlanmagy, tegelekde aýlanmaklygy öwretmek mukam älemine aralaşmagynda ilkinji ädimleri ätmegine uly ýardam berýär.

Dabaranyň esasy bölümünde terbiýeçiniň ýolbaşçylygynda körpeleriň ýerine ýetirijilik ukybyny kämilleşdirmekde we medeni sowatlylygyny ösdürmekde aýdym-saz mugallymy milli saz gurallarynda: dutarda, gyjakda, gopuzda, tüýdükde çalyn-

ýan sazlary diňledip, şol sazlara körpeleriň düşünmeklerini, söýgi duýgularynyň döremegini, Watanyň, halkyň gahrymançylyklaryna, zähmet üstünliklerine, Türkmenistanyň hormatly Prezidentine, döwlet nyşanlaryna bagyşlanan aýdymlary ýekelikde we köpçülikleýin aýtmaklaryny guramak bolar.

Jemleýji bölüm. Säherligiň jemleýji bölümünde körpejeler gyz-oglan bolup, milli tansymyz bolan “Küşdepdi” tansyny ýerine ýetirip, baýramçylyk dabarasyny jemleýärler.

Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyş döwründe körpe nesliň döwrebap bilim-terbiýe almagy üçin uly aladalar edilýär. Döwlet tarapyndan körpe nesil üçin edilýän bimöçber aladalaryň sakasynda duran Arkadagly Gahryman Serdarymyzyň, Gahryman Arkadagymyzyň janlary sag, ömürleri uzak bolsun, sebit we dünýä ähmiýetli işleri elmydama rowaç alsyn!

Sonajemal Begmyradowa, Aşgabat şäheriniň 132-nji çagalar bakja-bagynyň müdiri.

**Makalany ýollan: Aşgabat şäher
Baş bilim müdirligi.**

**Kabul edilen wagty:
2025-nji ýylyň 21-nji fewraly.**

ÝAŞ NESILDE ASTRONOMIÝA YLMYNA GYZYKLANMA DÖRETMEGIN USULYÝETI

Astronomik düşüňjeleri we maglumatlary öwretmek hem-de düşündirmek üçin ýurdumyzda ähli mümkinçilikler döredilýär. Döwrebap enjamlar bilen enjamlaşdyrylan mekdepler hem-de Arkadag şäherinde we welaýat merkezlerinde gurlup ulanylmaga berlen kitaphanalaryň asman jisimlerine gözegçilik etmeklige niýetlenen obserwatoriýalarynda dünýäniň kämil teleskoplarynyň oturdylmagy tebigy we takyk ugurly bilimlere uly üns berilýändiginiň aýdyň mysalydyr. Bu döredilen mümkinçiliklerden peýdalanyň, döwrebap bilimli, watansöýüji ýaşlary terbiýeläp ýetşdirmek Arkadagly Serdarymyzyň we Gahryman Arkadagymyzyň pendi-nesihatlarydyr. Munuň özi mugallymlara bildirilýän uly ynamdyr. Bilendirilen ynamy ödemek bolsa her bir mugallym üçin mertebedir.

Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Serdar Berdimuhamedow 2024-nji ýylyň 25-nji maýynda “Türkmenistanda umumybilim maksatnamalary boýunça okatmagyň usulyýetini kämilleşdirmeginiň 2028-nji ýyla çenli Konsepsiýasyny tassyklamak hakynda” Karara gol çekdi. Bu Konsepsiýanyň maksady Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe okatmagy kämilleşdirmek arkaly ýurdumyzda amala aşyrylýan bilim özgertmelerini durmuşa geçirmegi işjeňleşdirmekden, döwrebap bilimli, täze tehnologiýalardan baş çykarýan, sagdyn bedenli, watansöýüji ýaş nesli kemala getirmekden, çagalaryň döredijilik ukypalaryny ösdürmekden ybaratdyr.

Şu aýdyň maksada ýetmekde mugallymlaryň döredijilikli gözlegleri, her bir sapagy täsirli, gyzykly we okuwçylaryň ýadynda uzak wagtlap galar ýaly görnüşde guramaklary zerurdyr. Munuň üçin bolsa mugallymlar okuw-terbiýeçilik işlerinde diňe bir okuw kitabynda beýan edilen maglumatlary däl-de, eýsem, dürli maglumat çeşmelerden peýdalanyň, sapagyň baý mazmunly, berilýän bilimleriniň ýokary hilli bolmagyny gazanmaga çalyşmalydyr.

Biz şu makalamyzda umumybilim berýän orta mekdepleriň 11-nji synpynda öwredilýän *astrono-*

miýa dersi boýunça sapaklary gyzykly we baý many-mazmunly guramaga usuly kömekleri bermek maksady bilen, peýdaly, täsirli ylmy maglumatlary beýan edip, astronomiýa mugallymlaryna hödürlemegi maksadalaýyk hasapladyk.

Adam aňy ösdügisäýy, onuň bilesigelijiligi hem barha artýar. Çünki adamyň bilimi artdygyça, onuň dünýägaraýşy yzygiderli giňeldýär. Bu ylym-bilimiň ähli ugurlary barada-da şeýledir welin, ýöne Aýyň, Günüň dogup-ýaşmagy, Aýyň fazalarynyň ulalyp-kiçelmegi, gije-gündiziň we pasyllaryň çalyşmagy, guýrukly we süýňän ýyldyzlar, Aý-Gün tutulmalary, ýyldyz asmanynyň pasyllara görä çalyşmagy, “ýyldyz” hasap edilýän käbir asman jisimleriniň, ýagny ýyldyzlara garanda, planetalaryň öz orunlaryny çalt üýtgedýändigleri, asmana çüýlenen ýaly ululy-kiçili ýyldyzlar toplumlary, olaryň dürli reňkde lowurdamagy, Günüň we ýyldyzlaryň energiýa çeşmeleri, asman jisimleriniň hereketi, olaryň emele gelişleri we ş.m. adamzady gadym zamanlardan bäri has gyzyklandyryp gelýär. Geň galdyryan ýeri, ylmyň we tehnikanýň ösen döwründe-de adamyň olar baradaky sowallary artmasa kemelenok.

Ylmyň bu ugur bilen gyzyklanýan bölümüne *astronomiýa* diýilýändigini mekdep ýyllarymyzdan bellidir. Bu söz grek dilindäki *astron* – *ýyldyz* we *nomos* – *kanun* diýen sözlerden gelip çykyp, asman jisimlerini, olaryň emele gelişini, ösüş ýollaryny, himiki düzümini, olarda bolup geçýän fiziki hadysalary, olaryň hereket kanunlaryny öwrenýän ylymdyr. Astronomiýa ylym hökmünde gadymy Müsürde, Hindistanda, Hytaýda, Wawilonda, Gresiýada emele gelipdir. Munuň şeýledigini biiziň eýýamymyzdan iki mün ýyl ozal Günüň we Aýyň tutuljak wagty hytaýly astronomlaryň hasaplap çykarmagy, üç mün ýyl ozal müsürli alymlaryň Nil derýasynyň joşmagynyň Ýaldyrak ýyldyzynyň dogan wagtyna gabat gelýändigini düşündirmekleri hem subut edýär. Bu günki gün bolsa astronomiýa ylmy Gün ulgamynyň, ýyldyz toparlary bolan galaktikalaryň, ýyldyzara şöhle saçýan we şöhle saçmaýan kosmos dumanlyklarynyň tebigatyny, hereketini we ösüş ýollaryny öwrenýär.

Astronomiýa ylmynyň fizika, himiýa, matematika ylymlarynyň gazananlaryna daýanmak arkaly, tebigy ylymlardan geografiýa, geologiýa, geodeziýa, biologiýa, seýsmologiýa bilen baglanyşyklydygy sebäpli, onuň takyk senenamalary düzmekde, olary ulanmakda, geografik, topografik kartalary döretmekde, daşgynlary, gaýtgyňlary, dürli nokatlar üçin Ýeriň dartys güýjüniň üýtgeýşini hasaplamakda, teleradio aragatnaşygynda, gazylyp alynýan peýdaly magdanlaryň ýerleşýän ýerlerini anyklamakda, atmosferadaky tebigy hadysalaryň ornuny, ugruny kesgitlemekde we beýlekilerde ähmiýeti uludyr.

Şu ýerde, astronomiýa ylmynyň gazanan üstünlikleri we onuň ähmiýeti barada gürrüň edilýärkä, bu ylmyň geçmiş taryhy barada hem durup geçmek ýerlikli bolsa gerek. Sebäbi alymlar Ýeriň Günün daşyndan aýlanýan sekiz planetanyň biridigi, Aýyň günbatarda dogup, gündogara tarap hereket edip, 29,5 gije-gündizde Ýeriň daşyndan orta hasap bilen 384 400 kilometr uzaklykda aýlanýandygy, Ýeriň bolsa 24 sagatda öz okunyň daşyndan gündogarlygyna bir gezek, 30 km/s tizlik bilen 150 mln km uzaklykda Günün daşyndan aýlanýandygy baradaky ylmy netijä gelýänçäler, astronomiýa ylmy uzak we çylşyrymly ýoly geçmeli boldy. Onuň üstesine-de, ylmyň we tehnikaýyň gülläp ösen häzirki döwründe-de Gün ulgamynyň galaktikadaky hereketini, häzirki zamanyň mähnet teleskoplary arkaly hasaba alnan 120 mlrd galaktikaýyň Älemdäki ornuny we hereketini öwrenmek, bilmek örän täsin, geň hem-de akyla sygmajak hyýaly wakalar ýaly bolup görünýär.

Astronomiýa ylmynyň taryhy barada gürrüň edenimizde, geçmişde dünýäniň gurluşy baradaky düşünje köp halklarda birmeňzeş bolup, olar bu günki gün ertekä çalymdaş. Mysal üçin, geçmişde Ýer tekiz hasap edilip, ol Älemiň merkezinde hereketsiz, gymyldaman durýan, daşy suw bilen gurşalyp, hemme tarapy asman bilen ýapylan görnüşde hasap edilipdir. Onsoň dünýäniň köp halklarynda diýen ýaly “ýer-gök” diýen düşünje döräp, ol biziň günlerimizde-de “asman-zemin arasy” söz düzümi görnüşinde ulanylýar, ýöne astronomiýanyň gadymy taryhyna göz aýlanyňda, bu baradaky ilkinji düşüňjeler we alymlaryň bular baradaky ilkinji garaýyşlary has täsindir. Onuň täsinliginiň sebäbi bolsa uzak-uzak asyrlaryň dowamynda, ýokarda hem belleýsimiz ýaly, “Älemiň merkezinde Ýer dur” diýen düşünje agalyk edipdir. Hatda, öz ýurtlarynyň çäginde Ýeriň gutarýandygy hakyndaky düşüňjäni öňe süren halklar hem bolupdyr. Mysal üçin, olardan gadymy grekler “Afrikanyň demirgazyk günbataryndaky Atlas daglarynda Ýer gutarýar, şol ýerde Atlant diýen äpet pälwan – titan asman gümmesini öz egninde saklap duranmyş” diýen hyýaly düşüňjä ençeme asyrlap diňe bir ynanman, eýsem, Günbatar Afrikada deňze süňňäp girýän ol ýeri gury ýeriň gutarýan bölegi hem hasap edipdirler.

Biziň eýýamymyzdan üç-dört asyr ozal bu günki gün dünýä belli alymlardan Pifagoryň: “Ýer togalak formada” diýip kesgitlemegine, Aristoteliň: “Ýer togalak” diýip hasaplamagyna, Aristarh Samosskinin: “Ýeriň özi aýlanýar, gije bilen gündiziň çalyşmagyna-da onuň aýlanmagy sebäp

bolýar hem-de Ýeriň orbita boýunça bir ýylda Günün daşyndan aýlanýandygy üçin, pasyllaryň çalyşmagy bolup geçýär” diýen çaklamalary öňe sürendigine, geograf Eratosfen Kirenskiniň Ýeriň ölçegini anyk kesgittändigine, Gipparyň Aý bilen Günün hereketleriniň hasabyny dogry ýöredendigine, Aýa çenli uzaklygy anyklandygyna, ýylyň dowamlylygyny kesgittändigine, sekiz yüz elli sany ýyldyzyň ornuny görkezýän katalogy düzendigine we ýyldyzlary ýagtylanyjylygy boýunça alty topara bölüp, olardan iň ýagty ýyldyzy nol, gowşaklaryny bir, iki, üç, dört, baş ululykda kesgittändigine garamazdan, ýokardaky ynam-düşünje höküm sürmegini dowam edipdir.

Munuň üstesine-de, gömükli grek alymy Klawdiý Ptolemeýiň biziň eýýamymyzyň bir yüz ýigirminjy ýylynda özüniň Älemiň gurluşy hakyndaky “Almagest” atly işinde “Älemiň merkezi Ýer” diýen taglymaty öňe sürmegi ýokarky ynamy has hem berkidipdir.

Ptolemeý ähli asman jisimleri olary saklaýan ýa-da göterýän orbitada hereketsiz duran Ýeriň töwereginde aýlanýarlar, ol Älemiň merkezi bolup, özi hereketsiz, gymyldaman durýar diýip, öz pikirini delillendiripdir. Ylymda bu düşündiriş “Ptolemeýiň geosentrik taglymaty” diýen at bilen belli bolup, bu garaýyş diňe bir ýönekeý halkyň däl, eýsem, ylmly adamlaryň arasynda-da uly ynama, abraýa eýe bolupdyr, ýöne bu garaýyş orta asyrlarda Ýewropada ylmyň ösmegine belli bir derejede päsgelçilik döredipdir, emma munuň tersine, Gündogarda ylm gülläp ösüpdir. Muny XI asyrdan ýaşap geçen, Gündogaryň beýik alymy Abu Reýhan Birunyň Ptolemeýiň taglymatyny ýalana çykaryşy hem ygtybarly subut edýär. Biruny dünýä möçberinde ilkinji bolup geliosentrik, ýagny merkezde Gün diýen taglymaty ylmy taýdan subut edýär, ýöne alymyň ylmy işleri Ýewropa ýurtlaryna doly ýaýramansoň we Birunyň bu taglymaty bilen öz döwründe Ýewropada tanyş bolunmansoň, ol öz döwründe uly şöhrata eýe bolman galýar. Oňa derek bu ada ondan IV– V asyr soň, ýagny XV – XVI asyrlarda ýaşap geçen polýak alymy

Nikolaý Kopernik eýe bolýar. Şonuň üçin hem, bu günki gün ylymda bu taglymaty oýlap tapan Kopernik hasap edilýär.

Kopernigiň bu taglymaty soňra teleskop ýasap, asman giňişligine gözegçilik eden Galileo Galileý tarapyndan has ösdürilýär. Italiýan astronomy Jordano Bruno bolsa Kopernigiň garaýşyny has ösdürip, ylmyň ösmegine önjeýli goşant goşupdyr. Onuň: “Gün Älemiň merkezi däl, ol beýleki ýyldyzlar ýalydyr, ýagny ýyldyzlar hem biziň Günümize meňzeş Gündür, ýöne olar örän uzakdadyrlar, şonuň üçin hem olaryň şöhesi we energiýasy bize gelip ýetmeýärler” ýa-da: “Älem tükeniksizdir, ondaky ýyldyzlar we planetalar hem tükeniksizdir, olaryň birnäçesinde ýaşaýyş bardyr” diýip bellemegi örän batyrçaýlyk bilen aýdylan taglymatlardyr.

Bu ugurda edilen işleriň hersiniň özbaşdak söhbet etmäge mynasypdygyny göz önünde tutup, ömürlerini bu ylma bagyş eden M.Lomonosow, al-Horezmi, ibn Sina, Abu Reýhan Biruny, Omar Haýýam ýaly ägirtleriň atlaryny tutmak bilen çäkleneliň. Sebäbi 2024-nji ýylda hormatly Prezidentimiziň taýsyz tagallalary netijesinde dünýä derejesinde 300 ýyllyk toýy toýlanan beýik Pyragynyň: “Ýyldyzdan ýol ýasap, Aýa sataşdym” diýip, welilik bilen belleýşi ýaly, ylmyň hem tehnikaň gülläp ösen döwründe adamzat özüniň paýhasly we döredijilikli zähmeti bilen döreden emeli hemralary hem-de teleskoplary arkaly giňliklerden hem geňliklerden doly Älemde haýran galdyryjy açýşlary arkaly diňe bir Aýdyr ýyldyza däl-de, eýsem, olardan has alyslarda ýerleşýän ýyldyzlara ýol ýasap, röwşen geljege sary öňe barýar.

Goý, ýaşlaryň döwrebap bilim almaklary, hormatly käriň eýeleri bolan mugallymlaryň işlemegi üçin ähli şertleri döredip berýän Gahryman Arkadagymyzyň we hormatly Prezidentimiziň janlary sag, belent başlary aman bolsun, eziz Watanymyzyň ösmeginiň hem-de halkymyzyň eşretli durmuşda ýaşamagynyň hatyrasyna alyp barýan tutumly işleri hemişe rowaçlyklara beslensin!

Nurgeldi Aşyrmämmedow, Türkmenistanyň Milli bilim institutynyň uly ylmy işgäri.

Makalany ýollan: Türkmenistanyň Milli bilim instituty.

Kabul edilen wagty:

2025-nji ýylyň 17-nji fewraly.

MEKDEP MÜDIRINIŇ OKUW-TERBIÝEÇILIK IŞLERINE GATNAŞYGynyň AÝRATYNLYKLARY

Hormatly Arkadagly Gahryman Serdarymyzyň ösüp gelýän ýaş nesliň ylymly-bilimli, sowatly, bellibir käriň eýesi bolmagy ugrundaky aladalarynyň öz netijesini berýändigini, bu gün bilim aljak, döretjek ýaşlara ýollaryň açykdygy, ylym-bilime, sungata höwesek nesliň okamagy, öwrenmegi üçin ýurdumyzda döredilýän mümkinçilikleriň sanardan köpdügi baradaky aýdanlary bilim ulgamyndaky täze talaplary berjaý etmek üçin ýurdumyzda ähli mümkinçiliklerdir şertleriň döredilendigine subutnamadyr.

2025-nji ýylyň “Halkara parahatçylyk we ynanyşmak ýyly” diýlip ygylan edilip döwlet aladalary bilen mäkäm gurşalan bilim ulgamyna deslapdan aýratyn ähmiýet berilmegi bilen başlandygyny bellemek çidiris. Umumybilim berýän edaralaryň işine düýpli özgerterli ornaşdyrmak bilen baglanyşykly talaplar täze many-mazmun bilen baýlaşdyryldy.

Mälim bolşy ýaly, umumybilim berýän mekdepleriň sanynyň artmagy okuwçy sanynyň hem artýandygyny görkezýär. Bu bolsa, öz gezeginde, orta bilim ulgamynda alnyp barylýan okuw-terbiýeçilik işleriniň kämilleşdirilmegini, ýaş nesli milli gymmatlyklarymyza, döp-dessurlarymyza buýsanç ruhunda terbiýelemek babatda täze wezipeleri öňde goýýar. Şeýle wezipeleriň orta bilimde üstünlikli ýerine ýetirilmeginde mekdep müdiriniň öz wezipe borçlaryny berk berjaý etmegine uly orun degişlidir. Ol ýolbaşçylyk edýän mekdebini döwlet kanunlaryna, düzgünlerine hem-de umumybilim edarasynyň tertip-namasyna laýyklykda dolandyryýar. Resminamalara laýyklykda, mekdep müdiri mekdebiň yzygiderli bilim (bilim-terbiýe), administratiw we ykdysady-önümçilik işini üpjün edýär. Okuwçylar synpynyň düzümini tassyklaýar, okuw döwründe olaryň durmuş ýagdaýynyň hem-de saglygynyň goraglylygyny üpjün edýär, döwlet kanunçylygynda kesgitlenen

tertipde okuwçylaryň hem-de mekdebiň işgärleriniň hukuklaryna we erkinliklerine hormat goýýar. Mekdebiň üstünlikleriniň, ösüşiniň strategiýasyny, maksatlaryny, wezipelerini kesgitleýär, işini meýilnamalaşdyryýar, mekdebiň dürli maksatnamalara we taslamalara gatnaşmagy barada karar kabul edýär. Bilim işiniň, okuw maksatnamalarynyň, mekdep çäreleriniň netijeleriniň we hiliniň yzygiderli ýokarlanmagynyň talaplaryna laýyk gelmegini üpjün edýär.

Mekdep müdirleri mugallymlaryň ösüp gelýän ýaş nesle bilim-terbiýe bermek işiniň jemgyýetçilik ornuny pugtalandyrmalydyrlar. Her bir maşgalanyň göz guwanjy bolan mekdep ýaşly çagalar döwletimiziň gymmatly baýlygy, Watanymyzyň geljegi bolsa, olaryň terbiýesi, bilimi mugallymlara baglydyr.

Mugallymlaryň işiniň üstünlikli alnyp barylmagynda bolsa mekdep müdiriniň uly hyzmaty bardyr.

Mekdep müdiri pedagogik bilimli zähmet toparyna we mekdebiň beýleki işgärlerine umumylykda bellenen ýolbaşçydyr. Zähmet çekmegiň baş wezipesi hemişe kämilleşmekdir. Her kârde kämilleşmegiň öz ýoly bardyr. Mugallymçylykda kämilleşmegiň esasy ýörelgesi ýolbaşçynyň şahsy göreldesidir. Diýmek, mekdep müdiri okamakda, öwrenmegini dowam etdirmekde, sowatlylykda ýolbaşçylyk edýän mugallymlaryna görelde bolmaga borçludyr. Şeýle hem, mekdebiň ýolbaşçysy daşky pedagogik keşbi, egin-eşiginiň salyhatlylygy, dil medeniýeti babatda hem görelde bolmalydyr. Mugallymyň ähli zady gözəl, görelde bolmalydyr, munda mekdep müdiriniň täsiri uludyr. Şahsyýeti (müdiri-de, mugallymy-da) estetiki taýdan häsiýetlendirmek onuň bilim hem sowatlylyk derejesini, gözellige garaýşyny, bütin dünýägaraýşyny öz içine alýar.

Mugallymlardyr okuwçylar, mekdebiň işgärler sanawyndakylar we beýleki işgärler öz ýerine ýetir-

*M e k d e p
m ü d i r i n i ñ g i ñ
d ü n ý ä g a r a ý ş y , ö z h ü n ä r
u g r u n d a n b i l i m i n i a r t d y r ý a n
n ä r s e l e r d e n ý e r l i k l i p e ý d a l a n ý ş y , s a p a k
g u r a m a g y ñ , b i l i m b e r m e g i ñ i ñ ö ñ d e b a r y j y
u s u l y ý e t i b a r a d a k y b i l i m - d ü ş ü n j e l e r i n i ñ
k ä m i l b o l m a g y , ö z ý o l b a ş ç y l y k e d ý ä n z ä h m e t
t o p a r y n d a k y i ş g ä r l e r i n i ñ t e j r i b e s i b i l e n y z y g i d e r l i
t a n ş y p d u r m a g y m e k d e b i d o l a n d y r m a k i ş i n d e
ü s t ü n l i g e g e t i r ý ä r . P e d a g o g i k a d a b i r ý ö r e l g e
b a r d y r : “ Ö z ü ñ b i l m e s e ñ , ö z g e d e n t a l a p
e d i p b o l m a z ” . B u ý ö r e l g e m e k d e p
m u g a l l y m y n y ñ i ş i b a b a t d a h e m
ş e ý l e d i r .*

ýän işleriniň gadyrynyň bilnişine ýokary derejede üns berýärler. Şol sebäpli-de, mekdep ýolbaşçysy olaryň zähmetiniň, biliminiň, işiniň hiline baha bermekde adalatlylygy saklamalydyr. Adalatly bolmak ýolbaşçynyň işiniň ýokary hil görkezijisidir.

Mekdep ýolbaşçysynyň pedagogik Geňeş bilen bilelikde sazlaşykly işlemegi ýokary netije berýär. Geňeş mekdebiň ösüş maksatnamalaryny, dürli dersleriň ýyllyk senenamada ýerleşdirilen okuw meýilnamalaryny, tertipnamany we içerki zähmet düzgünlerini taýýarlaýar, tassyklaýar we durmuşa geçirýär. Hut şonuň üçin-de, bu Geňeşiň mekdep müdiriniň esasy işini dolandyrmakda uly hyzmaty bardyr. Onuň işiniň netijeli bolmagyny gazanmak mekdep ýolbaşçysynyň başarnygyna hem baglydyr. Ol mekdep durmuşyna täzelikleri ornaşdyrmak üçin şert döretmelidir, işgärleriň işiniň kämilleşdirilmegini, bilimiň hilini ýokarlandyrmaga gönükdirilen başlangyçlarynyň durmuşa geçirilmegini üpjün etmelidir, mekdebiň zähmet toparynda amatly ahlak we psihologik sazlaşygy (asudalygy) saklamalydyr. Müdir pedagogik Geňeşe ýolbaşçylyk etmek bilen, mekdebe degişli serişdeleri dolandyrmak, olary ulanmagyň netijeliligini üpjün etmek, mekdebiň gurluşyny we işgärleriň wezipelerini kesgitlemek, olaryň administratiw, maliýe, ykdysady we beýleki meselelerini mekdep düzgünnamasyna laýyklykda çözmek ýaly möhüm işleri amala aşyrmalydyr.

Mekdep müdiriniň bellenen wezipe borjunyň ýerine ýetirilişiniň esasy düzgünleri hukuk hem-de ahlak kadalaryna esaslandyrylandyr. Onuň ýokary gurama tarapyndan bellenen wezipe borçlarynyň resmi ýagdaýda amala aşyrylmalydygy bellidir, müdir munuň üçin şahsy jogapkärçilik çekýär. Şol sebäpli-de, müdir öz işiniň hötdesinden gelmelidir, sowatly hem-de zähmetsöýer bolmalydyr.

Düzgün hökmünde bellenenleri (ýazylan düzgünleri) okap, öwrenip bolar, emma ýazylmadyk düzgünler hem bardyr. Biz şu makalamyzda ýaş mekdep müdirlerine kömek bolar diýen maksat bilen, mekdebe ýolbaşçylyk etmegiň çylşyrymly taraplaryny beýan etmegi makul bildik.

Mekdep ýolbaşçysynyň özüne ynamy güýçli bolmalydyr. Şol ynamy döredýän iki sany anyk çeşme bardyr. Olaryň *birinjisi*, ýolbaşçynyň sowatlylyk derejesi, *ikinjisi*, hereket-zähmet bilen nazary bilimlerini, sowadyny, durmuş tejribesini iş ýüzünde ulanmaga bolan çemeleşmeleriniň netijeli bolmagyny gazanmagy başarmalydyr.

Mugallymçylyk işiniň islendik ýerinde talap edilişi ýaly, mekdep ýolbaşçysy hem öz üstünde yzygiderli işläp, kämilleşmelidir. Kämilligiň açary zähmetdir. Müdir öz zähmetini, güýç-gaýratyny bilim ulgamyny ösdürmegiň ileri tutulýan ugurlarynyň yzygiderli kämilleşdirilmegine, bilim, bedenterbiýe we sport çärelerini kadalaşdyrýan kanunlar we beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalary bilen sowatly işlemäge, pedagogik toparyň we hojalyk işgärleriniň hem-de okuwçylaryň hukuklaryny goramaga, borçlaryny talap etmäge gönükdirmelidir. Munuň üçin mekdep müdiri, *bir tarapdan*, pedagogikany, häzirki zaman psihologiýa we pedagogika ylmynda, şeýle hem tejribede gazanylan üstünlikleri, fiziologiýa we arassaçylyk esaslaryny, bilim ulgamyny dolandyrmagyň nazaryýet we usulyýet esaslaryny, tapawutlandyrylan okuwlaryň düzgünlerini bilmelidir, işine başarnykly çemeleşmelidir.

Mekdep müdiriniň ýerine ýetirýän wezipesine ýokary jogapkärçiligi we başarnylygy mugallymlaryň, terbiýeçileriň, tehniki işgärleriň, okuwçylaryň we olaryň ata-eneleriniň ynamyny gazanmagyna ýardam edýär. Ynamy gazanmak hem sungatdyr. Mekdep ýolbaşçysynyň öz pikirinde durnukly bolmagy, nukdaýnazaryny goramagy, dürli synpdaky okuwçylar, olaryň ata-eneleri (olaryň ornuny tutýan adamlar) we işdeş ýoldaşlary bilen sazlaşykly gatnaşykda işlemek ynamy ýyllar bilen gazanylýar. Mekdep müdiri işde ýüze çykýan çylşyrymly ýagdaýlaryň sebäplerini anyklamak, olaryň önüni almak we çözmek üçin, ynsanperwer çemeleşmelerden ugur almalydyr. İşgärler, okuwçylar we ata-eneler bilen işlände, elektron bilim ulgamynyň mümkinçiliklerinden peýdalanmaga çalyşmalydyr, iş maksatly elektron tablisalar, e-poçta we brauzerler, multimedia enjamlary bilen işlemegiň esaslaryny ulanmalydyr.

Häzirki döwrüň ýolbaşçysyndan syýasatçy, ykdysatçy, guramaçy hem hojalykçy bolmak talap edilýär. Şu talaplara laýyklykda, mekdep müdiri ykdysadyýetiň, sosiologiýanyň esaslary, bilim edarasynyň maliýe we ykdysady işlerini guramagyň usullary, dürli derejedäki bilim edaralarynyň işini kadalaşdyrmak bilen baglanyşykly raýat, dolandyryş, zähmet, salgyt kanunçylygy, işgärleri dolandyrmagyň esaslary, zähmeti goramak we ýangyn howpsuzlygy düzgünleri ýaly syýasy, hukuk-guramaçylyk, maliýe, hojalyk işlerine ökde bolmalydyr.

Mekdep müdiri sagdyn durmuş ýörelgelerine eýermelidir we bilim, bedenterbiýe, sport çärelerini kadalaşdyrýan kanunlara esaslanmak bilen, öz ýolbaşçylyk edýän mekdebinde sazlaşykly işi ýola goýmalydyr we içerki zähmet düzgünlerini goşmak bilen, bulara degişli düzgünleri berjaý etmelidir. Mekdebiň okuw-guramaçylyk işleriniň ýerine ýetirilişi, zähmet düzgün-nyzamylygyň berk berjaý edilişi häzirki hereket edýän zähmet kanunçylygyna laýyklykda alnyp barlyşy bilen şertlendirilýär. Zähmet düzgün-nyzamyňy berjaý etmek, mekdebiň işine, abraýyna zeper ýetirmezlik, hereket edýän zähmet, raýat, dolandyryş kanunlaryna laýyklykda işi guramak hem şol şertleriň düzüm bölegidir. Mekdebiň işine maddy taýdan zyýan ýetirmezlik, okuw-terbiýeçilik işlerinde gazanylan netijeler hem esasy hil görkezijilerini aňladýar.

Umumybilim berýän mekdepde ýolbaşçylyk etmegiň meseleleri köptaraplydyr. Ol diňe bir ýokarda bellenen ahlak, zähmet, kanunçylyk-guramaçylyk, okuw-terbiýeçilik işleriniň maksadalaýyk alnyp barylmagy bilen çäklenmeýär. Mekdebi dolandyrmak işi onuň ýolbaşçysyndan, ýagny mekdep müdirinden hemişe yhlasly hem-de ýadawsyz zähmet çekmegi talap edýär, çünki mekdebiň işi üznüksizdir. Ýaş nesliň bilimli, terbiýeli, giň gözýetimli, watansöýüji raýat bolup ýetişmegi, dünýä ülhülerine laýyk bilim almagy umumybilim edaralarynyň işiniň üstünlikli guralmagyna baglydyr.

Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy döwrüniň uly üstünliklere beslenip dowam edip duran “Halkara parahatçylyk we ynanyşmak ýylynda” bilim ulgamynda işlemek üçin ýurdumyzda hemmetaraplaýyn şertlerdir mümkinçilikler döredilendir. Ýaş nesliň hemmetaraplaýyn goragly gurşawyny üpjün edýän, olaryň bagtyýar durmuşy, okamagy, döretmegi, ajaýyp geljegini gurmagy ugrunda hemmetaraplaýyn mümkinçilikleri döredýän Gahryman Arkadagymyz Gurbanguly Berdimuhamedowyň we hormatly Prezidentimiz Arkadagly Gahryman Serdarymyzyň janlary sag, başlary dik bolsun, il-ýurt we umumadamzat bähbitli alyp barýan işleri elmydama üstünliklere beslensin!

Oraznabat Baýramgeldiýewa, Aşgabat şäherindäki 61-nji orta mekdebiň müdiri.
Makalany ýollan: Aşgabat şäher
Baş bilim müdirliği.

Kabul edilen wagty:
2025-nji ýylyň 4-nji fewraly.

MAHMYT KAŞGARY BARADA BILÝÄRSIŇIZMI?

Mugallymçylyk ugurly dürli okuw mekdepleriniň tamamlanlaryň bu alymyň adyny eşitmedikleri az-azdyr. Hususan-da, başlangyç synp mugallymlary üçin alym hakyndaky maglumatlar has-da gyzykly bolar, çünki ýokary okuw mekdepleriniň ýöriteleşdirilen ugurlarynda Mahmyt Kaşgary bilen baglanyşykly maglumatlar öwrenilýär, orta hünär bilim derejesindäki okuw kitaplarynda we okuw gollanmalarynda bu alymyň ady seýrek duş gelýär. Milli mirasymyzyň ägirtleriniň ömrüni, döredijiligini öwrenmek we olar baradaky gyzykly maglumatlary wagyz etmek, geljekki nesillere ýetirmek her bir mugallymyň mukaddes borjudy.

Onuň doly ady Mahmyt ibn Muhammet el-Kaşgarydyr. Ol XI asyryň birinji ýarymynda Balasagun diýen ýerde eneden dogulýar. Ol ilkinji bilim-sowadyny öz obalarynda alyp, soňabaka ylmyň dürli pudaklary bilen gyzyklanýar, olary öwrenýär. Mahmyt Kaşgarynyň ömrüniň köpüsi Yssykköl töwereginde geçýär. Ol türki kowumlarynyň dil aýratynlyklaryny öwrenmek bilen birlikde, olaryň däp-dessurlaryna, urp-adatlaryna degişli maglumatlary hem toplapdyr.

Bu alym Mawerannahra, Fergana, Buhara, Eýrana we Bagdada syýahat edýär, Bagdatda bolan döwründe arap dilini birkemsiz öwrenýär. Mahmyt Kaşgary ilki “Jöwahyr-un nahw fi lugat-it türk” (“Türki dilleriň sintaktik kadalary”) atly işini ýazýar. Alymyň ikinji ýazan işi “Diwani lugat at-türk” atly belli sözlügidir. Bu sözlük XIX asyryň başlarynda Stambulda tapylýar we alymyň at-abraýyny arşa göterýär. “Diwani lugat at-türk” sözlügi bilen, Mahmyt Kaşgary dünýä türkologiýasynda tanalýar. Bu kitapda 300-e golaý nakyl bilen dört setirden ybarat bolan köp sanly goşgular bar. Belli türkolog alym Mahmyt Kaşgarynyň bu sözlügi häzirki wagtda hem milli dilimiziň taryhyny öwrenmekde ygtybarly ylmy çeşme hökmünde peýdalanylýar.

Akgül Muhamowa, Türkmenistanyň Gahrymany Gurbansoltan eje adyndaky ýöriteleşdirilen 72-nji orta mekdebiň başlangyç synp mugallymy.

TARYH AGŞAMYNÝ GEÇIRMÄK ÜÇIN GÜNDELİK OKUWLARYŇ GIDIŞINDE UZAK WAGTLYK TAÝÝARLYGYŇ BILIM BERIJILIK IŞINDÄKI ÄHMIÝETI

Taryhy okatmaklygyň häzirki zaman usulyýeti alymlaryň, mugallymlaryň köp nesilleriniň döredijilikli zähmetiniň netijesidir. Taryhy okatmaklygyň usulnamasy jemgyýetiň durmuş-ykdysady, syýasy we medeni ösüşi bilen berk baglanyşykda döreýär. Şeýle-de, ol taryhyň we mugallymçylyk işiniň ösüşi bilen hem baglanyşyklydyr.

Bu ugurda taryh agşamyny taýýarlamagyň we geçirmegiň usullary möhüm ähmiýete eýe bolup, mugallymçylyk işi boýunça geçirilen tejribelerde taryh agşamynyň ähmiýetini ýokarlandyrmak üçin, ol geçirilende göz önünde tutulmaly meselelere köp üns çekildi. Taryh agşamlary okuw-terbiýeçilik işiniň ulgamynda ýaş nesle bilim-terbiýe bermegiň möhüm şertleriniň biri bolup durýandygy sebäpli, taryh agşamy okuwçylaryň gözýetimini giňeldip, olaryň göz önüne getirmelerine täsir edýär, dürli taryhy eýýamlarda ýaşan adamlaryň durmuşyny, däp-dessurlaryny, ahlakyny, maddy medeniýetini göz önüne getirip bilmeklerine kömek edýär. Ýaşlarda taryhy öwrenmeklige isleg, höwes ýerine düşürilip saýlanylan taryhy maglumat açyk, janly, täsirli berlen halatynda döreýär. Muny amala aşyrmaklyga bolsa taryh agşamlary kömek edýär.

Agşam geçirilende, sungatyň dürli görnüşleri bolan çeper okaýyş, aýdym, saz, taryhy sahna, taryhy tapnydlaryň tanyşdyrylmasy peýdalanylýar. Bu bolsa mekdep okuwçylaryny köptaraplaýyn ösdürmeklige ýardam berýär. Taryh agşamynyň önünde ýörite maksatlar we meseleler goýulýar. Olara okuwçylary möhüm taryhy wakalara, taryhy döwürde halk köpçüliginiň aýratynlyklaryna has çuň düşünmeklige alyp barmaklygy, okuwçylaryň taryhy gözýetimlerini giňeldip, öwredilýän döwrüň has kyn we derwaýys meselelerini täze maglumat bilen, täze görmüşde, başga şertlerde berkitmekligi, ulgamlaşdyrmagy, şeýle-de, Watanymyzyň geçmişine we häzirki döwrüne gyzyklanmalaryny gyşarnyksyz ýokarlandyrmaklygy mysal hökmünde görkezmek bolar.

Taryh agşamlary taryh dersiniň maksatnamasy bilen baglanyşykly bolup, okuwçylara taryh boýunça has çuň we berk bilim bermeklige kömek edýär, okuwçylaryň sapaga işjeň gatnaşmaklaryna getirýär, özbaşdak pikirlenmek, geplemek ýaly zerur başarnyklaryny ösdürýär.

Okuwçylaryň ylmy-populýar we çeper edebiýaty okamak endiklerini, şeýle-de, kitap bilen özbaşdak işlemek endiklerini kämilleşdirmekde, dostluk, özbaşdaklyk, borç ýaly duýgularyny we tabşyrylan işe jogapkärçilikli garamak duýgularyny ösdürmekde, çeper islegleri, ýokary ahlak başlangyçlaryny we beýleki ahlak gymmatlygy bolan häsiýetlerini terbiýelemeklige kömek etmekde hem taryh agşamynyň hyzmaty uludyr. Orta mekdeplerde taryh dersi boýunça geçirilýän agşamlar gurnak işlerini guraýjy ýa-da onuň ahyrky döwri bolup, käte bolsa gurnak işleri bilen baglanyşyksyz synpdan daşary işleriň özbaşdak görnüşi bolup durýar. Taryh boýunça geçirilýän agşamlaryň temasy bellibir maksada gönükdirilen bolup, bilim berijilik, in esasy hem, terbiýeçilik meselelerini netijeli çözmäge kömek etmeli. Taryh boýunça geçirilýän agşamlardan edilýän talaplaryň esaslarynyň biri hem onuň temasy taryhyň öwrenilýän döwrüniň maksatnamasy bilen baglanyşykly saýlamaklykdyr. Elbetde, taryh agşamlarynyň temalary maksatnamany gaýtalamaly däl. Taryh mugallymy gürrüni edilen talaplarymyzy we şertleri hasaba alyp, taryh agşamynyň temasy saýlamaklyga dykgat bilen çemeleşmeli. Taryh agşamy guralanda, tema üçin maglumatlary başarnykly saýlamaly we

agşamynyň maksatnamasyny düzmeli. Taryh agşamynyň maksatnamasy düzülende, onuň umumy mazmunynyň aýdyň bolunýan pikirlere baý bolmalydygyny aýratyn üns merkezinde saklamaly. Maksatnamada agşamynyň çeper böleklerinde peýdalanyl-

ýan maglumatlar bolan goşgularyň, çeper eserlerden bölekleriň, aýdymalaryň, sazalaryň, köpçülikleýin çykyşlaryň hem agşamnyň meselelerini çözmeklige ýardam etmekligini gazanmaklyga çalyşmaly. Şeýle-de, maksatnamada agşamnyň okuwçylaryň has giň özbaşdaklygy esasynda guralmagyna mümkinçilik bolmagyny-da göz önünde tutmaly. Agşamnyň dowamlylygy 1 – 3 sagatdan uzaga çekmez ýaly, wagt ýagdaýlaryny hem göz önünde tutmaly.

Agşamnyň geçiriljek otagynyň taýýarlanylşynyň bilim we terbiýe berijilik uly ähmiýeti bar. Otagyň başarnykly bezelmegi agşama gatnaşyjylara göwün göteriji täsir edýär we ol has açyk göz önüne getirmäni berýär. Taryh boýunça geçirilýän her bir agşamy dürliçe taýýarlamak teklipe edilýär. Her bir taryh agşamynyň geçirilýän otagy taýýarlanylanda, esasan, şu ýagdaýlara üns bermek gerek: 1. Agşamnyň temasynyň ady uly, owadan edilip ündew kagyzyňa ýazylmaly. 2. Taryhy şahsyýetleriň, serkerdeleriň alnan suratlary, elde çekilen suratlar, taryhy suratlar, söweşleriň çyzgylary, meýilnamalary ýerleşdirilmeli. 3. Agşamnyň temasyňa bagyşlanylýan aýratyn synplaryň taýýarlan ýa-da umumy mekdepe boýunça taýýarlanylýan maglumatlar ýerleşdirilmeli. 4. Agşamnyň temasy boýunça çeper-taryhy we ylmy-meşhur edebiýatlaryň sergisini guramaly. 5. Okuwçylaryň agşama taýýarlan surat ýygyndylary, žurnallary, suratlary, çyzgylary ýerleşdirilmeli. 6. Kagyzdan taýýarlanylýan dürli bezegler hem öz ornuny tapmaly. 7. Agşamda çykyş edýänleriň familiýasy, ady görkezilip, çeper ýerine ýetirilen maksatnamasy taýýarlanylmalý. 8. Agşamnyň myhmanlar hem mekdepe ýolbaşçylary üçin şekilli maksatnamasy hem bolmaly. 9. Agşama gatnaşyjylar baýramçylyk geýimlerini geýinseler, ýerlikli bolýar. 10. Agşamnyň geçirilýän otagynyň bezelişi onuň guralyşynyň başynda taýýarlanylmalý. Bu işe okuwçylaryň özlery, synp ýolbaşçylary, käte bolsa ata-eneler hem gatnaşýar. 11. Taryh boýunça geçirilýän agşamlar tötänleýin bolmaly däl.

Olary okuw ýylynyň başynda meýilleşdirmek we synpdan daşary işleriň umumy ulgamyna girizmek gerek. Şonuň üçinem kiçi ýaşly synplarda mongollaryň basybalyslary we Jelaleddiniň Watan goragyna

aýaga galşy baradaky taryhy temany geççenimizde, bu babatda ýokardaky görkezilen suratly tanyşdyrmadan ýeterlik peýdalanýarys. Bu bolsa okuwçylarda taryhy döwrüň wakalaryny aýdyň göz önüne getirmeklige döredýär. Taryh mugallymy şeýle aýdyň göz önüne getirilişini gazanylmagy üçinem entek tomus dynç alşy döwründe täze okuw ýylynda nähili temalardan agşamlaryň geçiriljekdigi hakynda oýlanmaly. Okuw ýylynyň başynda taryh boýunça synpdan daşary iş guralanda, mugallym işjeň okuwçylar bilen maslahatlaşýar, taryh boýunça nähili temalarda agşamnyň geçirilmegini isleýändiklerini anyklaýar. Mugallym olara agşamnyň mysaly temalarynyň mazmunyny gysgaça aýdyp berip, ara alyp maslahatlaşmak üçin teklipe edýär. İşjeň okuwçylara maglumat ýygnamak boýunça ýumuş tabşyryýar. Bu agşama taýýarlygyň birinji döwri bolup durýar. Mundan soň taryh boýunça agşamnyň temalary mekdepe müdiri tarapyndan ýa-da mugallymlar maslahatynda tassyklanylýar. Mekdepe ýolbaşçylary synpdan daşary geçirilýän ähli çäreleri önünden bilmeli we senenamalaýyn möhletini kesgitlemeli. Beýle etmeklik okuwçylara artykmaç agram düşmezligi we ähli çäreleriň dogry çalyşmagyny ýola goýmak üçin gerek. Mümkin bolsa, agşamnyň temasy soňky iki-üç ýylyň dowamynda gaýtalanmaly däl. Bu okuwçylaryň şol ýyllarda temalara degişli täze zatlary görmekleri, bilmekleri üçin zerur. Ýokary synplarda ugurdaş synplaryň bolan halatynda bir ýylda iki agşam taýýarlamak bolýar. Agşamnyň her bir temasyna onuň maksatnamasy, ýerine ýetirijiler üçin maslahatlar, otagy bezemek boýunça görkezmeler, alypbaryjynyň teksti, agşamnyň maksatnamasyna esasy maglumat we beýlekiler bolmaly. Taryh agşamyny geçirmek üçin alnyp barylýan taýýarlyk işlerinde taryh mugallymy agşamny guraýjy esasy adam bolup, ol maksatnamanyň taslamasyny taýýarlaýar. Mugallym tabşyran ýumşy boýunça bellenen wagtda maglumat taýýarlar ýaly, işjeň okuwçylar bilen maslahatlaşýar, soň iş tertibinde agşamnyň maksatnamasyny aýdym-saz, edebiýat mugallymy bilen ara alyp maslahatlaşýar. Agşamny guramaklyga we geçirmeklige edebiýat, surat, aýdym-saz mugallymlary, synp ýolbaşçysy, okuwçylar birleşmesi, taryh gurnagynyň wekilleri gatnaşýar. Ady tutulanlaryň hemmesi agşamny taý-

ýarlamak boýunça iş toparyny düzýärler. İş topary maksatnamanyň taýýarlanylýan taslamasyna, otagy taýýarlamaklygyň ilkinji meýilnamasyna we sahna seredýär, üýtgeşmeler, anyklamalar, üstüni ýetirmeler girizýär. Edebiýat mugallymy çeper höwesjeňleriň işiniň mazmuny boýunça, şol bir wagtda, çeper okatýşlaryň ýerine ýetirilişi barada öz belliklerini aýdýar, alypbaryja ýolbaşçylyk edýär. Aýdym mugallymy maksatnamanyň aýdym-saz böleklerini anyklaýar, ýekelikde, köpçülik bolup ýa-da halk saz gurallarynda çykyş edýänleriň sanawyny taýýarlaýar. Synp ýolbaşçysy bilen agşamnyň aýdym-saz böleklerine taýýarlanmagyň gününü we sagadyny ylalaşýar. Surat mugallymy agşamnyň geçirilýän otagynyň, sahnanyň bezelişiniň mazmuny boýunça öz pikirini aýdýar, agşamnyň guramaçysynyň özüne eden “tabşyryklaryny” anyklaşdyrýar, bu iş boýunça “ussalaryň” zerur sanyny bölüp bermekligi sorap, işjeň okuwçylar toparyna we synp ýolbaşçylaryna haýyş bilen ýüz tutýar.

Türkmen durmuşyna degişli göz bilen görülen taryhy maglumaty okuwçylar çalt ýatda saklaýarlar. Muny göz önünde tutup, türkmen halkynyň belli suratkeşi Bähim Nuralynyň şekillendiriş sungatynynda häzire çenli hem “Gurban baýramy” ady bilen tanalyp, ýagly reňkler bilen döredilen in oňat surat hasaplanýan eseriniň mekdebimiziň ýaş suratkeş okuwçylary tarapyndan täzeçe çekilen öwrenje nusgalaryny hem peýdalanýarys.

Taryh gurnagynyň işjeň okuwçylary öz ýolbaşçylary bilen birlikde nutugyň temasyny, nutuk bilen çykyş edýänleri we alypbaryjyny belleýärler. Şeýlede, gurnagyň aýratyn agzalaryna agşama taýýarlygyň gidişi hakynda maglumat taýýarlamagy tabşyryýarlar, onuň geçirilişi boýunça makala ýazýarlar. Agşamnyň jemleri barada mekdep gazetine, etrap, welaýat metbugaty üçin makalalar ýazýarlar. Synp ýolbaşçylary agşam geçirmek boýunça geçirilýän maslahatda agşamda çykyş etmek üçin atlary tutulan okuwçylaryň mümkinçiliklerini hasaba alýarlar we agşama taýýarlamağa girişýärler. Olar öz synpynyň okuwçylarynyň bezeg işleri üçin maglumat ýygnamaga bolan mümkinçiliklerini-de anyklaýarlar. In esasy hem, agşamda köpçülikleýin, ýekelikde we beýleki çykyşlar bilen çykyş etmäge güýçleriniň ýetjekdigine okuwçylary

ynandyryýarlar. Maslahatda iş topary agşama taýýarlygyň senenamalaýyn meýilnamasyny belleýär. Agşama taýýarlygyň birinji döwrüni guramak synp ýygnaýynda, diwar gazetiniň nobatdaky sanynda we gurnaklarda maglumat bermek bilen amala aşyrylýar.

Agşamnyň üstünlikli bolmagy, esasan, nutukçylaryň we çeper höwesjeňleriň çykyşlaryna gatnaşýanlaryň başarnykly we ünsli saýlanylmagyna hem bagly bolýar. Bu ýagdaýda okuwçylaryň isleglerini hem nazara alyp, olaryň ösüşlerini, mümkinçiliklerini hasaba almak zerur. Bu zatlary aýratyn hem çylşyrymly çykyşlara taýýarlyk göründe göz önünde tutmaly. Goşgy okaýanlar saýlanylanda, taryh mugallymy kimiň goşgyny oňat okaýandygyny anyk bilmeýän bolsa, edebiyat mugallymy bilen maslahatlaşmaly. Şeýle-de, okuwçylaryň goşgy okaýýşlaryny aýratynlykda diňläp görmeli. Şondan soň mugallym goşgyny oňat okaýanlary saýlaýar. Bu ugurdan gowşak taýýarlyklylary önünden bilelikde işlemek bilen, olary ilki gurnakda ýa-da umumy synp agşamynda çykyş etmek üçin taýýarlamaýy, soň mekdep boýunça geçirilýän agşamda çykyş etmeklige rugsat bermeli. Şeýle edilende, soňlugy bilen olaryň özleri döredijiligiň dürli görnüşlerinde “öz keşplerini” kesgitläp, çykyş etmek üçin maglumaty saýlap bilýärler. Şunda mugallymyň esasy meselesi okuwçylaryň maglumatlar bilen oňat işlemeklerini ýola goýmak bolup durýar. Okuwçylar çeper eserleriň tekstlerini öwrenmeklige girişmänkäler, mugallym heňine laýyklykda nädip manyly, täsirli edip, basymyny ýerinde goýup, aýratyn ýerlerinde manysyna laýyk gelyän el-ýüz hereketleri bilen utgaşdyryp okamalydygyny görkezýär. Agşama taýýarlanylýanda, çeper maglumatlaryň tekstiniň öwrenilişini barlamak üçin mugallym ýa-da talyp tejribeçi sapaklardan soň okuwçylar bilen goşgularyň, nutuklaryň we beýlekileriň üstünde işleýärler.

Taryh agşamynda oňa gatnaşýjy okuwçylar çeper eserleriň tekstlerini öwrenmeklige girişmänkäler, mugallym heňine laýyklykda nädip manyly, täsirli edip, basymyny ýerinde goýup, aýratyn ýerlerinde manysyna laýyk gelyän el-ýüz hereketleri bilen utgaşdyryp okamalydygyny görkezýär. Şu maksatlar üçinem mekdebimiziň multimedia tagtasynda bel-

li türkmen artisti, gülküli sahnalary ýerine ýetiriji B.Amanowyň suratyny görkezip, onuň 1941-nji ýylyň 6-njy noýabrynda Aşgabatdaky opera we balet teatrynyň sahnasynda “Zöhre we Tahyr” operasyny goýandygy, operanyň librettosyny dramaturg Bazar Amanowyň, sazyny bolsa kompozitor A.Şapoşnikowyň ýazandygy hakyndaky taryhy maglumaty okuwçylara beýan edenimde, olaryň teatr sungatyna bolan gyzyklanmalary has hem artyp, taryh agşamyndaky çeper okaýyşda tekstiň heňini ýagdaýa görä laýyk, manyly, täsirli edip, basymyny ýerinde goýup, aýratyn ýerlerinde manysyna laýyk gelýän el-ýüz hereketleri bilen utgaşdyryp okamak endikleri birmeme janlanýar.

Nutukçylary, agşamly alypbaryjylary we beýlekileri taýýarlamak döwründe, eger düzgün bolşy ýaly, edebiýat mugallymy çeper okaýyşlar boýunça başamyklaryň üstünde işlemek bilen meşgullansa, taryh mugallymy nutukçylary taýýarlaýar. Nutukçylar mugallymdan nutugy nähili taýýarlamalydygy, nähili edebiýatlary peýdalanmalydygy, nutugyň möçberiniň näçeräk bolmalydygy boýunça görkezmeler alýarlar. Bilelikde taýýarlanylýan uly nutuga aýratyn meseleler boýunça iki-üç maglumaty her birine 5 – 7 min. salym bermek bilen bellemeklik maksadalaýyk bolýar. Nutuklary taýýarlamak işinde iki sany kynçylyk gabat gelýär. Birinde mugallymyň özi okuwçylaryň çykyşlary üçin maglumatlary ýazýar, beýlekisinde ol diňe öwredýär. Bu ýagdaýda okuwçylaryň özläriniň döredijilik başlangyçlary pese gaçýar. Eger-de mugallym nutukçylara tema berse we umumy häsiýetdäki görkezmeler bermek bilen çäklense, okuwçylaryň arasynda nutugy taýýarlamagyň köp wagat alýanlygy, köp wagta çekýänligi bilen baglanyşykly öý işlerine taýýarlanmaklaryny bes edýänleri-de gabat gelýär. Şol bir wagtda, nutuk hem talabalaýyk taýýarlanylmaýar.

Şu zatlary göz önünde tutup, nutukça tema teklipt etmek bilen bir wagtda, edebiýatlar görkezilse ýa-da zerur edebiýatlar, ozaly bilenem, ylmy-meşhur häsiýetdäki edebiýatlar berilse, okuwçy bilen birlikde 3 – 5 sany esasy bölekler belenilse, bölümlere bölünse, sahypa sany umumylyk kesgiltense, okuwçy teklipt edilýän edebiýaty okaýar we nutugyň mysaly meýilnamasyny düzýär. Soň mugallym düzülen meýilnama boýunça nutugy nähili ýazmalydygyny anyklaýar we täzeçe görkezme berýär. Eger nutugyň meýilnamasyny düzmeklige bir hepde möhlet ber-

len bolsa, nutugyň özüni taýýarlamaklyga iki hepde gerek bolýar. Nutugy taýýarlamak üçin niýetlenilen wagty bölekler bölmeklik onuň göwrümüne we çylşyrymlylygyna, şeýle-de, okuwçynyň umumy ösüşine bagly bolýar. Okuwçy tarapyndan taýýarlanylýan teksti mugallym barlaýar we onuň mazmuny hem-de maglumatyň beýan edilişiniň görnüşi boýunça düzedişler girizýär. Nutukçylary agşama taýýarlamagyň iň soňky döwri olaryň çykyşlaryny barlamak bolup durýar. Nutuk wagtynda suraty, çekme suraty, çyzgyny we görkezme esbaplarynyň beýleki görnüşlerini nähili tutmalydygyny, peýdalanmalydygyny görkezmek zerur. Käbir agşamlarda nutuk bolmaýar. Onuň mazmuny alypbaryjynyň tekstinde ýa-da çeper höwesjeňleriň maglumatlarynda şöhlelenýär. Agşamly alypbaryjy çykyş edýänleriň arasynda esasy orny eýeleýär. Ol gysga çykyşlarda, gysga taryhy maglumat görnüşinde agşamly maksatnamasynyň aýratyn böleklerini birleşdirýär. Mysal üçin, alypbaryjy ýurtdaky ýagdaýlary häsiýetlendirýär, taryhy hadysanyň kanunalaýyklygyny görkezýär, dürli görnüşli maglumatlary jemleýär we ulgamlaşdyrýar. Alypbaryjy agşama gatnaşyjylary maksatnamanyň her bir çykyşyny has düşüňjeli kabul etmeklige alyp barýar. Alypbaryjynyň keşbini umumy ösüşe eýe bolan, Watanymyzyň taryhyny oňat bilýän okuwçy ýerine ýetirip bilýär. Alypbaryjy öz çykyşynyň tekstini maksatnamanyň mazmuny esasynda, taryh we edebiýat mugallymlarynyň maslahatlaryna laýyklykda düzýär. Alypbaryjynyň tekstiniň birinji nusgasyny taryh mugallymy barlaýar, bellikler edýär, düzedişler girizilenden soň, tekstiň ikinji nusgasy öwrenilýär. Agşamda alypbaryjylaryň sany iki-üç hem bolup biler. Şeýle bolanda, maksatnamanyň bütin teksti olaryň arasynda aýratyn we gutarnykly bölekler bölünip paýlanylýar. Maglumatyň şeýle bölünip taýýarlanylýanlygy teksti öwrenmegi ýeňilleşdirýär.

Taryh boýunça geçirilýän agşamlaryň maksatnamalaryna köpçülik bolup ýerine ýetiril-

ýän çykyşlar-da girizilýär. Köpçülikleýin çykyşlaryň ýolbaşçysy, agşamnyň maksatnamasy tassyklanandan soň, bellenen köpçülikleýin çykyşlary öwretmeklige girişýär. Ol köpçülikleýin çykyşlaryň hepdede bir sagatdan, azyndan ikiden az bolmadyk taýynlanmasyny geçirýär. Aýdymyň teksti, iň bolmanda, iki okuwça birden ýeter ýaly görnüşde ýazdyrylýar. Köpçülikleýin çykyşlarda, takmynan, 20 – 30 adam töweregi bolan oganlaryň we gyzlaryň toparlary maksadalaýyk bolýar. Saz ukyplary dürli bolan köp okuwçydan düzülen hor bilen jemi baş-alty gezek taýynlanma geçirmek gerek bolýar. Şeýle edilende, işiň ahyrky ýetmeli maksady täze aýdymalaryň sany-na we köpçülikleýin çykyşa gatnaşýan okuwçylaryň saz medeniýetine baglylykdaky zehini ýüze çykarýlýar. Şeýle-de, esasan, halk saz gurallaryndan baş çykarýan, uly bolmadyk sazandalar topary bilen iş geçirilýär.

Ussat suratkeş Yzzat Gylyjowyň “Toý dabarasy”, “Tüýdükçiler”, 3 “Şatlyk günü” atly bölümden ybarat çeper çekilen suratlar toplumyny we suratkeş Nursähet Eýeberenowyň “Toý” atly suratyny ulanan ýagdaýymyzda, taryh boýunça geçirilýän agşamlaryň maksatnamalarynda köpçülik bolup ýerine ýetirilýän çykyşlarda halk saz gurallaryndan baş çykarýan, okuwçylaryň uly bolmadyk sazandalar toparynyň sazlaşykly çykyş etmeklerine ugrukdyryjy bolup hyzmat edýär. Taryh boýunça guralýan agşamlara nutukçylardan, goşgy okaýanlardan, köpçülikleýin çykyşlara gatnaşýanlardan başga-da, otagy, sahnany taýýarlaýan we agşamnyň temasyna bagyşlanan gysga ýazgylaryň ýörite sanyny çykarýan, aýratyn ýagdaýlarda taryh gurnagynyň agzalarynyň işleriniň sergisini guraýan okuwçylaryň ýörite topary-da gatnaşýarlar. Agşamý geçirmek üçin bezeg işlerini alyp barýan okuwçylaryň ýeterlik sanyny bölüp almak gerek, eger şeýle edilmese, okuwçylaryň az sanly toparyna agram düşmegi mümkin. Bezeg işlerini alyp barýan bu topara surat mugallymy ýolbaşçylyk etmeli. Ol özbaşdak we toparlaýyn ýerine ýetirmek üçin ýumuşlar berýär.

Agşama taýýarlygyň başlanyşynda we geçirilen agşamnyň jemlenilişinde agşama taýýarlygyň tamamlajjy döwri ähli çykyş edýänleri ünsli diňlemek zerur bolan baş taýynlanma bolup durýar. Baş taýynlanmada ähli ýerine ýetirijileriň öz maglumatlaryny anyk bilmekleri gerek, ähli çykyşlar edil agşamdaky ýaly joşgun bilen geçmeli. Baş taýynlanma, adaty, taryh,

edebiýat mugallymlary, köpçülikleýin çykyşyň we saz toparynyň ýolbaşçysy, mekdep müdiri ýa-da onuň okuw işleri boýunça orunbasary, ähli ýerine ýetirijiler gatnaşýarlar. Iş topary iň soňky görkezmeleri we düzedişleri edýär. Käbir zatlary düzeder we üýtgeder ýaly, otagy bezemek üçin niýetlenen maglumatlary barlamak agşamnyň geçirilmegine iki-üç gün galanda geçirilýär. Agşamnyň geçiriljek otagynyň we sahnanyň agşamdan bir gün öň doly abzallaşdyrylmagy zerur, şonda otagyň bezelişini we ähli goýlan maddy zatlaryň meýilnama boýunça ýerleşdirilişini iň soňky gezek ünsli barlamak gerek.

Ähli ýerine ýetirijiler, agşam geçirilende, sahnada durmaly we öz ýerlerini bilmeli. Nutukçylar we agşamý alypbaryjy sahnanyň çep ön tarapynda ýerleşseler, ýerlikli bolýar. Şonuň üçin bu ýerde, mümkin bolsa, olaryň çykyşlarynyň tekstlerini amatly ýerleşdirer we peýdalanar ýaly, ýörite gap goýulmaly. Goşgy okaýanlar we aýdym aýdýanlar üçin ýer sahnanyň önünde ortada, agşama gatnaşýjylara golaýrak bolýar. Ýerine ýetirijileriň ýüzleri oňat görünýän bolmaly, beýle etmek olaryň el, ýüz, göz hereketlerini agşama gatnaşýjylaryň görmekleri üçin gerek. Agşamnyň maksatnamasy üçin jogapkär adam bolan taryh mugallymy çeper höwesjeňleriň çykyş edýän wagty sahnanyň aňyrsynda ýerleşýär. Ol agşamý alypbaryjy bilen doly gatnaşykda hereket edýär. Çykyş edýän çeper höwesjeňleriň hem familiýalary bolýar, ýolbaşçy çykyş edýänlere sahna çykmak barada duýdurş berýär, alypbaryjy bolsa olary sahna çagyýar. Käwagtlarda agşamlarda çykyş edýänleriň, alypbaryjynyň çagyryşy bolmazdan, özleriniň sahna çykýan wagtly-da bolýar. Eger çykyşlaryň maglumatlary oňat işlenilen bolsa, alypbaryjylaryň biri agşamnyň gidisine ýolbaşçylyk edýär. Bu ýagdaýda mugallymyň aladasy artykmaç bolýar.

Agşam wagtynda, mümkin bolsa, arakesme edilse ýerlikli bolýar. Sebäbi, takmynan, iki sagada golaý wagtyň dowamynda yzygider diňlemek we seretmek kyn bolýar. Şonuň üçin hem, takmynan, 1 sagat geçenden soň, 15 minutlyk arakesme etmek gerek. Arakesme wagtynda agşama gatnaşýjylar sergi, otagyň bezelişi bilen oňat, maksatnamanyň mazmuny we çykyşlaryň hili boýunça pikir alyşyp bilýärler. Bu ýagdaýda gurnakçylar we otagy bezemäge gatnaşýjylar agşamý görüjiler we myhmanlar bilen meşgullanýarlar. Olaryň ünsüni dergilere, suratbukjalara, kompýuter oňarmalaryna çekmek has peýdaly bolýar.

Agşam, adaty, alypbaryjynyň birnäçe jemlemeleri we köpçülikleýin çykyşyň, saz toparlarynyň çykyşlary, käte bolsa tans toparlarynyň tans çykyşy bilen jemlenýär. Umumy mekdep boýunça geçirilýän taryh agşamyna taýýarlanmak üçin 6 – 8 hepde gerek, synp boýunça geçirilýän agşama bolsa 4 – 6 hepde gerek.

Her bir agşam geçirilenden soň: “1. Agşam oňa gatnaşyjylarda nähili täsir galdyrypdyr? 2. Haýsy zatlar olara aýratyn gowy ýarapdyr? 3. Nähili kemçilikler bolupdyr?” ýaly soraglar arkaly agşamyny jemini jemlemeli. Bu ýerde myhmanlaryň, mugallymlar toparlarynyň pikirlerini-de bilmeli, ýöne agşamyny okuwçylara eden täsirini bilmek has möhümdir. Okuwçylar, adaty, öz pikirlerini biri-birleri, mugallymlary we synp ýolbaşçysy bilen söhbetdeş bolanlarynda aýdýarlar. Şol bir wagtda, özlerinde galan täsirleri diwar gazetleriniň üsti bilen hem aýdyp bilýärler. Geçirilen agşamyny golaýdaky mugallymlar geňesinde ara alyp maslahatlaşmak hem maksadalaýyk bolýar. Taryh boýunça agşam geçirilenden soň, gözegçilik edilip görülse, onuň okuwçylarda taryhy kitaplara we çeper edebiýata gyzyklanma döredýänligini, Watanymyzyň taryhyny, onuň şöhratly geçmişini we şu gününü öwrenmäge gyzyklanmanyň artýandygyny, okuwçylaryň taryhy gözyetimlerini giňeldýänligini aýdyň görmek bolýar. Bularyň hemmesi okuwçylarda Watana bolan söýgini, halkymyzyň taryhy geçmişini öwrenmäge bolan islegi ösdürýär.

Taryh agşamyny geçirmegiň netijeli taraplarynyň biri hökmünde okuwçylaryň öz aralarynda biri-birleri bilen ýakynlaşmaklaryna, şeýle-de, mugallym bilen okuwçylaryň ýakynlaşmaklaryna edýän täsirini bellemek bolýar. Şular bilen birlikde, taryh gurnagynyň işiniň onuň agzalarynyň nähilidir bir gyzykly işi ýa-da gyzykly sapagy, taryh agşamyny ýaly köpçülikleýin synpdan daşary çäräni ýa-da synp konferensiýasyny geçirenlerinde janlanýandygyny tejribeler görkezýär. Diýmek, taryh agşamyny taryh gurnagynyň işiniň ilerlemegine-de ýardam edýär. Şeýle hem, taryh

agşamynyň geçirilmeginiň netijesinde mekdebiň taryh otagy, mekdep mirashanasy, çyzgy, söweşleriň meýilnamalary, görnükli şahsyýetleriň we serkerdeleriň çekme suratlary, olara degişli tekstler we görkezme esbaplar bilen baýlaşýar.

Geçilýän sapagyň okuwça doly we dogry düşündirilmegini, öwredilmegini gazanmak, işi netijeli guramak üçin gündelik okuwlaryň gidişinde okuwçylary taryh agşamyna öňünden taýýarlamak işinde öz okuwçylarymyz bilen taryhy tapyndylara degişli suratlaryň üstünde goşmaça işleýäris. Gadymy ata-babalarymyzyň ýokary ylmy-durmuşy derejeliliginiň çäginde şeýle taryhy gymmatlylygy bolan inçe, çeper senetçilik we binagärlik önümlerini taýýarlap başarandyklaryna, bu kyn işiň manysyny, ähmiýetini giňden açyp görkezmekde, gündelik okuw-terbiýeçilik işiniň gidişinde okuwçylara düşündürmekde, her bir mugallymyň esasy üns bermeli meselelerine ünsi çekmekde suratlar bilen işlemek gymmatly usul bolmagynda galýar. Her bir mugallym ýokarda beýan edilenlere ünsi çekip, başardygyndan olary peýdalansa, okuwçylarda sagdyn dünýägaraýşy, gadymy döwürdäki gazanylan medeni düýp esasy myz hakyndaky düşüňjani kemala getirmekde has gowy netije gazanyp bolar.

Mekdebimiziň agzybir işgärler topary okuw-terbiýeçilik işleriniň guralysyny mundan beýläk hem gowulandyrmaga çalyşýarlar. Bagtyýar ýaşlaryň geljegi eziz Watanymyzyň ösüşleri bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Hormatly Prezidentimiziň nygtaýşy ýaly, ýaşlar Watanyň daýanjy hasaplanýar. Bu ýörelgeden ruhlanýan ýaşlar okamaga, öwrenmäge, döretmäge, gurmaga hemişe ygrarlydyrlar. Biz hem ýaşlara döwrebap bilim berip, olaryň Arkadagly Gahryman Serdarymyzyň ýaşlara bildirýän ynamyny aňryýany bilen ödejekdiklerine ynanyarsy. Eziz Watanymyzyň ösüşlerine mynasyp goşandymyzy goşmaga ähli şertleri döredip berýän Arkadagly Gahryman Serdarymyza alkyşlarymyz egsilmezdir.

Berdimurat Jumanow, Daşoguz welaýatynyň Köneürgenç etrabyndaky 58-nji orta mekdebiň taryh mugallymy.

Makalany ýollan: Daşoguz welaýatynyň Köneürgenç etrabyndaky 58-nji orta mekdep.

Kabul edilen wagty:

2025-nji ýylyň 11-nji marty.

DAŞARY ÝURT DILLERINI ÖWRETMEKDÄKI ÝÖRELGELER

A ta Watanymyz Türkmenistanda ösüp gelýän ýaşlara döwrebap bilim bermekde, olary häzirki zaman ylmyndaky täzelikler bilen tanyşdyrmakda, dünýägaraýşyny ösdürmekde umumybilim berýän mekdeplerde ähli şertler we mümkinçilikler döredilendir. Hormatly Prezidentimiziň ylym-bilim babatda öňe sürýän syýasatynyň giň gerimde durmuşa ornaşdyrylmagy netijesinde ýurdu-myzyň ähli mekdebe çenli çagalar edaralarynda, bilim ojaklarynda daşary ýurt dillerini öwretmek üçin döwrüň ösen tehniki serişdeleri bilen abzallaşdyrylan okuw otaglary hereket edýär. Usulyýetçi alymlaryň hem mugallymlaryň birleşen tagallalary bilen daşary ýurt dillerinden dersleriň okuw maksatnamalary barha kämilleşdirilýär, sapaklaryň mazmuny baýlaşdyrylýar.

“Türkmenistanda daşary ýurt dillerini okatmagy kämilleşdirmegiň Konsepsiýasyna” laýyklykda, bilim ulgamynyň ähli basgançaklarynda okatmakda, daşary ýurt dillerini okadýan mugallymlary taýýarlamakda, gaýtadan taýýarlamakda we olaryň hünär derejesini ýokarlandyrmakda ulgamlaryň özgertmeler amala aşyrylýar. Netijede, ýurdumyzda daşary ýurt dillerini gowy bilýän, halkara olimpiadalarynda we dürli zehin bäsleşiklerinde ukyp-başarnyklaryny ýüze çykaryp, tapawutlanmagy başaryan, baýrakly orunlara mynasyp bolýan ýaşlarymyzyň hatary barha artýar.

Beýleki ugurlarda bolşy ýaly, daşary ýurt dillerini okatmak ýaşlara bilim bermekden hem-de olarda başarnyklary we endikleri kemala getirmekden ybaratdyr. Şeýlelikde, ýaşlara bilim bermek we olarda başarnyklary we endikleri terbiýelemek bir bitewi ugra gönükdirilen meýilnama esasynda ýola goýlanda, öňde goýlan maksada ýetmekde kynçylyk döretmeýär. Bilim bermek, öwretmek işiniň netijeli häsiýete eýe bolmagy üçin, onuň kanunalaýyklygyna düşülmegi zerurdyr. Şol kanunalaýyklyk bolsa okatmagyň usulyýetiniň nazaryýetine we tejribesine esaslandyrylandyr.

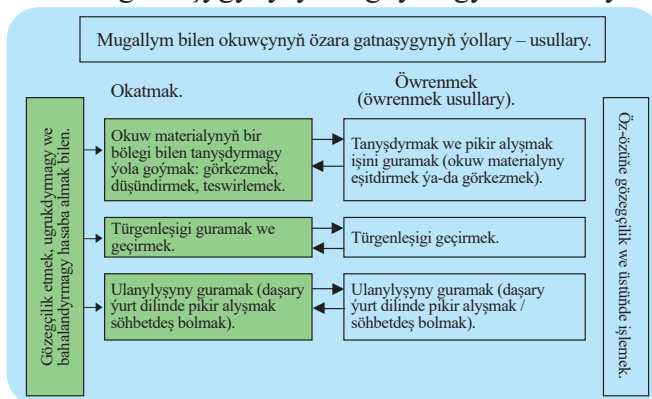
Mugallym we okuwçy gurşawyny emele getirmek dilleri öwretmekde möhüm ähmiýete eýedir. Şunda sapak geçýän mugallym diňe okuw kitabynda hödürleýän teksti we dialogy özleşdirmek bilen çäklenmän, durmuş wakalara hem salgylanmalydyr.

Daşary ýurt dillerini okatmak bellibir maksada ugrukdyrylan usullar ulgamydyr. Şunda esasy maksat bilim işine gatnaşýanlaryň her biriniň daşary ýurt dilinde gatnaşyk saklamagy başarmagy we şol dili ene dili hökmünde ulanýan hal-

kyň medeniýetini öwrenmegidir. Daşary ýurt dillerini öwretmegiň usulyýeti bilen bagly meseleleri umumylykda bir bitewi ulgam hökmünde aşakdaky şekilde görkezmek mümkindir:

Okatmagyň umumy usulyýeti, haýsy daşary ýurt diliniň öwredilýändigine garamazdan, olary öwretmegiň umumylykdaky kanunalaýyklyklaryny we aýratynlyklaryny öwrenmek bilen meşgullanýar. Mugallym bellibir anyk daşary ýurt diliniň, mysal üçin, ýapon diliniň ýazuw aýratynlyklaryny, işlik zamanlaryny öwredende, şol dilde ýüze çykýan özboluşlylyga, öwredilýän materialy, çaganyň ýaş aýratynlygyna baglylykda, onuň aňyna ýetirmek meselesi bilen ýüzbe-ýüz bolýar. Elbetde, usulyýet, ozaly bilen, mugallymdan öz öwredýän daşary ýurt diliniň inçe ýollaryny, ugurlaryny, öwrenýänleriň kabul edijilik mümkinçiliklerini öwrenmegi talap edýär. Ol sapagyň gyzykly bolmagyny üpjün etmek esasynda çagalaryň örän näzik we inçe dünýäsine aralaşmagy başarmalydyr. Mugallym okuw gollanmalaryny, okuw kitaplaryny peýdalanylýan, sapagyň düşnükli hem-de okuwçylara aňýeterli bolmagyny üpjün etmelidir.

Geliň, şu ýerde mugallym bilen okuwçynyň özara gatnaşygyny ýola goýmagyň usullaryna

seredip geçeliň. Bu tablisanyň çep tarapynda mugallymyň işi, ýagny okatmak, sag tarapynda okuwçynyň işi, ýagny öwrenmek işleri görkezilýär. Şunda mugallym:

1. Okuwçylary okuw materialy bilen tanyşdyrýar.

2. Okuw materialynyň esasynda türgenleşik gurayar.

3. Pikir alyşmagyň dowamynda okuw materiallaryndan peýdalanýar.

4. Tanyşdyrys, türgenleşik, dil we sözleýiş materiallaryny ulanmagyň dowamynda gözegçilik işini amala aşyrýar.

Öz gezeginde, okuwçy:

1. Okuw materialy bilen tanyşýar.

2. Okuw materialynyň esasynda türgenleşýär, bu bolsa şeýle material bilen yzygiderli iş salşylyp durulmagyny üpjün edýär.

3. Pikir alyşýan döwürde materialyň özleşdirilmegi üpjün edilýär. Şonuň bilen birlikde, okuwçy öz-özünü gözegçilikde saklaýar we öz üstünde işleýär.

Okuw materialy bilen tanyşdyrmagyň, türgenleşmegiň we peýdalanmagyň dowamynda umumy didaktik usullaryň dürli toparlandyrylmalaryndan peýdalanýlar. Şolaryň arasynda häzirki wagtda okatmagyň işjeň çemeleşmelerine esaslanýan toparlandyrylma deňişli diýlip hasap edil-

ý ä n
usul-

lar giň meşhurlyga eýedir. Şolardan şu aşakdakylary aýratyn belläp geçmegi makul hasaplaýarys:

– okuw materialynyň özleşdirilmegini üpjün edýän: sözleýşi guramak, görkezme esbaplaryndan peýdalanyp düşündirmek, tejribede peýdalanmak, reproduktiv, induktiv, deduktiv çözügüt gözläp tapmak usullary;

– gyzyklanma emele getirýän we höweslendirýän işjeňlik: rollar boýunça oýunlar, öwrediji pikir alyşmalary guramak, taslamalary taýýarlamak usuly;

– gözegçilik etmek we okuw materiallary esasynda öz üstünde işlemek usullary;

– sowalnamalar, aralyk synaglar, barlagnamalar we ş.m.

Usulyýetiň ösüşindäki häzirki tapgyrda olaryň utgaşmasy bolup geçýär, dürli usuly ýörelgeleri, emelleri özünde birleşdirýän integrirlenen usullar peýda bolýar. Ýokarda bellenilip geçilen usullaryň her biri daşary ýurt dillerini okatmagyň usulyýetindäki bellibir taryhy ösüşleriň netijesidir. Häzirki döwürde ýüze çykan döwrebap nukdaýnazardan seredilende, ylymda we bilim-de ýetilen belent sepgitleriň sakasynda usulyýet durýandyr. Ol okatmagyň maksatlarynyň we şertleriniň üýtgap durýandygyny nazara alýar.

Okuw materialy hemmeler üçin düşnükli we elýeter bolmalydyr, hemişelik ösüşe eýermelidir.

Daşary ýurt dillerini okatmagyň häzirki wagtda hereket edýän usullary aşakdaky ýörelgelere esaslanýar:

– okatmagyň maksatlarynyň toplumlaýyn häsiýete eýe bolmagy: amaly, terbiýeçilik, öwredijilik, iş ýüzünde ulanmak üçin amatlylyga;

– okatmagyň kommunikativ usuly hökmünde öwrenilýän dilde pikir alyşmagy, söhbet-

deş bolunmagy, umuman aýdylanda, iş ýüzünde gatnaşyk saklanylmaga;

– yzygiderlilikde (ugurdaş bolmadyk) okatmagyň usulyýeti, ilkinji nobatda, sözleşiş diliniň ösdürilmegini maksat edinýär, soňra okuwçylar başlangyç we esasy orta bilim tapgyrlarynda okamagy öwrenýärler, doly orta bilim tapgyrynda bolsa daşary ýurt dillerini öwrenmekde alan bilimlerini utgaşdyrmaga;

– sözleşiş dilini we okamak endiklerini ösdürmek bilen baglanyşyklylykda, başlangyç tapgyrlarda daşary ýurt dilindäki materiallary saýlap almak we ulgamlaşdyrmak boýunça işleriň düzümlýin – wezipeleýin çemeleşilmesi: okatmagyň başlangyç tapgyrynda sadaja gepleşikleri düzmek üçin zerur bolan az mukdardaky söz düzümleri ýa-da gurluşlary saýlanyp alynýar, çünki hemme zady birkada öwretmek mümkin däl. Şunda sözleşiş birlikleri jemgyýetdäki eýeleýän wezipesi ýa-da zeruryýeti taýdan düzümlýin saýlanyp alynmaga;

– iş alyp barmagyň ýekelikdäki, jübütleýin we toparlaýyn görnüşleriniň utgaşdyrylmagynyň hasabyna okatmak işi çaltlandyrmaga.

Daşary ýurt dillerini okatmagyň şu günki günde hereket edýän umumy usulyýetiniň özboluşly aýratynlyklaryna görä, mekdeplerde:

- kommunikiativ usul;
- lingwo-sosiologik çemeleşme usuly;
- intensiw usul;
- emosional-semantik usul;
- taslama usuly ýaly görnüşleri has giňden peýdalanylýar.

Dünýä bileleşiginde öz eýeleýän ornuny barha berkidýän ata Watanymyzda 2025-nji ýylyň *Halkara parahatçylyk we ynanyşmak ýyly* diýlip atlandyrylmagy, ähli ugurlar boýunça halkara hyzmatdaşlygynyň geriminiň giňeldilmegi, daşary ýurtly maýadarlaryň giň mümkinçiliklere eýe bolan türkmen bazaryna bolan gyzyklanmalarynyň ýokary derejesi ýaşlarymyzyň dil öwren-

meklige bolan höwesini has-da güýçlendirýär. Bu bolsa ýaş nesle daşary ýurt dillerini öwredýän mugallymlaryň önünde täze wezipeleri goýýar. Şol wezipelere mynasyp jogap bermekde ylmy-usulyýet işleriniň kämilleşdirilmegi, olaryň dünýäniň ösen talaplaryna laýyklykda alnyp barlymagy talap edilýär.

2024-nji ýylyň 25-nji maýynda hormatly Prezidentimiziň Karary bilen “Türkmenistanda umumybilim maksatnamalary boýunça okatmagyň usulyýetini kämilleşdirmegiň 2028-nji ýyla çenli Konsepsiýasy” tassyklanyldy we ony amala aşyrmak boýunça ýerine ýetirilmeli çäreleriň Meýilnamasy bu ugurda möhüm ähmiýetli resminama öwrüldi. Şu maksatnamada umumybilim berýän mekdeplerde daşary ýurt dillerini öwretmegiň anyk maksatlary we wezipeleri kesgitlenilendir. Biz mugallymlara bolsa ondan gelip çykýan wezipeleri iş ýüzüne ornaşdyrmak galýar. İşlemek üçin bolsa biziň ýurdumyzda ýokary derejede şertler we mümkinçilikler döredilendir.

Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy döwrüniň “Halkara parahatçylyk we ynanyşmak ýylynda” ähli ugurlarda öndürijilikli zähmet çekilip, bedew bady bilen ösüp-özgerýän gözəl Diýarymyzda daşary ýurt dillerini okatmakda dünýä tejribesini öwrenmäge, innowasion usullardan peýdalanmaga, okatmagyň interaktiw we multimedia usullaryndan peýdalanmaga, bu ugurda yzygiderli kämilleşmäge giň mümkinçilikleri açyp berýän türkmen halkynyň Milli Lideri Gahryman Arkadagymyzyň, Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Arkadagly Gahryman Serdarymyzyň görkezýän aýdyň ýoluna eýerip, ýaş nesle bilim-terbiýe bermekde yhlasymyzy gaýgyrmarys. Ajaýyp zamanamyzda okamak, öwrenmek, kämil hünärmenler bolmak üçin döredilýän ähli mümkinçilikler we şertler üçin alym Arkadagymyz Gurbanguly Berdimuhamedowa we hormatly Prezidentimiz Serdar Berdimuhamedowa buýsanjymyzyň hem-de alkyşlarymyzyň çägi ýokdur.

Täzemyrat Setdarow, Aşgabat şäherindäki daşary ýurt dillerini, takyk, tebigy dersleri çuňlaşdyryp öwredýän ýöriteleşdirilen 140-njy mekdebiň müdiri.

Makalanyň ýollan: Aşgabat şäherindäki daşary ýurt dillerini, takyk, tebigy dersleri çuňlaşdyryp öwredýän ýöriteleşdirilen 140-njy mekdep.

Kabul edilen wagty:

2025-nji ýylyň 15-nji ýanwary.

TALYP ÝAŞLARDA WATANSÖÝÜJILIGI TERBIÝELEMEDKDE TÜRKMENISTANYŇ HEMIŞELIK BITARAPLYK HALKARA HUKUK DEREJESINIŇ ORNY

Watana bolan söýgi gahrymanlary döredýär, hakykata bolan söýgi akyldarlary döredýär, olar umumadamzat bähbitlerine gönükdirilen beýik işleri amala aşyran şahsyýetlerdir. Şeýle beýik şahsyýetleriň bitiren hyzmatlary ylymda watançylyk we ahlak temasynyň derňewi üçin usuly esas bolup hyzmat edýär we häzirki zaman şertlerinde talyp ýaşlaryň nukdaýnazaryndan geljekki hünärmenleriň hünär dünýägaraysynyň emele gelmegi bilen baglanyşykly şahsy bilimleriniň kemala getirilmegine ýardam edýär. Şu nukdaýnazardan garalanda, Gahryman Arkadagymyzyň we Arkadagly Gahryman Serdarymyzyň beýik eserleri talyp ýaşlarda watançylyk duýgularyny döretmekde we ösdürmekde baş ýörelgedir, milli jemgyýetimizde şahsyýeti terbiýelemegiň ahlak temasyndaky ylmy derňewiniň usuly esasydyr. Muny Arkadagly Gahryman Serdarymyzyň we Gahryman Arkadagymyzyň beýik eserleriniň ideýa-mazmuny aňryjany bilen görkezýär.

Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe ýurdumyzyň häzirki ösüş tapgyrynyň binýadynda Türkmenistanyň şanly Garaşsyzlygynyň we hemişelik Bitaraplygynyň durýandygyna Arkadagly Gahryman Serdarymyzyň aýratyn üns berip: “Biziň alyp barýan syýasatymyz Garaşsyz, Bitarap döwletimizi syýasy, ykdysady, hukuk we medeni taýdan berk binýatly, kuwwatly ýurda öwürmekden, halkymyzy bagtyýar, parahat, eşretli durmuşda ýaşatmaktan ybaratdyr. Agzybir halkymyz, şol sanda, mähriban ýaşlarymyz hem ýurdumyzyň syýasy durnuklylygyny, okgunly öňe gitmegini, ähli pudaklaryň sazlaşykly ösüşini üpjün etmäge mynasyp goşantlaryny goşýarlar. Orta we ýokary okumakdeplerinde bilim alýan, ylym hem-de hünär öwrenýän, senagatda, oba hojalygynda, ykdysadyýetiň beýleki pudaklarynda joşgunly zähmet çekýän merdana ýaşlarymyz, ata Watanymyzyň goragynda durýan gerçeklerimiz biziň bu beýik mak-

sadymyzyň töweregine mäkäm jebisleşýär” (*Serdar Berdimuhamedow. Ýaşlar – Watanyň daýanjy. – Aşgabat: TDNG, 2023. 63 s.*) diýip nygtamak bilen, hormatly Prezidentimiz Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplyk syýasatynyň talyp ýaşlarda watansöýüjiligi terbiýelemekdäki ornuna uly baha berýär.

Halkara parahatçylyk we ynanyşmak ýylynda Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygynyň astynda merdana türkmen halky her gününü täze üstünliklere we ýeňişlere besleýär. Şeýle üstünlikleriň gazanylmagynda türkmen halkynyň we onuň ýaş nesliniň hyzmaty uludyr. Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygynyň esasynda durmuşa ornaşdyrylýan beýik işleriň düýp manysyny we ähmiýetini talyp ýaşlara düşündirmek olaryň watansöýüjilik ruhunda terbiýelenmegini şertlendirýär. Gahryman Arkadagymyz oňyn Bitaraplygyň düýp manysyna ünsi çekýär: “Geliň, bu şanly wakanyň manysyna has düýpli ýetjek bolalyň, şuna görä, onuň sebäplerine nazar aýlalyň! Munuň sebäbine, birinjiden, türkmen halkynyň münlerçe ýyllyk beýik taryhy, şol taryhyň dowamynda gazanan we barha ösdürüp, kämilleşdirip gelen milletlilik derejesi nukdaýnazaryndan düşünmek bolar. Ikinjiden, hatda, özbaşdak döwleti bolmadyk soňky asyrlarynda hem türkmen halkynyň özbaşdak döwletlilik, şol döwletiň daşynda jebisleşmek baradaky arzuw-maksatlarynyň birjik-de sowaman, gaýtam, barha köräp we ýüreginde alawlap durandygy, kyn pursatlarda-da mydama özüniň synmaz ynamy bilen ýaşandygy nukdaýnazaryndan düşünmek bolar. Üçünjiden, arzuw-maksatlara ýetmegiň ýolunda dörän taryhy mümkinçilikler nukdaýnazaryndan, dördünjiden, şol mümkinçilikleri biziň halkymyzyň başaraňlyk bilen ulanyp bilendigi nukdaýnazaryndan düşünmek bolar” (*Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – Bitaraplygyň mekany. – Aşgabat: TDNG, 2020. 10-11 s.*). Gahryman Arkadagymyzyň kitabyndan alnan şu jümlelerde türkmen Bitaraplygynyň taryhy kökleriniň gadymyýetinden alyp gaýdýandygy “münlerçe ýyllyk beýik taryhy”, “özbaşdak döwleti bolmadyk soňky asyrlarynda hem türkmen halkynyň özbaşdak döwletlilik, şol döwletiň daşynda jebisleşmek bara-

daky arzuw-maksatlarynyň birjik-de sowaman, gaýtam, barha köräp we ýüreginde alawlap durandygy” bilen çuňňur düşündirilýär. Bu hakykaty nusgawy şahsyýetlerimiziň bize galdyran edebi mirasy hem aňryýany bilen tassyklaýar.

Akyldar şahyrymyz Magtymguly Pyragynyň pederi Döwletmämmet Azadynyň türkmen bitaraplygynyň özenini düzýän meseleleri gepleşikleriniň, geňeşleriň üsti bilen çözmek baradaky ideýasy häzir hem öz ähmiýetini ýitirmän gelyär. Muny Gahryman Arkadagymyzyň bu barada: “Döwletmämmet Azadynyň “Wagzy-Azat” poemasynda: “*Käbe weýran etmeden mün mertebe // Bir köňül ýykmaq ýamandy; eý dede!*” diýen sözler bar. Bu setirler il arasynda nakyl görnüşinde ýaýrapdyr, diňe biziň halkymyz üçin däl, hemmeler üçin pähim-parasata, ýaşayyş ýörelgesine, adamsarkçilik ölçegine öwrülipdir. Ynsanperwerligiň manysy, milli we bütün adamzat üçin gymmatly ýörelgesi hem şu setirlerde açylyar” (*Şol ýerde*, 32 s.) diýip belleýändigini hem görkezýär. Magtymguly Pyragy: *Eşit, adam, dogan ilden // Gaýry mähriban ýurt olmaz* (Magtymguly. Saýlanan goşgular. – Aşgabat: “Türkmenistan”, 1977. 229 s.) diýip, Watanyň mähribanlygyny hiç bir zat bilen çalşyp bolmajakdygyny beýan edýär. Şu hem-de türkmen nusgawy edebiýatyndan getirip boljak ýüzlerçe beýleki mysallar talyp ýaşlara Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygynyň taryhyny düşündürmekde we olary watansöýüjilik ruhunda terbiýelemekde uly ähmiýete eýe bolýar.

Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygy eziz Watanymyzyň geçmişini, onuň milli bähbitlerini, dost-doganlyk ideýalaryny, dünýä halklarynyň bähbitlerini, halkara ynsanperwer gatnaşyklary berkitmegi, adamsada diňe ýagşylyk etmäge bolan islegi aňladýar. Diýmek, hemişelik Bitaraplyk halkara hukugynyň many-mazmunynda eziz Watanymyzyň geçmişi we geljegi jemlenýär. Gahryman Arkadagymyzyň belleýşi ýaly: “...Biziň Watanymyzyň ýol-ýörelgesi, ösüşleri kämil jemgyýetiň ynsan durmuşy baradaky in döwrebap maksatlaryna laýyk gelyär” (*Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan – Bitaraplygyň mekany. – Aşgabat: TDNG, 2020. 9 s.). Diýmek, jemgyýetçilik durmuşynda “in ajaýyp maksatlara laýyk gelyän” syýasaty ýaýmalydyr, talyplara öwretmelidir, wagyz-nesihat etmelidir, çünki onda ýaşlarda watansöýüjiligi terbiýelemekde Türkmenistanyň

hemişelik Bitaraplygynyň düýp özeni düşündirilýär, onuň ornuna uly baha berilýär.

Watançylyk psihologiýa ylmynda “patriotizm” diýen adalga bilen aňladylýar we: 1) duýgy, ideýa, düşünje; 2) wepalylyk; ygtybarlylyk; ýürekden baglanyşyklylyk diýen manylarda ulanylýar. Bu ylmy düşünje inlis dilindäki *patriotism* («патриотизм», “watançylyk”) sözünden gelip çykandyr we *patriot* (-ism goşulmasynyň goşulmagy bilen emele gelip), soňra grek dilindäki patriót (πατριώτης «земляк, соотечественник»; далее от πατήρ «отец») görnüşinde geçip [<https://ru.wiktionary.org>. <wiki> патриотизм], ylmy adalga hökmünde inlis, grek, rus dillerinde (bellibir döwürde türkmen dilinde hem) şahsyýetiň Watana bolan söýgüsini aňladýan adalga hökmünde ulanylýar. Watanyň geljekki ösüşleriniň gazanylmagy jemgyýetde ösüp kemala gelyän şahsyýetiň watançylyk söýgüsiniň döredilmegi we ösdürilmegi bilen şertlendirilýär. Şol duýgynyň döredilmeginde, *bir tarapdan*, Magtymguly Pyragynyň eserlerine, taryhy şahsyýetlerimiziň wesýetlerinde beýan edilýän pikirlere daýanyan milli terbiýe mekdebimiziň ýörelgeleri, *beýleki bir tarapdan* bolsa, milli Garaşsyzlygymyzyň we hemişelik Bitaraplygymyzyň bize döredip beren mümkinçilikleri hyzmat edýär.

Eziz Watanyňa wepaly ýaşamaga ukyply, onuň her daban ýerini gözüniň göreji ýaly goramaga taýýar milli şahsyýetleriň kemala getirilmegi häzirki zaman pedagogikanyň borjudy. Watançylyk terbiýesi talyp-laryň dünýägaraýşyny açyp görkezýän ahlak tarapy bolup, şahsyýetiň (talybyň) ene topragyň önündäki jogapkärçiligine, oňa wepalylyga aýdyň düşünmek we bu ugurdaky aň-düşünje, duýgy hem-de olary durmuşa ornaşdyrmak ugrundaky hereketleriň jemidir. Watanyň janyň-dilini bilen söýmek milli jemgyýetde ýaşayan her bir şahsyýetiň ýüreginde oturmalydyr, durmuşynda ýaşamalydyr. Jemgyýetçilik terbiýesinde watançylyk mukaddes topragyň her daban ýerini aýap saklamak, diňe bir şahsy abadançylygyň hakynda alada etmek däl, eýsem, özgeleriň ömrüni hem goramak üçin hereket edýän päk ýürekli ynsanyň kemala getirilmegi bilen şertlendirilýär. Watançylygyň esasynda ahlaklylyk ýatandyr, terbiýelenýän şahsyýet “watançylyk” diýlip düşünilýän ahlaga eýe bolmalydyr.

Döwrümüzdeki şertlerde watançylyk terbiýesi esasy meseleleriň biridir. Watançylyk ruhy-ahlak duýgularyň, özleşdirmeleriň, garaýyşlaryň şahsyýet tarapyndan öwrenilenleriň jemini öz içine alýar. Wa-

tançylyk terbiýesiniň täze many-mazmuny, ideýalary ruhy söýgi, wepalylyk bilen berk baglanyşyklykda beýan edilýän ahlak häsiýetleridir. Ol Watana wepalylygy, milli jemgyýetde gazanylanlary, medeni derejäni aýawly saklamagyň, ösdürmegiň zerurlygy, gündelik durmuş, döp-dessurlar, ruhy we tebigy baýlyklar, şahsyýetiň kemala gelşi we ösüşi bilen birlikde, raýatlyk borjyny üstünlikli ýerine ýetirmek ukybynyň şahsyýetde jemlenmegidir.

Watançylyk ýörelgesi, milli garaýyşlar, watançylyk terbiýesiniň kesgitleýjileri bolup, olar terbiýäniň netijesinde emele getirilýär. Şeýle terbiýäniň şahsyýetiň we jemgyýetçilik aňynyň düzüm bölegine öwürilmeginde Arkadagly Gahryman Serdarymyzyň we Gahryman Arkadagymyzyň öwüt-ündewe eýlenen, paýhas ummanyna öwürülen kitaplarynyň ähmiýeti uludyr.

Hormatly Prezidentimiziň, türkmen halkynyň Milli Lideri Gahryman Arkadagymyzyň tagallasy bilen türkmen şahyrlarynyň, akyldarlarynyň gymmatly mirasynyň öwrenilmegi türkmen ýaşlarynda Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplyk syýasatynyň ideýalaryndan peýdalanylýan, mähriban Watanymyza bolan çuňňur söýgini terbiýelemegiň esasydyr. Bu beýik eserlerde hemişelik Bitaraplygymyzyň taryhy köklerini açyp görkezýän milli ynsanperwer garaýyşlar beýan edilýär. Şeýle gymmatly mirasyň öwrenilmegi talyp ýaşlarda eziz Watanymyza bolan çuňňur söýgini terbiýeleýär we onuň kem-kemden kämilleşmegine getirýär. Watançylyk terbiýesi döwrebap şahsyýeti kemala getirmegiň şertidir.

Watançylyk terbiýesiniň kemala getirilmegi üçin, elmydama Arkadagly Gahryman Serdarymyzyň, Gahryman Arkadagymyzyň nusgawy eserlerine ýüzlenmelidir. Nusgawy edebiýatyň ideýa-mazmunyny düzýän watançylyk, ynsanperwerlik, il-halkyňa wepalylyk, goňşularyň bilen oňşup ýaşamak, päk ahlaklylyk, belent adamkärçilik duýgularyna ýugrulan pikirler örän täsirli bolmak bilen, eziz Watanymyzyň milli häsiýetlerini alamatlandyryp, ýokary derejede terbiýeçilik häsiýetlidir.

*Täzebaş Aşyrow, Gurbansoltan eje adyndaky
Daşoguz lukmançylyk orta okuw
mekdebiniň mugallymy.*

*Makalany ýollan: Gurbansoltan eje adyndaky
Daşoguz lukmançylyk orta okuw mekdebi.*

Kabul edilen wagty: 2025-nji ýylyň 26-njy fewraly.

DÜNYÄ BELLI MATEMATIK HAKYNDÄ

Abu Muhammet al-Horezminiň ady dünýä belli alymlaryň sanawynda ilkinjileriň hatarynda tutulýar. Alymyň doly ady Muhammet ibn Musa al-Horezmi bolup, ol Musa ibn Şäkir Horezminiň ogludyr. Ol matematika, astronomiýa, geografiýa, filosofiýa, dil, edebiýat ylmalaryndan baş çykarypdyr. Alym Orta Aziýada ylmy pikiriň başyny başlaýjy hasaplanýar we matematika ylmyny esaslandyryjy hökmünde tanalýar. Al-Horezminiň ady “algebranyň atasy” diýlip tutulýar. Alymyň ylmy kitaplaryndan biri “El-mahrutat” atly işidir. Onuň matematika boýunça hasaplamalarynyň amaly ähmiýeti örän uly bolup, ol öz döwründe uly abraýdan peýdalanylýardy, ylmy barlaglary bolsa jemgyýetiň isleglerini kanagatlandyrmaga hyzmat edipdir.

Alymyň işleri matematikanyň taryhynda möhüm orun aldy. Ol “Hindi hasaby hakda kitap” atly işiň hem awtorydyr. Bu işde alym hindileriň dokuz san belgisi arkaly islendik sany ýazyp bolýandygyny görkezýişini beýan edipdir. Bu usul arkaly sanlary köpeltmek, bölmek, goşmak we aýyrmak amallaryny ýerine ýetirmegiň ýeňildigini düşündirýär. Al-Horezmi “Hindi hasaby hakda kitap” atly işinde ilkinji gezek hindilerde ýüze çykan (ýöne uzak wagtyň dowamynda Hindistanyň çäklerinden daşary çyk-madyk) nol sany, ilkinji bolup, meseleler çözmekde peýdalanylýar we ol hindi san belgilerini günbatarly alymlara elýeterli edýär. Al-Horezmi tarapyndan ulanylyşa girizilen nol san 200 ýyldan hem gowrak wagtdan soň Ýewropada ulanylyp başlanýar. Onuň ýokarda agzalan işi ilki arap döwletlerine, soňra bolsa Ýewropa ýurtlaryna ýaýraýar. Matematika ylmynyň amallaryny düşnükli we sada dilde beýan etmekde, hasaplaýyş ulgamlarynyň artykmaçlyklaryny görkezmekde beýik matematik al-Horezminiň bu işi dünýä meşhur bolýar. Şeýlelikde, öz döwrüniň beýik matematigi bolan al-Horezmi diňe bir Gündogaryň ylym dünýäsine däl, eýsem, Günbataryň ylym jemgyýetçiliginiň ösüşine özboluşly goşandyny goşupdyr.

*Parahat Taganow, Aman Kekilow adyndaky
Mugallymçylyk mekdebiniň
matematika mugallymy.*

SCOPUS WE WEB OF SCIENCE MAGLUMATLAR BAZASYNDA YLMY MAKALA NEŞIR ETMEK BOÝUNÇA USULY MASLAHATLAR

Ylmyň we tehnologiýanyň häzirki zaman üstünliklerini we halkara tejribelerini nazara almak bilen, hünär bilimini çuňlaşdyrmak arkaly işgärleri gaýtadan taýýarlamak, olaryň hünär derejesini ýokarlandyrmak zerurdyr. Şeýle hem, ýokary okuw mekdepleriniň reýtingine esaslanyp, professor-mugallym düzüminiň derejesini ýokarlandyrmak möhüm wezipeleriň biridir.

Häzirki döwürde ylmy guramalaryň işiniň netijeliligine reýting taýdan baha bermek ulanylýar we bu görkezijiniň esasy ölçegi neşir edilen makalalaryň sanyna baglydyr. *Scopus we Web of Science* (WoS) platformalarynyň neşirlerinde makala çap etdirmek häzirki wagtda alymlar üçin esasy talaplaryň biridir.

Makalanyň maksady we wezipesi türkmen alymlarynyň halkara reýtinglerinde derejesini ýokarlandyrmak üçin, *Scopus we Web of Science* halkara gorylarynda indekslenýän žurnallarda olaryň makalalarynyň çap edilmegi üçin alymlara usuly maslahat bermekdir.

Halkara indekslenýän gorlar ulgamlaryna esaslanmak bilen, dünýä derejesindäki ylmy işleriň, guramalaryň we aýry-aýry alymlaryň işiniň hilini hem öndürjiligi seljermäge mümkinçilik berýän gurallar hökmünde *Web of Science* (WoS) maglumatlar gory, Thomson Reuters kompaniýasynyň (ABŞ) we *Scopus* maglumatlar gory, Elsevier neşirýatynyň (Niderlandlar) gorylary göz önünde tutulýar. *Web of Science* maglumatlar gorunyň 7-sini öz içine alýar. *Science Citation Index Expanded* (SCIE), *Social Science Citation Index* (SSCI) we *Arts and Humanities Science Citation Index* (A&HSCI); *Scopus* bolsa ähli ugurlar boýunça çap edilen makalalary bir ýeke-täk toparda jemleýär. *Web of Science* girýän hakykatda ähli žurnallaryň başisine *Scopus* hem goşulýar (Дембовский М. Руководство для авторов по публикации

статей в научных журналах издательства Emerald [Электронный ресурс]/ М.Дембовский. режим доступа <http://www.mysha.red.ru/slide/155579/>).

Häzirki wagtda ýerli ylmyň ýagdaýyna hakyky baha berilýär we onuň dünýä ylmyna goşan goşandy aýratyn ähmiýete eýe bolýar.

Web of Science we Scopus gorylarynda çap edilen makalalaryň sany ýokary okuw mekdebiniň işiniň netijeliligini bahalandyrmak üçin esasy görkezijilerden biridir. Web of Science we Scopus goryna girýän žurnalda çap edilen makala ýokary derejeli žurnalda çap edilen makala bilen deňdir.

Dünýä alymlarynyň daşary ýurt ylmy žurnallarynda çap edýän makalalarynyň sany artýar, şular bilen bir hatarda, türkmen alymlary hem ylmy makalalaryny *Scopus we Web of Science* halkara gorylary tarapyndan indekslenýän žurnallara ugradýarlar.

Makalanyň hiliniň we ylmy täzeliginiň ähmiýeti uludyr, emma ony halkara žurnallaryna ugratmak üçin taýýarlamagyň usuly bilen baglanyşykly meseleleriň hem uly orny bar. Bu işi amala aşyrmagyň iki ugry bar: 1. Ilki makala ýazyp, soňra degişli neşiri tapmak. 2. Bellibir žurnala onuň talaplaryna laýyk makala ýazmak.

Mysal hökmünde, aşakda makalada berilýän tablisada daşary ýurtlarda *Scopus we Web of Science* maglumatlar gorylarynda indekslenýän käbir ylmy žurnallaryň sanawy görkezilýär.

Çeşme: <https://sibac.info/zhurnaly-vhodyashchiye-v-scopus-v-2018-godu>.

Gözlegiň temasy laýyk gelýän žurnaly saýlamak maslahat berilýär. Olar hukuk bilen bagly bolup biler (American Journal of Comparative Law, American Business Law Journal, American Journal of International Law, European Journal of International Law, STANFORD LAW REVIEW), şeýle hem tehniki, lukmançylyk we köptaraplaýyn (World Applied Sciences Journal, Middle East Journal of Scientific Research (MEJSR), American Journal of Applied Sciences (AJAS), American Journal of Environmental Sciences (AJES), American-Eurasian Journal of Scientific Research (AEJSR)) bolup biler. Täze we “iň ýo-

kary”, *Scopus we Web of Science* gorrly tarypyndan indekslenýän žurnallaryň sanawyny şu sahypalarda barlap bilersiňiz (*Пруглова М.Н.* Некоторые рекомендации по опубликованию материалов в международных базах Skopus и Web of Science/*М.Н.Пруглова*//Актуальные проблемы российского права. – 2014. – №12. (*Дембовский М.* Руководство для авторов по публикации статей в научных журналах издательства Emerald [Электронный ресурс]/*М.Дембовский*. режим доступа [http:// www.mysha. red.ru/slide/155579/](http://www.mysha.red.ru/slide/155579/)).

Вестник МГИМО Университета	MGIMO Review of International Relations	2071-8160
Тонкие химические технологии	Tonkie Khimicheskie Tekhnologii	2410-6593
Автоматика и вычислительная техника	Automatic Control and Computer Sciences	0146-4116
Биотехнология	Biotekhnologiya	0234-2758
Вестник международных организаций: образование, наука, новая экономика	International Organisations Research Journal	1996-7845
Вопросы материаловедения	Inorganic Materials: Applied Research	2075-1133
Вопросы современной педиатрии	Voprosy Sovremennoi Pediatrii - Current Pediatrics	1682-5527
Наносистемы: физика, химия, математика	Nanosystems: Physics, Chemistry, Mathematics	2220-8054
Российский журнал биомеханики	Russian Journal of Biomechanics	1812-5123
Инженерные технологии и системы	Engineering technologies and systems	2658-4123
Водные ресурсы	Water Resources	0321-0596
Вопросы истории	Issues of history	0042-8779
Теория и практика физической культуры	Theory and Practice of Physical Education	0040-3601

Tablisada daşary ýurtlarda Scopus we Web of Science indekslenýän ylmy žurnallaryň sanawy

Seljermek. Makalanyň gözden geçirme derejesine, žurnalyň esasy ugruna laýyklygyna, žurnalyň abraýyna, onuň okyjylaryna, işleriň neşir edilýän möhletine, neşiriň tölegli ýa-da tölegsizligine, eger tölegli bolsa, töleg şertlerine, bahasyna nämeleriň girýändigine, çap edilen makalalara ylmy işlerde näderejede köp ýüzlenilýändigine, şeýle hem neşirde kabul edilen makalalaryň düzümine (ýazgy, suratlaryň ýerleşşi we ş.m.) üns berilmelidir.

Saýlanan neşirde makala halkara žurnalyň talaplaryna laýyklykda bezelen görnüşde, *Scopus we Web of Science* maglumatlar gorrlyna girýän žurnala ugradylyp bilner. Redaksiýa seljeriş geçirýär, ýagny antiplagiat barlagyny geçirýär, ondan soňra barlagyň netijeleri boýunça

göterim görkezilýär: meňzeşlikler, alynmalar, hakykylyk, öz-özünden alynmak ýaly görkezijiler esasy bolup, 100%-e ýetýän jemi göterim bilen görkezilýär. Barlagyň hakykylyk (originallyk) görkezijisi 85%-den ýokary bolmalydyr.

Syn ýazmak. Seljerişden soň žurnalyň redaktory makalany iki ýa-da ondan köp syn almak üçin degişli ýerine ugradýar. Synlaryň netijelerine görä, redaktor makalany çap etmäge ýa-da awtoryň üýtgetmeleri bilen çap etmäge ygtyýar berýär. Käbir žurnalda redaktor, makalany düýpli täzeden işläp düzenden soň, kabul

etmäge razy bolup (bu ýagdaýda gaýtadan syna iberilmegi zerur) ýa-da makalany çap etmekden ýüz öwrüp biler. Köp žurnallaryň makalanyň ret edilen ýagdaýynda, awtora närazylyk bildirmäge, hukugy bar.

Netije. Daşary ýurt žurnallarynda öz makalalaryny öňe sürýän awtorlar aşakdaky maslahatlary berýärler:

1. Terjimäniň hiline aýratyn üns berilmeli. Awtorlara, ylmy, aýratyn-da, ynsanperwer

ugurdaky makalalaryň terjimesine ýöriteleşen terjime merkezlerine ýüz tutmak maslahat berilýär. Makalany žurnala ibermezden öň, eger mümkinçilik bolsa, makalanyň dilinde erkin gürleýän kárdeşleriňize ýa-da resmi däl (dostlukly) gatnaşyk saklaýan, makalada beýan edilýän ugurda ene dilinde gürleýän hünärmene ýüz tutup, makalanyň mazmunyny öňünden seljermeli.

2. Makalany žurnala ibermezden ozal, redaksiýa bilen habarlaşmak üçin maglumatlary öwrenmeli. Makalany nädogry salgy boýunça ibermek, köplenç, neşiriň gijikdirilmegine we düşünişmezliklere sebäp bolýar. Makalany awtorlar üçin bellenen talaplara laýyklykda ugratmaly.

3. Žurnallaryň awtorlar üçin hödürleýän nusgalaryna üns bermeli we makalanyň esasy gurluş elementlerini öz içine alýan meýilnama düzmeli. Makalanyň adyna aýratyn üns bermeli, ol okyjylaryň ünsüni çekmeli, emma anyklyga we mazmuna zyýan ýetirmeli däl. Köp awtorlar makalany “Minnetdarlyk” bölümi bilen doldurýarlar, bu ýerde makala taýýarlamakda kömek edenleriň atlary agzalýar.

4. Golýazmanyň ahyrynda hökman ulanylan edebiýatlaryň sanawyny ýerleşdirmeli. Russiýada edebiýat ýazmagyň formasy “ГОСТ 7.80 – 2000. Библиографическое описание документа” we “ГОСТ 7.1 – 2003. Библиографическое описание информации в документах” standartlary bilen kesgitlenilýär. Halkara maglumatlar gurluşy üçin edebiýat sanawlary ylmy-elektron maglumat bazalary üçin kabul edilen halkara bibliografik düzgünlerine laýyklykda düzülmelidir.

Makalanyň awtorlarynyň familiýalary inlis dilinde kabul edilen halkara transliterasiýa ulgamlarynyň biri bilen berilýär, meselem, Beýik Britaniýanyň Standartlar institutynyň (BSI) ulgamy. Inlis dilindäki salgylary düzülişini mysaly hökmünde Harvard bibliografik salgylanma ulgamyny ulanyp bilersiňiz: (URL: <http://www.library.dmu.ac.uk/Images/Selfstudy/Flarvard.ixlf.>).

5. Makalada suratlar ýa-da şekiller ulanylýan bolsa, olaryň okalýanlygyna we žurnalyň ylmy derejesine laýyklygyna üns bermeli. Makala her wagt plagiat barlagyndan we syn berme tertibinden geçýär. Redaksiýa, esasan, syn berijileri özbaşdak saýlap bilýär. Synlaryň möhleti diňe gözlegiňiziň tematikasyna bagly däl, eýsem, syn berijiniň mümkinçiliklerine hem baglydyr. Eger makala redaksiýa *onlaýn* arkaly iberilen bolsa, köp žurnallaryň sahypalarynda ýerine ýetirilýän möhletler görkezilýär. Syn ýazylanda, žurnalyň ugruna laýyklyk, takyklyk, hakykylyk we ylmy täzelik, düşnükli beýan, mazmun, stil, göwrüm we ylmy edebiýatdan peýdalanylyşy ýaly aýratynlyklar göz önünde tutulmalydyr.

Ahmet Penjiýew, Türkmen döwlet binagärlik-gurluşyk institutynyň professory.
Makalany ýollan: Türkmen döwlet binagärlik-gurluşyk instituty.

Kabul edilen wagty:
2025-nji ýylyň 18-nji fewraly.

GÜNDOGAR LUKMANÇYLYGYNYŇ BELLI ALYMY

Abu Aly ibn Sina (Awisenna) çagalygynyň täsiri ukyplylygy bilen deň-duşlaryndan saýlanypdyr. Ol 10 ýaşynda çenli Gurhany ýatdan öwrenmegi başarypdyr, 12 ýaşynda ýetende, onuň bilimine, aň-düşünjesine we gözýetiminiň giňligine köpler haýran galypdyr, 16 ýaşynda ýeteninde, ony Buhara emirini bejermek üçin çagyryrlar. Ol şol döwürde lukmançylyk we täze bejeriş usullaryny işläp düzmek bilen gyzyklanýan eken.

Abu Aly ibn Sina tebigaty özüniň inä ýakyn dosty, ynsanyň melhem çeşmesi hasaplapdyr. Öz bejeriş usullarynda “tebigy dermanhanadan” peýdalanypdyr. Ol ömrüniň dürli döwürlerinde Samany emirleriniň we Deýlemit sultanlarynyň köşk lukmany, şeýle hem Hemedanda wezir bolup işläpdir. Ibn Sina özüniň uçursyz ýatkeşligi, çuňňur pikirlenmäge ökdelligi bilen, öz döwürdeş alymlaryny haýran galdyrypdyr. Zehinli alym lukmançylykdan başga-da ylmyň köp görnüşlerinden baş çykarypdyr.

Abu Aly ibn Sinanyň belli eserlerinden “Sagalmak kitaby”, “Lukmançylyk ylmynyň kanunlary”, “Abatlanyş” ýaly kitaplary meşhur ylmy-lukmançylyk ensiklopediýalaryna öwrüldi. Olar logika, biologiýa, psihologiýa, aýdym-saz, astronomiýa ýaly ugurlara bagyşlanýar. Keselleriň beýany, mysal üçin, süýji keseli, beýniniň merkezi organ hökmünde işlemegi; derman serişdelerini öndürmegiň we ulanmagyň usullary; balyň bejeriş ähmiýeti “Kanunlarda” esasy orny eýeleýär.

Il arasynda Lukman Hekim adyny alan bu alym öz güýjüni, saglygyny, ýaşlygyny, durmuşyny dünýä akyl ýetirmek üçin bagyş eden adamdyr. Ol Müsürdäki Kair observatoriýasy, Eýrandaky Reý observatoriýasy we halyf Mamunyň Merkezi Aziýadaky Akademiýasy ýaly iri ylmy merkezleriň alymlarydyr işleri bilen ýakyn tanyş bolupdyr.

Çemen Diwangulyýewa, Myrat Garryýew
adyndaky Türkmenistanyň Döwlet lukmançylyk uniwersitetiniň mugallymy.

ÝAŞ NESLE JEMGYÝETÇILIK DÜZGÜNLERINI ÖWRETMEKDE HUKUGYŇ TARYHYNÝŇ ÄHMIÝETI

Türkmenistanda bilim ulgamyny ösdürmek wezipesi öz başlangyjyny döwlet syýasatından alyp gaýdýar. Ýurdumyzda ýaş nesil barada döwlet derejesinde edilýän aladalar özüniň oňyn netijesini berýär.

Arkadagly Gahryman Serdarymyzyň il-halkyna sowgat eden “Ýaşlar – Watanyň daýanjy” atly ilkinji kitaby ýaşlaryň geljegi, terbiýesi, Watan önündäki borjy, durmuşa geçirmeli wezipeleri baradaky garaýyşlarynyň, ynamynyň jemlenmesidir, döwlet syýasatynyň esasydyr.

“Häzirki wagtda ýaşlara “Watan” diýen beýik düşüňjäniň mukaddesligini düşündirmek, ony gözüň göreji ýaly goramagy we ýürekden söýmegi terbiýelemek örän möhüm wezipeleriň biri bolup durýar” (Serdar Berdimuhamedow. Ýaşlar – Watanyň daýanjy. – Aşgabat: TDNG, 2023. 68 s.) diýip, hormatly Prezidentimiziň nygtamagy ýaş nesliň watançylyk ruhunda terbiýelenmegine, olaryň sagdyn ýaşaaýyş durmuşyna, ylym-bilim almagyna, amatly şertlerde zähmet çekmegine uly üns berilýändigine şaýatlyk edýär.

Hakykatdan-da, bilim ulgamynyň durnukly ösüşi we onuň dünýä bilim gurşawynyň ösüşi bilen aýakdaş gitmegi döwletde bilim barada alnyp barylýan syýasata baglydyr. Türkmenistanda her bir raýatyň bilim almaga bolan hukugy kanun esasynda goraga alnandyr. Raýat jemgyýetinde hukuk bilimi we hukuk medeniýeti şahslaryň özara we döwlet bilen gatnaşyklarynda jemgyýeti hukuk taýdan kadalaşdyrmagyň hem-de dolandyrmagyň netijeliligini, durnuklylygyny üpjün edýän serişdedir. Şeýlelikde, bilimiň hukuk ýagdaýyny, hukuk bilimini, hukuk terbiýesini, şahsyýetde hukuk medeniýetini kemala getirmegiň mazmunyny, wezipesini döwlet we jemgyýetçilik işi diýip häsiýetlendirip bileris. Hukuk bilimi mazmuny boýunça jemgyýetde özüni alyp barmagyň kadalaryny, hukuk işini, onuň mazmununy, hukuk ulgamyny we onuň pudaklaryny, fiziki we ýuridik şahslaryň hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagynyň esaslaryny öz içine alýar. Hukuk bilimi ýörite tertipde berilýär we raýatlar tarapyndan bilim almak tertibinde özleşdirilýär.

Hukuk kadasy – bu döwlet tarapyndan döredilen, tassyklanany we onuň mejbur ediji güýji bilen üpjün edilen, hemmeler üçin hökmany häsiýetli özüni alyp baryş düzgünidir. Hukuk namalary bolsa hukuk kadasynyň beýan edilmeginiň we berkidilmeginiň çeşmeleri bolup durýarlar (*Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi. – Aşgabat: TDNG, 2017. 255 s.).

Hukuk biliminiň nazaryýetiniň mazmuny – bu hukuk nukdaýnazardan alanynda, döwlet we döwlet dolandyryş ulgamy, olaryň döreýiş taryhy, mazmuny, ýerine ýetirýän işi, hukuk ygtyýarlylygy baradaky düşüňjeleriň düzgünleşdirilmegi, hukuk we onuň kadalary, ýörelgeleri, subýektler, obýektler, olaryň gatnaşyklary, häsiýeti (kriteriýalary), çeşmeleri hukuk manysyna eýe bolan maglumatlara baha berýän we düşündirýän taglymatlar baradaky garaýyşlaryň toplumydyr. Şu nukdaýnazardan, hukuk ulgamynyň kadalary baradaky taryha göz aýlanymyzda, irki döwürde adamlaryň özara gatnaşyklary şerigat ýörelgeleriniň esasynda guralypdyr, döwlet dolandyrylypdyr. Şoňa görä-de, jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ösmegi, çylşyrymylaşmagy bilen döwlet işini düzgünleşdirýän hukuk ulgamy we onuň binýady tebigy ýagdaýda döräpdir diýip düşüňjäsiz. Häzirki döwürde hukuk kadalary döwlet tarapyndan kabul edilýän kanunlarda we kanundan gelip çykyan kadalaşdyryjy namalarda jemlenendir. Döwletiň döreýiş taryhynda irki döwürlerde hukuk kadalary imperatorlaryň, senatlaryň kabul eden dürli görnüşdäki hukuk namalary kanunlar, buýruklar, dekretler esasynda döräpdir.

Hukuk kadalary öz gözbaşyny Manunyň kanunundan alyp gaýdýar. Ol gadymy Gündogar hukugynyň ýadygärlikleri hasaplanýlar. Manunyň kanuny gadymy Hindistanda dörän ýarym hudaý Manuwa bagyşlanypdyr. Kanun 12 bölege bölünipdir we goşgy görnüşinde ýazylypdyr, jemi 2685 bentden ybarat bolupdyr. Ol b.e.öňki II asyrdan döräpdir diýip çaklanýlar (*Графский В.Г.* Всеобщая история права и государства. Учебник для вузов, 2-е издание. – Москва: НОРМА, 2007. 96 с.).

Gadymy siwilizasiýanyň ojagy hasaplanýlan Şumerleriň, Wawilon medeniýetiniň dowam eden döwründe hukuk kadalary, soňra biziň eýýamy-

myzdan öňki XVIII asyrdä Wawilon imperatory Hammurapi (1792 – 1750) tarapyndan hukuk ulgamynyň hukuk kadalary kabul edilýär. Hukuk ulgamynyň kadalarynyň ýygındysy

1-nji surat

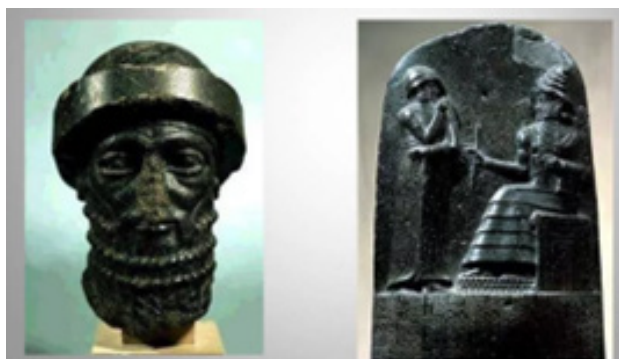
Gadymy Hindi döwletiniň şasy bolan Manunyň keşbi we kanuny

wagtyň geçmegi bilen “Hammurapiniň kanuny” diýen ady alypdyr. Bu kanunyň ýygındysy ilkinji gezek 1901 – 1902-nji ýyllarda fransuz alymlary tarapyndan geçirilen gazuw-agtaryş işlerinde tapylýar.

Hammurapiniň kanunynda üç bölüm bolup, olar girişden, esasy bölümden we netijeden ybaratdyr. Hammurapiniň kanuny ähli adamzat taryhynda uly yz galdyran taryhy ýadygärlik hökmünde medeni ähmiýete eýedir.

Hammurapiniň özi barada aýdanymyzda, ol öz döwrüniň güýçli serkerdebaşysy we başarjaň diplomaty bolupdyr. Onuň kanuny daşa oýulyp ýazylypdyr. Daşyň ýüz tarapynda, ýazgynyň ýokarsynda hudaýlaryň kazysy Gün hudaýy Şamaşa ybadat edip duran we eline kanun gowşurylýan Hammurapiniň şekili goýlup, daşyň galan ýerlerine kanunyň ýazgylary ýerleşdirilipdir (Şol ýerde, 62 s.).

2-nji surat

Gadymy Wawilon imperiýasynyň şasy Hammurapiniň keşbi

Kanunlaryň üçünji biri-de gadymy Hett jemgyýetiniň kanunydyr. Hett jemgyýeti, onuň kanunlary baradaky maglumatlar biziň günlerimize örän az

gelip ýetipdir. Döwletiň paýtagty Hattusada häzirki Türkiýe Respublikasynda ýerleşýär we kanun XIII – XIV asyrlary öz içine alýar. Kanunyň mazmunynda Hett döwletinde tertip-düzgüni we asudalygy üpjün etmek, adalatlylygy berkitmek maksatlaryndan ugur alnandygy beýan edilýär.

Alymlar tarapyndan kanunyň iki tablisasy tapylýar. Alymlaryň aýtmaklaryna görä, birinji tablisa XIII asyryň birinji ýarymy, ikinji tablisa bolsa XIV asyryň ahylarlaryna çenli bolan döwri öz içine alýar. Birinji tablisa jenaýat, maşgala hukuklaryna bagyşlanypdyr. Kanunyň ikinji tablisasy barada aýdylanda, ol bellibir tertibe getirilmändir, maglumatlar doly, anyk görkezilmändir (Şol ýerde, 122 s.).

3-nji surat

Gadymy Hett döwletiniň daşa ýazylan kanunyň nusgasy

Gadymy hukuklaryň we hukuk çeşmeleriniň birinde Rim hukugy we onuň esasy bolup durýan kadalarydyr. Kadalar kanunyň mazmunynda jemlenipdir. Bize mälim bolşy ýaly, Rimiň esasy kanuny XII tablisadan ybaratdyr. IV – V asyrlary öz içine alýan XII tablisa kanuny Rim hukugyny esaslandyryjy ilkinji kadalaşdyryjy hukuk namalaryň biridir. Alymlaryň aýtmagyna görä, Rim hukugy ähli hukuklaryň çeşmesi hasaplanylýar. Rim döwletinde b.e.öňki 462-nji ýylda rim hukukçylary tarapyndan tablisalaryň 10-sy taýýarlanylýpdyr. Soňra halk ýygnaclarynda senatlar tarapyndan olaryň üstüne ýene-de 2-si goşulypdyr. Kanun ilki agaç tagtalaryna ýazylyp, halka ýetirmek maksady bilen, şäher adamlarynyň köp üýşýän ýerlerinde jaýlaryň diwarlaryna kakylýpdyr. Munuň esasy maksady her bir Rim raýatynyň öz hukuklaryny we borçlaryny ýatdan bilmeklerini üpjün etmek bolupdyr.

Rim imperiýasynda ýola goýlan hukuk kadalary häzirki döwürde-de dowam etdirilýär. Şoňa görä-de, Rim hukugynyň kadalary dünýäniň ýurtlarynda hu-

kuk namalarynyň döredilmegine täsirini ýetirdi diýlip hasap edilýär. Rim hukugy mekdeplerde okuw dersi hökmünde öwrenilýär, hukuk öwreniş hünäri üçin esas goýujy bilim diýlip hasaplanylýar.

Hukuk öwreniş hünärinde okaýan hukukçy talyplar okuw ýylynyň birinji ýarymynda rim hukugy dersini özleşdirýärler. Rim hukugynyň öwreniliş taryhyna ser salsak, b.e. öňki 553-nji ýylda rim hukugy imperator Ýustinýanyň buýrugy esasynda ilkinji gezek okuw dersi hökmünde öwrenilip başlanýar. Imperator buýrugynda hukuk namasynda bilim bermegiň möhletiniň baş ýyllykdygyny, okuwyň görnüşiniň gündizkidigini, rim hukugynyň okuw dersidigini, rimli alymlaryň Digesta ady bilen taýýarlan kodeksini, öz ady bilen Ýustinýanyň kodeksini öwrenmelidigi görkezilýär (Юриспруденция - ru.m.wikipedia.org.).

Dünýä ýurtlarynyň alymlary rim hukugynyň ähli hukuklaryň, hususan-da, raýat hukugynyň gözbaşynda durýandygyny, şu ähmiýet boýunça-da öwrenilýändigini aýdýarlar. Olar öz gelen netijelerini Ýustinýan tarapyndan bilim ulgamynyň dolanyşygyna girizilen rim hukugy dersiniň Ýewropanyň beýleki ýurtlaryna, dünýäniň beýleki yklymlaryndaky ýurtlara ýaýrandygy, şonuň üsti bilen rim hukugynyň dünýä hukuk ulgamyna täsir edendigi, onuň kadalarynyň döwletleriň hukuklaryna ornaşandygy bilen esaslandyrylýar. Meselem, hak islegi şertnama we ony baglaşdyrmagyň tertibi, önünden pul geçirmegiň we baglaşmagyň düzgüni häzirki zaman raýat hukugynyň binýadyny tutmakda möhüm orny eýeläpdir. Rim hukugynyň öwreniliş taryhyna ýüzlensek, bu hukuk dersiniň, ilkinji nobatda, dünýäniň in abraýly mekdepleriniň okuw maksatnamalarynda göz önünde tutulandygyny belläp geçmelidir. Olardan Italiýa döwletiniň Bolonskiý uniwersitetinde rim hukugynyň adalgalary ders hökmünde öwrenilip başlanýar. Şondan soň XV asyrdaky Demirgazyk Ýewropanyň uniwersitetlerine okuw dersi hökmünde girizilipdir. Şeýle uniwersitetlerden Beýik Britaniýanyň Oksford we Fransiýanyň Pariž uniwersitetlerini mysal hökmünde görkezmek bolar. Şol uniwersitetlerde hukuk fakultetleri döredilip, hukuk öwreniş hünäri

näriniň talyplary rim hukugy dersini umumy we söhbet sapaklarynda özleşdirýärler (*Графский В.Г. Всеобщая история права и государства. Учебник для вузов, 2-е издание. – Москва: НОРМА, 2007. 62 с.*).

4-nji surat

Gadymy rim hukugynyň kanuny nusgasy (XII tablisa)

Türkmenistanyň taryhyna nazar aýlasak, Köneürgenç döwletinde birnäçe hukukçy alymlary ýaşap geçipdir. Gadymy Köneürgençde ylma uly goşant goşan alymlaryň hatarynda Fahreddin ar-Razyny görkezmek bolar. Onuň terjimehaly baradaky maglumatlar doly saklanmandyr. Ol soltan Tekeşiň köşgünde işläpdir. Onuň ylmy işleriniň arasynda “Kanuna düşündiriş” atly eseri bellidir.

Görnükli alymlaryň ýene biri Reşideddin Watwat. Ol Horezmşah Atsyzyň köşgünde diplomatik hatlary we beýleki resminamalary alyşmak edarasynda müdir bolup işläpdir. Watwat öz döwrüniň belli şahyrlarynyň biri bolupdyr. Ol “Resmi hatlar” atly iki tomndan ybarat ýygindy kitabyň türkmen halkyna miras galdyrypdyr (*Reşideddin Watwat. Resmi hatlar. – Aşgabat, 2005.*).

Köneürgenç döwletinde ýedi müň ýedi yüz medrese bolup, her medresede hem iki sany kanuny öwreniji, ýagny şol döwürde aýdylyşy ýaly, *fakyh* ders berýän ekeni, ol döwürde kanuny öwreniş ylmyna “fkyh” diýlipdir, bu hukuk dersi hasaplanylýdyr. Köneürgenç döwleti in güýçli hünärmenleriň, kazylaryň, hukukçylaryň ýurdy hökmünde meşhur bolupdyr (*Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi. – Aşgabat: TDNG, 2017. 236 s.*).

*Mähri Synykowa, Magtymguly adyndaky
Türkmen döwlet uniwersitetiniň
mugallymy.*

**Makalany ýollan: Magtymguly adyndaky
Türkmen döwlet uniwersiteti.
Kabul edilen wagty:
2025-nji ýylyň 5-nji fewraly.**

TALYPLARA HÜNÄRE UGRUKDYRYLAN BILIM BERMEKDE DÖREDIJILIKLI OKUW USULLARY

Hemişelik Bitaraplyk hukugyna eýe bolan Türkmenistan halkara jemgyýetçiligi bilen özara ynsanperwer gatnaşyklara eýe bolan bilim syýasatyny durmuşa ornaşdyrýar. Bitarap ýurdumyzda iş ýüzüne geçirilýän bilim özgertmeleri merdana halkymyzyň we umumadamzat ynsanperwer gatnaşyklarynyň bähbidini nazarlaýar. Yokary bilimde mugallymlaryň usulyýet täzeliklerini okuw tejribesine girizmek bilen, milli maksatnamalara laýyklykda innowasion tehnologiýalardan baş çykarýan, ylmy usullardan peýdalanmagy başaýan, amaly taýdan durmuş ähmiýetli meseleleri çözmäge ukyply, döredijilik başlangyçly hünärmenleri ýetşdirmek boýunça alyp barýan işlerine aýratyn ähmiýet berilýär. Şunuň bilen baglanyşyklylykda, bilim işgärleriniň innowasion-pedagogik tehnologiýalary peýdalanmak, usulyýet ylmyň gazananlaryny özleşdirmek, bu ugurda halkara tejribelerini öwrenmek, bilim işine ornaşdyrmak, möhüm ähmiýetli bilim özgertmelerini amala aşyrmak arkaly, okuw-terbiýeçilik, bilim-hünär işlerini döredijilikli guramak boýunça täzeçilik talap edilýär. Şunuň bilen baglanyşyklylykda, degişli işler geçirilip, halkara bilim gatnaşyklarynda gazanýan üstünlikleri bilen, häzirk döwürde ýurdumyz sebitde we dünýäde belent abraýdan peýdalanýar, halkara bilim ojaklary bilen işjeň hyzmatdaşlygy ýola goýýar. Netijede, bilim ulgamynyň işinde halkara tejribelerini öwrenmäge giň ýol açylýar, dürli basgançakly bilim edaralarynda, şol sanda ýokary bilimde hem okuw dersleriniň maglumat baýlygyny artdyrmaga, usulyýetlerini täzelemäge giň mümkinçilikler açylýar. Ýurdumyzyň ýokary okuw mekdepleri häzirk zaman biliminiň hem-de öňdebaryjy ylmyň möhüm merkezleridir.

Bilim ulgamynda halkara gatnaşyklary işjeňleşdirmek aýratyn ähmiýete eýedir. Munuň özi dürli ýurtlaryň we halklaryň medeniýetiniň, bilim-ylm ulgamlarynyň arasyndaky baglanyşdyryjy halka bolan intellektual diplomatiýadyr. Häzirk wagtda

biziň ýurdumyz milli bilimiň bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmak hem-de dünýäniň bilim giňişligine üstünlikli goşulyşmagyny üpjün etmek, umuman, bilimlere esaslanýan jemgyýeti gurmak üçin zerur bolan baý tejribe toplady. Milli we halkara tejribelerden görnüşi ýaly, talyplara hünäre ugrukdyrylan bilim bermekde döredijilikli okuw usullarynyň netijeliligi uludyr.

1. *Meňzeş taraplary.* Okuw işleriniň guralyşy, sapak geçmek, sapakda temalary düşündirmek ýaly ugurlara üns berilýär. Munuň özi sapagy guramaçylykly alyp barmak, döwrebap usullardan peýdalanmak bilen berk baglanyşyklydyr.

Okatmagyň döwrebap usullary dürli-dürli. Olardan umumy okuwlar, aýry-aýry temalarda, meseleler boýunça maslahat görnüşinde sapaklary guramak, ýagdaýlary seljermek esasynda we onuň netijesini referat görnüşinde taýýarlamak, işjeň oýunlar, krosswordlar, testler, çekişmeler, internet maglumatlary esasynda slaýdlary taýýarlamak peýdalydyr. Talybyň sapaga işjeň gatnaşmagyny gazanmak häzirk döwürüň möhüm talabydyr.

2. *Döredijilikli okuwyň aýratynlyklary.* Mugallymyň şahsy ukyp-başarnyklarynyň, pedagogik ussatlygynyň aňrybaş ýüze çykmasıdyr. Bu, döp bolanlardan tapawutlylykda, adaty bolmadyk pikirleri beýan etmek, standart däl çözgütleri tapmak we adaty, mydama tanyş bolan, birmeňzeş netijelere getirýän pikirlerden daşlaşmaga ukyply mugallymyň şahsy aýratynlygyny görkezýän pikirleşiş hilidir.

“Döredijilikli okuw” adalgasy häzirk zaman bilim ulgamynda döwrebap many-mazmuna eýe bolup, bu düşünje umumy (abstrakt) we anyk (konkret) manyda ulanylýar. Umumy manysynda “döredijilikli okuw” umumy pedagogik düşündirýär we bu pedagogik işjeňlikde döredijilikli çemeleşmäni aňladýar. Okatmaga döredijilikli çemeleşmek mugallymyň ussatlyk derejesiniň diňe bellibir sapakda durmuşa geçirilmegine däl, eýsem, talyplaryň aň-bilim babatda ösmegine we bu ugurdaky mümkinçilikleriniň kesgitlenmegine ýardam edýär.

**Döredijilikli
okuw usullary näme?
Döredijilikli okuw işi –
mugallymyň okuw sapagynyň
guramaçylygyna psihologik
pikirlenmesiniň özbaşdak gör-
nüşi. Döredijilikli okuwlaryň
umumy kabul edilen okuw
däplerine meňzeş hem-de
aýratyn taraplary
bardyr.**

Dar manyda “döredijilikli okuw” bellibir ugra gönükdirilen maksatlaýyn okuw pursadydyr, anyk alnan bir maksat bilen, okatmaga gönükmekdir. Mysal üçin, inlis dilini okatmaga döredijilikli çemeleşme; rus dilini öwretmek üçin döredijilikli çemeleşme; sapakda aýry-aýry usullary ulanmaga mugallymyň döredijilikli çemeleşmesi; hünär okuwyna döredijilikli çemeleşme; mugallymyň guramaçylyga döredijilikli çemeleşmesi we beýlekiler. Bu usulyň düýp manysy mugallymyň moderator bolmagydyr.

Mugallymyň sapagyny döwrebap guramagy üçin döredijilikli çemeleşmegi netijesinde ol talyplaryny pikirlendirmäge, geň galdyrmaga, arzuw-hyýalaryny oýarmaga, haýran galdyrmaga, in gowy duýgularyny oýandyrmaga bolan ukypbaşarnygyny, mugallymçylyk zehinini açýar. Sapaklary döredijilikli guramak we alyp barmak arkaly okatmaga çemeleşme, mugallyma pedagogik işjeňligi talabalaýyk özgertmäge, täze gurluşy usulyýetde täzelikleri gözlemäge ýardam edýär. Döredijilikli guralýan sapaklar mazmun taýdan baý, durmuş we hakykat bilen baglanyşykly, ýöne şol bir wagtyň özünde hem, düşnükli we amaly ähmiýeti yokary bolmalydyr.

Döredijilikli okatmak üçin, mugallymyň okuw usullaryny saýlamaga dykgatly çemeleşmegi zerurdyr. Yokary bilimde hünär ugurlary dürli-dürlüdir we olarda okatmagyň hem özboluşly aýratynlyklary bardyr. Pedagogik ugurly yokary okuw mekdeplerinde “döredijilikli okuw” usullary uzak ýyllaryň dowamynda öwrenilip gelýän we üstünde yzygiderli işlenilýän düşünjedir. Şunuň bilen baglanyşyklylykda, hünär ugry boýunça pedagog däl ugurlarda okatmagyň (islendik sapak pedagogik ulgamdan aýry bolup bilmez, emma okatmakda inçe) özboluşly taraplary bardyr. Mysal üçin, yokary bilimde sungat ugurly talyplary okatmakda döredijilikli okuwlar nähili guralyp bilner?

Mugallym okadýan talybyna (ertirki hünärmen) döredijilikli okuw arkaly geljekde döredijilikli işlemegi öwretmelidir. Mysal üçin, mugallym režissýorlyk ugrunda okaýan talyplaryň döredijilikli iş usullaryny öwretmelidir. Şeýle usullar esasy üç görnüşde bolýar:

1. *Talyba režissýoryň awtorçylyk iş usulyny öwretmek.* Bu usulda režissýor talyba eser (pýesa)

saýlamak, ýagny pýesany sahnalaşdyrmak üçin özüni we tomaşaçyny gyzyklandyryan, döwrüň talaplaryna laýyk gelýän eseri saýlamagy öwredýär. Saýlan eserini özbaşdak birnäçe gezek okap, talyp dramaturgiýa gurluşyna düşünýär. Oňa keşplere syn bermek, keşpleriň terjimehalyny ýazmak öwredilýär. Bu usulda döredijilikli işlenilýär we mugallymyň zähmeti bilen, talyp (geljekki režissýor) eser baradaky ähli maglumatlary öwrenýär. Döredijilik toparynyň önüne çykmazyndan ön, eseri sahnalaşdyrmak üçin, ýerine ýetirmeli ähli işlerini ýazmaça belläp, talyp özüne režissýorçylyk meýilnamasyny düzmegi öwrenýär.

2. *Talyba režissýoryň oýun goýujylyk iş usulyny öwretmek.* Bu usulda režissýor sahnalaşdyrmak üçin saýlap alan eserini ýerine ýetiriji toparlar bilen oýny goýujylyk iş usullaryny öwredýär, ýagny režissýor ýerine ýetiriji aktýorlar, hudožnik, ses režissýory, yşyk bilen bezejji režissýor bilen bilelikdäki işleri ýerine ýetirýär. Režissýoryň okuwynyň bu bölümüne onuň stol başyndaky okalyş türgenleşikleri, şertleýin sahnadaky türgenleşikleri, sahnada artistleriň ýerleşiş tertibiniň türgenleşikleri, köpçülikleýin sahnalaryň türgenleşikleri we her bir keşbiň aýratynlykdaky türgenleşikleriniň işini sazlaşykly ýerine ýetirmek öwredilýär. Mugallym talyp bilen döredijilikli işleýär, ýagny okuw meýilnamasynyň üstüni ýetirip, ony baýlaşdyryp durýar we öz fantaziýasy bilen döreden usullary arkaly, her bir okuw sapagynyň täsirliiligini gazanýar.

3. *Mugallymyň režissýoryň guramaçylyk iş usulyny öwretmekde ulanýan döredijilik usullary.* Bu usulda režissýor sahna eserini sahnalaşdyrmaga gatnaşýanlara işleriň dogry we yzygiderli tertipli alnyp barylmagyny guramagy başarmagyň ýollaryny öwredýär. Režissýoryň uly jogapkärçilikli işleriniň biri hem ähli dörediji topary bir sapaga düzüp olaryň işleriniň sazlaşykly alnyp barylmagyny dogry gurnap bilmecligidir.

Režissýorçylyk hünäriniň döremeginiň hem düýp sebäbi guramaçylyk iş usullarynyň hökmany gerek bolandygynyň ýüze çykmagy sebäplidir. Ilki Antik teatrdaky režissýorçylyk sungaty bolman, diňe aktýorçylyk sungaty döreýär we wagtyň geçmegi bilen, aktýorçylyk toparyna baş

bolmaly hünärmeniň zerurlygy ýüze çykýar. Režissýorçylyk hünäri, ilki bilen, guramaçylykly iş usulyny dogry we doly öwrenmekligi talap edýär. Munuň üçin režissýor hünärmeniň döredijilik etikasy bolmaly, sahna sungatyna hormaty, sylagy uly bolmaly, şeýle hem psiholog hem-de pedagog bolmagy başarmaly, sebäbi ol sahnadaky döredijilik işiniň guramaçylyga jogapkärdir.

Aýdylanlary jemlänimizde, şeýle netijä gelip bileris. Mugallymyň öz işine hünär derejesinde çemeleşmegi şularda jemlenýär:

- Janly, gyzykly we özüne çekiji bilim beriş ýagdaýyny döretmek. Mugallym dürli iş görnüşlerini synag edýär, bilim bermegiň täze usullaryny döredýär.

- Talyplarda okamaga höwesini döredýär we goldaýar.

- Talyplarda özbaşdak pikirlenmek başarnygyny emele getirýär we goldaýar.

- Talyplara öz ýerine ýetirýän işine ýürek bilen çemeleşmegi öwredýär.

- Talyplara kárdeşleriň bilen hyzmatdaşlykda bolmagy öwredýär we öz şahsy mysalynda höweslendirýär.

Mugallymyň işi döredijilikli zähmetiň netijesi bolmalydyr, çünki okuw sapagy mugallymdan ony döwrebap guramagy üçin elmydama döredijilikli çemeleşmegi talap edýär. Hiç kimiňkä meňzemeýän pedagogik çemeleşmeler uly gyzyklanma döredýär, ol talyplary ünsli bolmaga, pikirlenmäge, geň galmaga mejbur edýär, iň gowy duýgularyny oýarmaga itergi berýär. Sapagyny döredijilikli guraýan we gyzykly alyp

barýan mugallym talypta uly söýgi we sapaga bagly bolmak endigi döredýär. Mugallymyň döredijilikli işi talybyň döredijilikli zähmetiniň girewidir.

Türkmen halkynyň Milli Lideri Gahryman Arkadagymyz hem-de Arkadagly Gahryman Serdarymyz halkymyzyň bilim-terbiýe, medeniýet hem sungat taýdan ösüşine uly üns berýärler. Döwrebap hünärmenleri okatmak

we terbiýelemek medeniýet ulgamynyň ýokary okuw mekdepleriniň mugallymlarynyň jana-jan borjudy. Şol borjymyzy berjaý etmek üçin biz ähli mümkinçiliklerimizden peýdalanyň, netijeli işlemelidiris.

Sähragözel Ýomutbaýewa, Türkmen döwlet medeniýet institutynyň mugallymy.

Makalany ýollan: Türkmen döwlet medeniýet instituty.

Kabul edilen wagty:

2025-nji ýylyň 20-nji ýanwary.

DAŞARY ÝURT DILLERI OKADYLANDA MULTIMEDIA SERIŞDELERINDEN PEÝDALANMAGYŇ USULLARY

Hormatly Prezidentimiz Serdar Berdimuhamedow ýaşlar baradaky möhüm meselä ünsi çekip: “Ýaşlary watançylyk ruhunda terbiýelemek, olaryň ýokary hilli bilim almagy, döredijilik, sport bilen meşgullanmagy, ukyp-başarnyklaryny doly ýüze çykarmagy üçin ähli şertleri döretmek, giň gözýetimli, ösen tehnologiýalardan oňat baş çykarýan hünärmenleriň neslini kemala getirmek, ýaşlarda halallık, maşgala gymmatlyklaryna ygrarlylyk ýörelgelerini terbiýelemek, mundan beýläk-de belent borjumyz we baş maksadymyz bolmalydyr” diýip belleýär (*Serdar Berdimuhamedow. Ýaşlar – Watanyň daýanjy. – Aşgabat: TDNG, 2023. 80-82 s.*).

Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe türkmen halkynyň Milli Lideri Gahryman Arkadagymyzyň, Arkadagly Gahryman Serdarymyzyň taýsyz tagallalary bilen sanly bilim ulgamy tapgyrlaýyn durmuşa ornaşdyrylýar.

Bu dogrusynda türkmen halkynyň Milli Lideri Gurbanguly Berdimuhamedow şeýle diýýär: “Biziň amala aşyran ylym we tehnika babatdaky döwlet syýasatymyz täze tehnologiýalary we innowasiýalary ykdysadyýetimiziň ähli pudaklaryna ornaşdyrmaga, öz ylmy-tehniki ideýalarymyzy ösdürmäge, halkara ölçeglerine laýyk gelýän, berk binýatly, häzirki zaman ylym ulgamyny döretmäge gönükdirilmelidir” (*Gurbanguly Berdimuhamedow. Bilim – bagtyýarlyk, ruhubelentlik, rowaçlyk. – Aşgabat: TDNG, 2014. 113 s.*).

“Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy: Türkmenistany 2022 – 2052-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň milli Maksatnamasynda” (“Arkadagly ýaşlar” elektron žurnaly, 08/2024, 23 s.) we beýleki döwlet maksatnamalarynda bilim ulgamyny yzygiderli ösdürmek, ýokary bilimli hünärmenleri taýýarlamak boýunça kesgitlenen wezipeler hormatly Prezidentimiziň parasatly baştutanlygynda üstünlikli durmuşa geçirilýär.

Döränine köp wagt geçmedik hem bolsa, döwrebap tehnologiýalaryň kämilleşdirilmegi netijesinde, kompýuter dürli görnüşli, iň täze maglumatlary anyk, aýdyň bermek üçin ulanylýan okuw serişdesi hasaplanýar. Täze maglumatlar tehnologiýasy pedagogikanyň çylşyrymly we aktual meselelerini, aýratyn-da, şahsyýetiň intellektual, döredijilik güýjüni (potensialyny), seljerme pikirlenmesini we

Kompýuter, multimedia tehnologiýalary okuw tejribesinde bilimlari ele almagyň, esasan, aragatnaşygyň guraly bolan dilleri öwrenmegiň möhüm serişdesidir. Bu islendik daşary ýurt dillerini öwrenýän okuwçylara, talyplara we diňleýjilere mahsusdyr. Adaty, gaýtalanyp duran şol bir zatlar adamy irizýär. Şu jähetden, kompýuter programmalaryny ulanmagyň talyplarda predmet bolan gyzyklanmany has-da güýçlendirýändigini bellemek gerek.

özbaşdaklygyny gazanmaga mümkinçilik berýän bilim ulgamynyň ähli böleklerine: maksatlaryna, mazmunyna, usullaryna we okuwgyň gurmaçylyk görnüşlerine, okuw serişdelerine täsir edýär. Şonuň esasynda häzirki wagtda orta we ýokary okuw mekdeplerinde okatmagyň interaktiw usuly ulanylýar. 1-nji synpa gadam basan mekdep okuwçylarynyň her birine hormatly Prezidentimiziň adyndan kompýuter sowgatlarynyň gowşurylmagy bu babatdaky işleriň ilkinji ädimleridir.

Kompýuter talyba diňe okamagy, eşiťmegi hem-de şekillere seretmegi

däl-de, düwmeleri basmak ýa-da syçanjygy dolandyrmak arkaly gerekli maglumatlary toplam, şeýle hem internetiň kömegi bilen öwrenýän dilinde sözlýän halkyň medeniýetini, däp-dessurlaryny, taryhyny özleşdirmäge mümkinçilik berýär. Internet maglumat çeşmelerinden peýdalanmak bilen, sapakda birnäçe meseleleri has netijeli çözmek bolýar. Hut şonuň üçinem sanly bilimi ösdürmek babatda ýurt derejesinde bimöçber işlere amal edilýär, çünki sanly ulgam bimöçber mümkinçilikleri döredýär.

Kompýuter bilen işlemek dil öwrenýänleriň maglumatlary özleşdiriş derejelerini gözegçilikde saklamak mümkinçiligini döredýär, talyplaryň ýadyny, pikirlenmek ukybyny, ünsüni ösdürýär, akyl ýetirijilik güýjüni kemala getirýär, aň ýetirijilik endigini kämilleşdirýär, döwür bilen aýakdaş gitmäge we ösüşden yza galmazlyga ýardam edýär, şonuň bilen birlikde, talypda öz-özüni bahalandyrmak endigi ösýär, sebäbi bahany kompýuter hiç hili ýoýman çykaryp berýär. Mundan başga-da, talyp diňe

topardaşlaryna we mugallymlaryna bagly bolman, özi interaktiw düzgünde (tertiple) zerur bolan tekst böleklerini diňläp bilýär.

Häzirki wagtda leksik gory ösdürmek üçin internetde dürli programmalardan peýdalanyň, söz baýlygyny artdyryp bolýar. Biz bu programmalaryň kömegi bilen sözleriň ýazylyşyny we şekilleri aňladýan suratlary görüp, sözleýşiň ähli düzgünlerini şekillerini öwrenip, wideorolikleri görüp hem diňläp, gyzykly, özüne çekiji ýumuşlary ýerine ýetirip bileris. Bu programmalaryň mümkinçiliklerine talyplaryň labyzly okamak, monologik we dialogik sözleýiş ukyplaryny, endiklerini, grammatik we leksik başarnyklaryny ösdürmek degişlidir. Oýunlar bolsa gowy netijeleri gazanmaga gönükdirilendir.

Multimedia tehnologiýalaryny ulanmak arkaly dil öwrenmegiň netijeliligini ýokarlandyrmak meselesi çözülýär. Kompýuter okuwlary özünde birnäçe multimedia umumy okuwlaryny jemlemek bilen, wideolaryň, sesleriň, şeýle hem kompýuter mümkinçiliklerinden peýdalanyň, materiallaryň toplumlaýyn özleşdirilmegine ýol açýar.

Multimedia ýumuşlary sözleri, sözlemleri ýazmak, dogry jogaby basmak, teksti diňlemek, soraglara dogry jogaby saýlamak, boş ýerleri (gözenekleri) doldurmak, aýdym aýtmak we diňlemek, krosswordlary çözmek, sözleri tapmak, predmetleri suratda ýerleşdirmek, sözleri okamak we predmeti görkezmek, nokatlary birikdirmek, soraglara jogap bermek ýaly dürli häsiýetlere eýedir.

Mugallym öz işinde talyplara diňe bellibir görümdäki maglumatlary bermek bilen çäklenmän, eýsem, dürli tehniki serişdeleri ulanyň, olarda bilimleri özbaşdak öwrenmeklige bolan talaby kämilleşdirmäge çalyşmalydyr. Talyplaryň özbaşdak işjeňligi näçe oňat guralda, sapak şonça-da netijeli bolýar. Kompýuter talyplaryň özbaşdak işlerini diňe okuw otaglarynda däl-de, eýsem, öý şertlerinde hem ýokarlandyrmaga mümkinçilik berip, bir ulgamda birnäçe gurluşy – telewizory, audio, wideomagnitafony, ýazýan elektron hasaplaýjy maşyny, çyzgy tagtasyny, elektron poçtany we ş.m. birikdirmäge

mümkinçilik berýän okatmagyň has kämil serişdesidir.

Kämilleşdirilýän bilim ulgamy, kompýuter tehnologiýalarynyň eçilýän sansyz mümkinçilikleri dogrusynda gürrüň gidýärkä, mekdep ulgamy barada nygtamak gerek. Bu orta mekdeplerde mugallymlaryň we ýolbaşçylaryň işini ýeňilleşdirýän, mekdep bilen ata-enäni birikdirýän sada we goragly ulgamdyr (www.mekdep.edu.tm). Ulgamyň maksady bilim ulgamy bilen tehnologiýany bir nokada getirip, mekdep we ata-eneler bilen bilelikde okuwçynyň başarnygyny açmak bolýar.

Bir düwmede bilim hasabatlaryna elýeterliligi, mekdebiň ähli maglumat dolanyşygynyň bir ýerde bolmagyny, mekdep bilen maşgala aragatnaşygynyň birnäçe ädim ýokary basgançaga çykmagyny ulgamyň esasy aýratynlyklary hökmünde görkezmek bolar. Kompýuter tehnikasynyň çalt ösmegi we onuň funksional mümkinçilikleriniň ýaýramagy okuw işiniň ähli tapgyrynda kompýuteri giňden ulanmaga mümkinçilik berýär. Şeýlelikde, kompýuter tehnologiýalaryndan peýdalanyň, okuw sapaklarynyň döwürimiziň talaplaryna laýyklykda guralmagy mümkin bolýar.

Talyplara daşary ýurt dillerini öwretmek döwrüň bilim syýasatynyň esasy talaplarynyň hatarynda durýar. Ýokary okuw mekdepleri (dürli ugurlarda hünärmen taýýarlaýandygyna garamazdan, olaryň ählisinde daşary ýurt dili kafedralary hereket edip), talyplara dürli daşary ýurt dilleri öwredilýär. Ýurdumyzyň ýokary okuw mekdepleriniň birnäçesiniň inlis dilinde okatmaga geçmekligi, halkara derejeli hünärmenleri taýýarlamaga bolan ünsüň güýçlenmegi bu wezipeleriň ýerine ýetirilmegini has-da çaltlandyrdy.

Gözel Diýarymyzyň gün-günden gözelleşýän döwründe ýaşlaryň döwrebap bilim-terbiýe almagy üçin ýokary şertleri döretmegi ileri tutulýan ugurlaryň biri hökmünde kesgitläň Gahryman Arkadagymyz Gurbanguly Berdimuhamedowyň we hormatly Prezidentimiz Serdar Berdimuhamedowyň janlary sag, ömürleri uzak bolsun, beýik işleri rowaçlyklara beslensin!

Aýna Garaýewa, Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň mugallymy.

Makalany ýollan: Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti.
Kabul edilen wagty:
2025-nji ýylyň 29-njy ýanwary.

OKATMAGYŇ CASE-STUDY USULYNYŇ AÝRATYNLYKLARY

Ýaşlarymyzyň geljekde döwrüň talabyna laýyk ýokary derejelerde taýýarlykly hünärmenler bolup, Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistanyň at-abraýyny has-da belende götermekleri ugrunda bilim ulgamynda

Case-study. Bu usul işjeň okuw usullaryna degişlidir. Case-study usulynyň gönüden-göni maksady talyplar toparynyň bilelikdäki tagallalary bilen, işleriň anyk ýagdaýynda ýüze çykyan meseläni seljermek we amaly çözüdi işläp taýýarlamak, proses tamamlandan soň, tekliplenen algoritmeler baha bermek we goýlan mesele bilen baglylykda in gowusyny saýlap almak bolup durýar.

hem bimöçber işler durmuşa geçirilýär. Bilimiň derejesini, hilini ýokarlandyrmaga aýratyn ähmiýet berilýär. Ýurdumyzyň ähli ýokary okuw mekdeplerinde täze döwrebap hünär ugurlarynyň girizilmegi, okuw meýilnamalaryna täze dersleriň goşulmagy, olar boýunça okuw kitaplarynyň taýýarlanylýp, neşir

edilmegi we okatmagyň täze görnüşleriniň, usullarynyň ornaşdyrylmagy ylym-bilim ulgamyndaky özgertmeleriň aýrylmaz bölegidir.

Dünýäniň bilim giňişliginde umumybilim maksatnamalary boýunça okatmagyň usulyýetinde okuw işiniň aýratyn şertlerine baglylykda, okuw usullaryny saýlamakda ençeme çemeleşmeler işlenip düzüldi. Şunda okuw işinde okatmagyň usulyny saýlap almak didaktikanyň esasy ýörelgelerine, öwrenilýän dersiň aýratynlyklaryna, bellibir akademiki dersi okatmagyň usullarynyň aýratynlyklaryna, aýratynlygy bilen kesgitlenen usullary saýlamagyň talaplaryna, bellibir sapagyň materialynyň maksadyna we mazmunyna, materialy öwrenmek üçin bölünip berlen wagta, bilim alýanyň ýaş aýratynlyklaryna we taýýarlyk derejesine, maddy-enjamlaýyn serişdelere, mugallymyň nazaryýet we amaly taýýarlygynyň derejesine, usulyýet başarnyklaryna, şahsy häsiýetlerine baglydyr. Mälim bolşy ýaly, mugallym okatmagyň usullaryny saýlap alanda, bilimiň hilini üpjün etjek täsirli okuw usullaryny ulanmaga çalyşýar. Bu talaplardan ugur alyp, okatmagyň *case-study* (anyk okuw ýagdaýlaryny seljermek) usulynyň ähmiýetini we aýratynlyklaryny bellemek gerek.

Case-study usuly inlisçeden terjime edilende “*case*” *halat, ýagdaý*, “*study*” *okamak* diýen manylara we okatmakda anyk wezipeleri çözmeklige esaslanýar.

Case-study bilim bermekde endikleri we tejribäni kämilleşdirmek üçin niýetlenen okatmagyň usulydyr. Okatmagyň bu usuly meseleleri ýüze çykarmak, seçip almak çözmek, anyk maglumatlar bilen işlemek, bu ýagdaýda beýan edilýän zatlaryň manysyna akyl ýetirmek, maglumatlary delilleri seljermek hem-de sintezlemek, çaklamalar we netijeler bilen işlemek, dürli mümkinçiliklere baha bermek, çözügütleri kabul etmek, beýleki adamlary diňlemek we olara düşünmek, toparlaýyn iş endiklerini kämilleşdirmek ýaly düzümleri öz içine alýar.

Okatmakda *case-study* usuly daşary ýurtlarda ykdysadyýet ugurly we telekeçilik mekdeplerinde has giňden peýdalanylýar. Ilkinji gezek bu usul 1870-nji ýylda Garward uniwersitetinde sapak wagtynda ulanylypdyr. Garwardyň telekeçilik mekdebinde bu usuly ornaşdyrmak 1920-nji ýylda başlanypdyr. *Caseleriň* ilkinji habarlary 1925-nji ýylda Garward uniwersitetiniň telekeçilik hakyndaky hasabatlarynda çap edilipdir.

Caseleri toplamak we ýaýratmak boýunça lider *The Case Clearing House of Great Britain and Ireland* guramasy bolup durýar, ol 1973-nji ýylda 22 sany ýokary okuw mekdebiniň başlangyjy bilen döredilen guramadyr (Hatch, James E. and Mu, Fengli (15 May 2015). *Use of the Case Method in Chinese Mba Programs: Opportunities and Challenges*. Archway Publishing. ISBN 978-1480818354). 1991-nji ýyldan European Case Clearing House (ECCH), 2013-nji ýyldan bäri, Case Centre diýlip atlandyrylýar (Gwee, J. (2018). *The Case Writer's Toolkit*. Palgrave Macmillan. pp. 9–10. ISBN 978-981-10-7172-0).

Şu günki günde *case-study* usuly okatmakda öndebaryjy orunlary eýeledi, daşary ýurtlaryň telekeçilik ugurlary boýunça okadylýan okuw mekdeplerinde işjeň peýdalanylýar we talyplara adaty meseleleri çözmegi öwretmegiň netijeli usullarynyň biri hasap edilýär. *Garward* usuly boýunça ýagdaýy öwretmek wideomateriallary, kompýuter we programma üpjünçiligini peýdalanmak bilen, diňleýjileriň intensiw treningidir.

Case-study usulynyň ýokary okuw mekdebinin tejribesine ornaşdyrylmagy iki meýil bilen şertlendirilendir:

– *birinjisi*, bilimi ösdürmegiň umumy ugrundan gelip çykýar, ol diňe bir anyk bilimleri bermäge däl, eýsem, hünär başarjaňlygyny, başarnyklary we pikirleniş endiklerini emele getirmäge, şahsyýetiň başarnyklaryny ösdürmäge gönükdirilendir, olaryň arasynda pikirlenmegi öwrenmäge, onuň paradigmatlaryny çalşmaga ukyplylyga, maglumatlaryň örän köp möçberlerini işlemek başarnygyna aýratyn üns berilýär;

– *ikinci* meýil hünärmeniň hiline bildirilýän talaplardan gelip çykýar, ol birinji meýiliň talaplaryny kanagatlandyrmakdan başga-da, dürli ýagdaýlarda özüni amatly alyp barmak ukybyna eýe bolmalydyr, çökgünlik döwründe hereketleriniň ulgamlayynlygy we netijeliligi bilen tapawutlanmalydyr.

Häzirki wagtda okatmagyň *case-study* usuly ykdysady ugurdan işgärleri taýýarlamakda ýeterlik derejede giňden ulanylýar. Talyplar ykdysady hünärleri öwretmekde *case-study* usulynyň peýdalanylmagy öwrenilýän desgalara öwrenme islegini ýokarlandyrmaga, ykdysady kanunlary düşünmegi gowulandyrmaga, çözgütler kabul edilende ylmy-barlag, kommunikiw we döredijilik endiklerini ösdürmäge ýardam edýär. *Case-study* usulynyň tapawutly aýratynlygy hakyky durmuşdan alnan mysallaryň esasynda kynçylykly ýagdaýy döretmek bolýar. Ykdysady dersleri öwrenmegiň usuly hökmünde döredilen *case-study* usuly häzirki wagtda lukmançylygy, hukuk bilimlerini, ekologiýany we beýleki ylmlary öwrenmekde giň ýaýrawa eýe boldy (О.Д. Федотова. Исследовательские и учебные кейсы этнопедагогической направленности в системе профессиональной подготовки студентов. Учебное пособие – Москва: Мир науки, 2022. – Режим доступа: <https://izd-mn.com/PDF/01MNNPU22.pdf>–ISBN 978-5-6047491-8-0).

Case-tehnologiýalaryň esasynda okuw işiniň netijeli bolmagy üçin iki şert zerurdyr: gowy *case* we ony okatmakda peýdalanmagyň bellibir usulyýeti zerurdyr.

Case studies usulynda ýagdaýlary seljermegiň barşynda, talyplar “toparda” hereket etmegi, seljerme geçirmegi we dolandyryş çözgütlerini kabul etmegi öwrenýärler.

Case-study usulynyň garaýyşlary:

Usul talyplarda hakykat plýuralistik bolan, ýagny goýlan meselä anyk bir jogap bolman, dogrulyk derejesi boýunça bäsleşip biljek birnäçe jogaplar bolan, dersler boýunça bilimleri öwrenmek üçin niýetlenendir; şunda okatmak wezipesi nusgawy çyzgytdan dessine çykýar, ýeke-täk däl-de, köp hakykatlary almaga we kynçylykly meýdanda baş alyp çykмага gönükdirilendir.

Okuwda üns taýýar bilimi ele almaga däl-de, eýsem, ony işläp taýýarlamaga, talyp bilen mugallymyň bilelikde işlemegine gönükdirilýär. Bu usulynyň adaty usullardan tapawudy – bilim almagyň barşynda demokratiýa ýagdaýy şundan gelip çykýar, şunda meseleleri ara alnyp maslahatlaşmagyň barşynda talyp hakykatdan hem beýleki talyplar we mugallym bilen deň hukukly bolýar. Usuly ulanmagyň netijesi diňe bir bilim däl, eýsem, hünär işiniň endikleri hem bolýar.

Usulyň tehnologiýasy şundan ybaratdyr: Bellibir kadalar boýunça hakyky durmuşda bolup geçen anyk ýagdaýyň modeli işlenilip taýýarlanylýar we talyplaryň almaly bilimleriniň we amaly endikleriniň toplumu beýan edilýär. Mugallym soraglary ýüze çykarýan, jogaplary belläp alýan, çekişmäni dowam etdirýän alyp baryjynyň ornunda, ýagny bilelikdäki işiň dispetçeriniň ornunda çykyş edýär.

Ýagdaýy seljeriş usulynyň şübhesiz aýratynlygy diňe bir bilim almak amaly endikleri emele getirmek däl, eýsem, talyplarda gymmatlyklar ulgamyny, hünär orunlaryny, durmuş maksatlaryny, özboluşly dünýäni hünärli duýmagy ösdürmek bolýar.

Case-study usulynda okatmakda adaty ýagdaý ýeňlip geçilýär, bu usulda täsirlilik, döredijilik bäsleşigi ýüze çykýar.

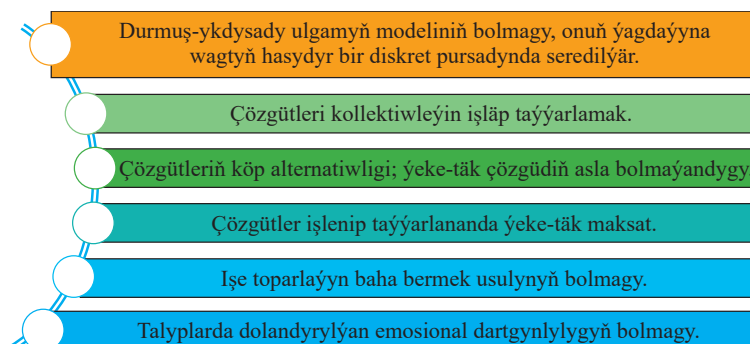
Case-study usuly nazary bilimleri amaly wezipeleri çözmekde ulanmaga mümkinçilik berýän guraldyr. Usul talyplarda özbaşdak pikirlenmegi, diňlemek we alternatiw garaýyşy hasaba almak, öz garaýyşyňy delillendirip beýan etmek başarnygyny ösdürmäge ýardam edýär. Şu usulyň kömegi bilen talyplar seljeriş we baha beriş endiklerini ýüze çykarmaga we kämilleşdirmäge, toparda işlemegi öwrenmäge, goýlan meseläniň oýlanyşykly çözgüdini tapmaga mümkinçilik alýarlar.

Okatmagyň interaktiw usuly bolmak bilen, *case-study* usuly nazaryýet düzgünlerini özleşdirmegi we

materialdan amaly peýdalanmagy ele almagy üpjün etmek arkaly talyplar tarapyndan oňyn gatnaşyga mynasyp bolýar. Ol talyplaryň hünärli bolmagyna täsir edýär, olaryň kämil adamlar bolmagyna ýardam edýär, okuw babatynda gyzyklanmany we oňyn motiwasiýany emele getirýär. Şol bir wagtda, *case-study* usuly mugallymyň pikirleniş obrazy, onuň başgaça pikir etmäge we hereket etmäge, öz döredijilik mümkinçiligini täzelemäge mümkinçilik berýän aýratyn paradigmasy hökmünde çykyş edýär.

Case-study usulynda ony okatmagyň beýleki usullaryndan tapawutlandyrmaga mümkinçilik berýän öz alamatlary we tehnologik aýratynlyklary bardyr (М.В. Антимова. Метод кейсов (case study). Методическое пособие для преподавателей филиала. Значение кейсов в современной образовательной системе. История возникновения метода, его особенности: функции, принципы, задачи. Типы и жанры. Источники. Виды анализа кейсов. Мариинско-Посадский филиал ФГБУ ВПО «МарГТУ» Сентябрь, 2011.).

Case-study usulynyň alamatlary:

Case-study usulynyň tehnologik aýratynlyklary:

1. Usul ylmy barlag seljeriş tehnologiýasynyň özboluşly görnüşidir, ýagny ylmy barlagyň amallaryny, seljeriş düzgünlerini öz içine alýar.

2. *Case-study* usuly kollektiwleýin okuw tehnologiýasy hökmünde çykyş edýär, toparda (ýa-da kiçi toparlarda) işlemek we özara maglumat alyşmak onuň düzüm bölekleri bolup durýar.

3. *Case-study* usulyna okatmakda sinergetika tehnologiýasy hökmünde seredip bolar, onuň düýp manysy topary ýagdaýa gümra etmek düzgünlerini taýýarlamakdan, bilimi artdyrmak, *insayt* düşünje täsirini emele getirmekden, açyşlary alyşmakdan ybaratdyr.

4. *Case-study* usuly taslama tehnologiýasynyň özboluşly görnüşü hökmünde çykyş edýär. Adaty öwrediş taslama tehnologiýasynda bar bolan meseleleri talyplaryň bilelikdäki işi arkaly çözmek prosesi bolup geçýär. *Case-study* usulynda bolsa *case*-iň esasynda meseläni emele getirmek we ony çözmegiň ýollaryny emele getirmek bolup geçýär, şunda *case* tehniki tabşyryk we netijeli hereketleriň görnüşlerine akyl ýetirmek üçin maglumat çeşmesi görnüşinde çykyş edýär.

Case-study usuly “üstünligi döretmek” tehnologiýasynyň gazananlarynyň köpüsini öz içine alýar. Onda talyplary işjeňleşdirmek boýunça işe, olaryň üstünliklerini höweslendirmäge, talyplaryň üstünliklerini nygtap bellemäge seredilýär. Üstünlik gazanmak durnukly oňyn motiwasiýany emele getirmek, akyl ýetirmek işjeňligini güýçlendirmek usulynyň esasy hereketlendiriji güýçleriniň biri bolup çykyş edýär (С.Ю.Попова (Смолик), Е.В.Пронина. КЕЙС-СТАДИ: принципы создания и использования. – Тверь: Изд-во «СКФ-офис», 2015. 114 с. Серия «Технологии работы с молодежью» ISBN 978-5-91504-043-3).

Case-study usulynyň esasy wezipesi talyplara seljerme usuly bilen çözmegi mümkin bolmadyk, çylşyrymly meseleleri çözmegi öwretmekdir. *Caseni* seljermegiň netijelerini hödürlemek *case-study* usulynyň möhüm jäheti bolup çykyş edýär. Bu jähtde intellektual önümi köpçüligi hödürlemek, ony ýokary derejede mahabatlandyrmak, onuň gowy taraplaryny we netijeli peýdalanmagyň mümkin bolan ugurlaryny görkezmek, şeýle hem tankydyň garşysyna durup bilmek başarnykly häzirkі zaman hünärmeniniň örän gymmatly integral häsiýeti bolýar.

Şirin Orazmümmadowa, Türkmen döwlet maliýe institutynyň mugallymy.
Şirin Öwezberdiýewa, Türkmen döwlet maliýe institutynyň mugallymy.

Makalanyň ýollan: Türkmen döwlet maliýe instituty.

Kabul edilen wagty:
2025-nji ýylyň 17-nji marty.

TALYPLARA SAGDYN DURMUŞ ÝÖRELGELERINI ÖWRETMEK

Berkarar döwletiniň täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe Arkadagly Gahryman Serdarymyzyň parasatly başlangyçlary bilen jemgyýetimize sagdyn durmuş ýörelgelerini ornaşdyrmak babatda giň gerimli işler durmuşa ornaşdyrylýar, täze taryhy döwürde sagdyn durmuş ýörelgeleri has-da rowaçlanýar. Hormatly Prezidentimiz milli jemgyýetimizde kemala gelýän her bir şahsyýete döwletimiziň in ýokary gymmatlygy hökmünde garamagy yzygiderli nygtaýar. Hemişelik Bitarap döwletimiziň her bir raýatynyň, jemgyýetimiziň hem-de tutuş halkymyzyň beden we ruhy taýdan sagdynlygynyň gazanylmagy, sportuň ösdürilmegi hem-de sagdyn durmuş ýörelgeleriniň yzygiderli berkidilmegi baş maksat edilip goýulýar. Türkmen halkynyň ruhbelent nesliniň kemala getirilmegi we onuň geljege sary ruhy hem beden taýdan sagdyn alnyp gidilmegi ugrunda giň gerimli işleriň durmuşa ornaşdyrylmagy, sagdyn durmuş ýörelgelerine eýerýän ýaşlaryň döwletimiziň hem-de jemgyýetimiziň in gymmatly baýlygy hökmünde kesgitlenilmegi, bedenterbiýe we sport ulgamynyň kanunçylyk binýadynyň berkidilmegi sagdyn nesli yetiştirmek hakyndaky aladanyň döwlet syýasatynda esasy orunda durýandygyny görkezýär. Gahryman Arkadagymyzyň “Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary” atly monografiýasy, “Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhbelentligiň ýurdy”, “Bagtyýarlyk saglykdan başlanýar”, “Türkmenistan – melhemler mekany” atly kitaplary, “Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri” atly köpjiltli ylmy-ensiklopedik kitaby ýaşlaryň arasynda sagdyn durmuş ýörelgelerini wagyz etmekde diňe bir ýurdumyzda däl, eýsem, dünýä derejesinde hem uly ähmiýete eýedir. Sagdyn durmuş keşbiniň wagyz edilmeginde tebigat mugallymlaryň in ýakyn kömekçisidir. Mugallymlarymyz tebigaty ylmy taýdan öwrenýän alymlaryň ony adamzadyň ilkinji öýi hökmünde suratlandyryandyklaryndan habarlydyrlar. Tebigat ynsan üçin gymmatly derman, ýaşayş üçin uly güýçdür. Ýurdumyzda ynsan saglygyny goraýan, bejerýän, adam bedenini gurlandyryan dermanlyk ösümlükler näçe diýseň bar.

Sagdyn durmuş ýörelgesi şatlyk duýgusy bilen berk baglanyşyklydyr. Şeýle-de, rahat uky saglygy berkitmegiň we harçlanan energiýany dikeltmegiň in go-wy serişdesidir. Gün tertibini dogry we doly berjaý etmek zerurdyr.

Bedenimizde yssa, sowuga hem dürli kesellere garşy baý immunitet ulgamyny döretmekde, ösümlikleri ýerlikli peýdalanmakda Gahryman Arkadagymyzyň “Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri” atly köpjiltli ylmy-ensiklopedik kitaby esasy gollanma bolup durýar.

Talyp ýaşlaryň sagdyn durmuş keşbiniň kemala getirilmeginde ýokary bilimde zähmet çekýän mugallymlaryň uly hyzmaty bardyr. Şeýle hyzmaty ýerine ýetirmekde mugallymlaryň önünde kesgitli wezipeler durýar. Talybyň saglygyny berkitmek, dördijilikli zähmetini üpjün etmek maksady bilen, olar üçin barha ösýän sagaldyş-şypahana, dynç alyş we sport ulgamyndan peýdalanmaga dördilýän mümkinçilikleriň çäginde ägirt uly işler durmuşa geçirilýär. Ilkinji nobatda, mugallym talyba biziň ýurdumyzda ruhbelent ýaşamaga hemmetaraplaýyn mümkinçiligiň döredilendigini düşündirmelidir.

Sport meýdançalary, arassa howa şertleri, sport toplumlary, sport mekdepleri we beýlekiler halkyň hyzmatynda. Paýtagtymyzda hem-de Diýarymyzyň welaýatlarynda ajaýyp şypahanalar, bedenterbiýe we sportuň dürli görnüşleri bilen meşgullanmak üçin, zerur enjamlar bilen üpjün edilen döwrebap sport toplumlary bar. Şeýle hem, merjen şäherimiz Aşgabatdaky Olimpiýa şäherçesi munuň aýdyň mysalydyr. Onuň düzümine ähli görkezijileri boýunça ýokary halkara ölçeglere kybap gelýän dürli maksatly onlarça desga girýär.

Mugallym sagdyn ýaşamak üçin ähli şertleriň bardygyny düşündireninden soňra, talyp bilen aýry-äýri meseleleriň üstünde işlemäge geçýär. Olara gündelik ýerine ýetirilýän ertirlik maşklar, arassa howadaky gezelençler, ylgaw, suwda ýüzmek, dürli sport oýunlary bilen meşgullanmak we ş.m. degişlidir.

Mugallymyň esasy wezipeleriniň biri dynç alyşlaryny işjeň we saglyk üçin peýdaly geçirmäge çalyşmagy öwretmekdir. Olar bilen dürli sport oýunlaryny we çärelerini guramak, sportuň dürli görnüşleri boýunça ýaryşlara gatnaşmagyny gazanmak peýdaly usullardyr. Durmuş tejribelerinden belli bolşy ýaly, işjeň, netijeli dynç alyş, bedenterbiýe we sport bilen

meşgullanmak, sagdyn iýmitlenmek, gün tertibini berjaý etmek – bularyň ählisi talyplaryň saglygyny pugtalandyrmak üçin zerur şertlerdir.

Ähli ulgamlarda we pudaklarda, şol sanda, bedenterbiýe we sport ulgamynda giňden ulanylýan

sanly tehnologiýalar onuň üçin täze mümkinçilikleri açýar. Elbetde, şunda bedenterbiýe we sport bilen yzygiderli meşgullanmaga aýratyn orun degişlidir.

Mugallym talyplara ýurdumyzda her bir şahsyýetiň saglygyny goramagyň ylmy esasynda guralýandygyny düşündirmelidir, bu olaryň talabalaýyk dynç alşyny üpjün etmekde hem şeýledir. Dynç alyş ulgamyny döwrebaplaşdyrmak, şypahana-dynç alyş merkezlerinde hyzmatlaryň görnüşlerini giňeltmek ýurdumyzyň durmuş syýasatynyň möhüm ugry bolmak bilen, diňe adamyň saglygyny berkitmäge ýardam etmän, eýsem, onuň işe ukyplylygyny-da ýokarlandyrýar.

Mugallymyň talyplary sagdyn durmuş ýörelgelerine gönükdirmeginde ýene-de bir ünsi çekmeli mesele daşky gurşawy goramaga, ekologiýa ýagdaýyny gowulandyrmaga gönükdirilen köpugurly özgertmelerdir. Şeýle özgertmeleriň adamlaryň ýaşaaýyş-durmuşyna, zähmet çekmegine we dynç almagyna amatly şertleri döretmäge ýardam edýändigini ýaşlaryň aňyna ýetirilmelidir, çünki hemişe sagdyn durmuş ýörelgesine eýerip, ýaşamagyň, saglyga zyýan ýetirýän ýaramaz endiklerden daşda durmagyň ömrüň uzak bolmagynda, saglygyň goramakda uly ähmiýete eýedigini subut edilen hakykatdyr. Şonuň üçinem sagdyn durmuş ýörelgesine eýermek, ýagny adama ýaramaz täsir edýän zyýanly endiklerden daşda durmak, sport bilen meşgullanmak, elmydama hereketde bolmak, dogry iýmitlenmek, arassaçylyk düzgünlerini berjaý etmek wajypdyr. Talyplar bilen geçirilýän okuw-usulyýet işleri-de, sapakdan daşary wagyz nesihat işleri-de şu nukdaýnazardan ugur alyp guralmalydyr. Sagdyn durmuş ýörelgesi önümizde goýan maksatlarymyza we arzuwlarymyza ýetmäge, olary durmuşa ornaşdyrmaga kömek edýär. Sagdynlyk, berk bedenlilik, sagdyn durmuş ýörelgesi – bularyň ählisi adamyň uzak ýaşamagyna we ýaşan ömrüniň lezzetini duýmaga kömek edýär. Saglyk her bir adamyň, maşgalanyň, şol sanda, jemgyýetiň bahasyna ýetip bolmajak baýlygydyr. Sporta gujur-gaýratyň, gозelligiň, sagdynlygyň gözbaşy, durmuşa bolan höwes, söýgini artdyryýan egsilmez güýç hökmünde ýokary baha berýän hormatly Prezidentimiziň berkarar Watanymyzda milli sporty wagyz etmekde, sagdyn durmuş ýörelgelerini has-da berk ornaşdyrmakda üstünlikli amala aşyryýan giň gerimli tutumlary dünýä jemgyýetçiliginiň ýokary bahasyna mynasyp bolýar.

Günüň dowamynda 30 – 45 minut bedenterbiýe bilen meşgullanmak uzak ýaşamaklygyň syrydyr. Fiziki agramlyk bedeniň berkemege we bedenden zyýanly maddalaryň bölünip çykmagy üçin peýdalydyr. Yzygider sport we beden taplama bilen meşgullanýan adamyň ýokanç kesellerden goranmak ukyby ýokary bolýar. Bedeni taplamaga çagalyk döwründen başlamaly. Bedeni taplamagyň iň ýönekeý görnüşi howa wannasydyr. Sowuk suw bilen bedeni taplamak nerw ulgamyny, ýürek-gan damarlaryny we bedende madda alyş-çalşygyny kadalaşdyrýar. Sowuk suw bilen bedeni taplamak üçin, ilki bilen, bedeni 35 – 36 derejede gyzgynlykdaky suwa ezilen süpürgiç bilen süpürmeli, soňra sowuk suwa ezilen süpürgiç bilen süpürmeli, şondan soňra az-azdan üstünden sowuk suw guýmaly. Tomus aýlary sowuk suw wannasyny, mümkin bolsa, açyk howada kabul etmeli. Şeýle-de, bedeniň keselden goraýjylyk ukybyny ýokarlandyrmak üçin kadaly iýmitlenmeli, gök, bakja önümlerini köpräk iýmäge çalşmaly. Bedeniň talabyna görä suwuklyk kabul etmeli. Her bir adam keselleriň önüni almak üçin arassaçylyk kadalaryny berjaý etmeli. Elleriňi sabyn bilen ýuwmak, miweleri we gök önümleri gowy ýuwup iýmek keselleriň önüni almaga ýardam edýär. Ulanýan suwuklygyňyz arassa agyz suwy, gaýnadylan suw we gök çay bolmaly. Köpräk gök çay içmeli. Günüň dowamynda 2,5 litr töweregi suwuklyk kabul etmeli.

Uzak wagtlaýyn dartgynlyk bedeniň immun ulgamynyň pese düşmegine getirýär. Ruhy taýdan deňagramlylygy saklamak, gaharlanmazlyk, şadyýan bolmak möhümdir.

Talybyň bellibir wagtda ýatmagy, şol bir wagtda turmagy onuň rahatlygyny we ruhbelentligini üpjün eder, çünki saglygy berkitmek üçin 7 – 8 sagat hökman ýatmalydygy bellidir. Agşamky rahat uky immun ulgamynyň işini kadalaşdyrýar.

Talyplara öz durmuşynda dynç alyş bilen hereket etmegiň, işlemegiň sazlaşykly utgaşdyrylmagy we onuň oňyn netijeleri baradaky düşüňjeler hem öwredilmelidir. Köpräk hereketde bolmak sagdyn ýaşamakdaky esasy şertleriň biridir.

Sagdyn durmuş keşbini döretmegiň ýene-de bir

tarapy zyýanly endiklerden gaça durmagyň öwredilmegidir. Sagdyn durmuş ýörelgesiniň düzgünleri berjaý edilmelidir. Sagdyn durmuş ýörelgesiniň milli jemgyýetimizde berk saklanmagy üçin, bilim ulgamy bu ýörelgäni gowşadýan sebäplere dürli çäreler arkaly täsir etmek netijesinde, uly özgerişlere, üstünliklere ýetdi. Talyplaryň arasynda hökmany immunologik önüni alyş sanjymlarynyň ýokary derejeli ýola goýulmagy üçin, lukmançylyk ulgamy bilen bilelikde, yzygiderli ýerine ýetirilýän işler, sagdyn durmuş keşbiniň dünýä derejesinde global mesele bolup durýan döwründe ýurdumyzda ýaş nesliň saglygyny goramaga, dürli keselleriň önüni almaga, şahsy gigiyenany berjaý etmäge, umuman, her bir talybyň sagdyn durmuş ýörelgesine ugrukmagyny gazanmaga aýratyn ähmiýet berilýär. Bu babatda ähli okuw mekdeplerinde lukmanlaryň çagyrylyp, bilelikde ýörite wagyz-nesihat çäreleri geçirilip, arassaçylyk düzgünleriniň berk berjaý edilmegi ündelýär.

Bilim ulgamy sagdyn nesliň kemala getirilmegi babatda halkara guramalary we dünýäniň birnäçe döwletleri bilen netijeli hyzmatdaşlygy alyp barýar. Olaryň hatarynda Bütindünýä ekologiýa goraýyş guramasy aýratyn orunda durýar.

Sagdyn durmuş ýörelgelerine sagdyn iýmitlenmek, sport bilen meşgullanmak, akyl zähmetini fiziki işjeňlik bilen utgaşdyrmak, arassaçylyk kadalaryny berjaý etmek, zyýanly endiklerden gaça durmak ýaly birnäçe endikler degişli hasaplanýar. Wagtyly-wagtynda iýmitlenmek, bedeni ýeterlik mukdarda beloklar, ýaglar, vitaminler, uglewodlar bilen üpjün etmek möhüm wezipeleriň biridir. Iýmit önümleriniň düzüminde saklanýan vitaminler toplumy beden agzalarynyň işjeňligini ýokarlandyryr, immuniteti pugtalandyryp, keselleriň önüni almaga ýardam edýär.

Her bir adamyň bedenterbiýe we sport bilen meşgullanmagy gündelik endige öwürilmelidir. Sport bilen meşgullanýan adamyň bedeniniň kesellere garşy göreşijiligi ýokarlanýar, şähdi açylýar, işjeňligi ýokarlanýar, çalasyn we tutanýerli bolmak häsiýetini kemala getirýär. Arassa howada gezmelemek, dem almak adama oňyn täsir edýär.

Ezizaly Babalyýew, Türkmen döwlet bedenterbiýe we sport institutynyň mugallymy.

**Makalany ýollan: Türkmen döwlet
bedenterbiýe we sport instituty.
Kabul edilen wagty:
2025-nji ýylyň 10-njy marty.**

INTELLEKTUAL ÉYÉÇILIK – INNOWASION ÖSÜŞİŇ BINÝADY

Intellectual eýeçilik oýlap tapyslar, edebi we çeper eserler, şeýlede, täjirçilik maksady bilen ulanylýan nyşanlar, atlar we nusgalar bilen baglanyşykly meseleleri öz içine alýar.

Ýurdumyzda intellektual eýeçiligi goramak, özgertmek, dünýä standartlaryna laýyk getirmek, ylmyň we tehnikanyň gazananlaryny döwletiň ösüşine hyzmat etdirmek we jemgyýetiň durmuşyna ornaşdyrmak boýunça belent başlangyçlar rowaçlanýar. Dünýäniň abraýly halkara guramalary bilen ýakyndan hyzmatdaşlyk saklaýan Türkmenistan 1995-nji ýyldan bäri Bütindünýä intellektual eýeçiligi guramasynyň doly hukukly agzasy bolmak bilen, bu ugurdaky gatnaşyklaryny kadalaşdyrmaga aýratyn üns berýär.

Täze eseri döredýän we oýlap tapýşlary öňe sürýän awtorlaryň sany ýurdu-myзда ýyl-ýyldan artýar.

1. Türkmenistanyň kanunçylygynda: “Intellectual işiň netijelerine we olara deňleşdirilen indiwiiduaallaşdyryş serişdelerine bolan hukuklar intellektual hukuklar diýip ykrar edilýär. Intellektual hukuklara emläk hukugy bolup durýan

áýratyn hukuk, Türkmenistanyň kanunçylygynda göz önünde tutulan ýagdaýlarda bolsa, emläge degişli däl şahsy hukuklar we başga hukuklar hem (eýermäge hukuk, elýeterlilik bolan hukuk we başg.) degişlidir” (“Ýlmy intellektual eýeçilik hakynda” Türkmenistanyň Kanuny) diýip belenilýär.

Ykdysatçylar tarapyndan “*intellektual eýeçilik*” diýen düşünje ilkinji gezek XVIII – XIX asyrlarda taglymat hökmünde ýüze çykyp, 1967-nji ýylda Stokgolmda “Bütindünýä intellektual eýeçilik guramasynyň” döredilmegi bilen, adalga hökmünde giňden ulanylyp başlanýar.

Bütindünyä intellektual eýeçilik guramasy intellektual eýeçilik ulgamynda hereket edýän birnäçe möhüm konwensiýalaryň işini dolandyryan halkara guramadyr. Ol 1974-nji ýylda Birleşen Milletler Guramasynyň ýöriteleşdirilen edarasyna öwrülýär. Bütindünyä intellektual eýeçilik guramasy BMG bilen baglaşylan şertnama laýyklykda, döredijiligi ösdürmek we döwletleriň arasyndaky hyzmatdaşlyk arkaly dünýäde intellektual eýeçiligiň goralmagyny üpjün etmek bilen baglanyşykly zerur çäreleri görmäge jogapkärdir.

Bütindünýä intellektual eýeçilik guramasynyň esasy maksady şulardan ybaratdyr:

- döwletleriň we halkara guramalaryň arasynda intellektual ýeňiligiň goralmagyny öňe sürmek;
- kärdeşler arkalaşyklarynyň administratiw hyzmatdaşlygyny üpjün etmek;
- döredijiligi, innowasiýany höweslendirýän we jemgyýetiň bähbidine ykdysady ösüşe goşant goşýan halkara ulgamy ösdürmek.

Hormatly Prezidentimiz her bir taryhy çykyşynda ylmyň täze gazananlaryny, oýlap tapyşlary we beýleki özgerişleri peýdalanmagyň möhüm ähmiýetini, “bilim – ylym – önümçilik” zynjyryny özara baglanyşdyryp ösdürmegiň, ylmyň önümçilik bilen ýakyndan arabaglanyşygyny ýola goýmagyň

zerurdygyny yzygiderli nygtaýar. Ýerine ýetirilýän her bir intellektual işi halk hojalygynda netijeli ornaşdyrmagyň möhüm serişdeleriniň biri-de, intellektual eýeçilik hakyndaky kanunçylygyň kemala getirilmegi we yzygiderli kämilleşdirilmegidir.

Döwletimizde intellektual eýeçiligi ösdürmekde “Oýlap tapyşlaryň hukuk goragy hakynda”, “Senagat nusgalarynyň hukuk goragy hakynda”, “Rasionalizatorçylyk işi hakynda”, “Awtorlyk hukugy we gatyşyk hukuklar hakynda”, “Algoritmleň, elektron hasaplaýjy maşynlar (EHM) üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň we integral mikroschemalaryň topologiýasynyň hukuk taýdan goralysy hakynda”, “Seleksiýanyň

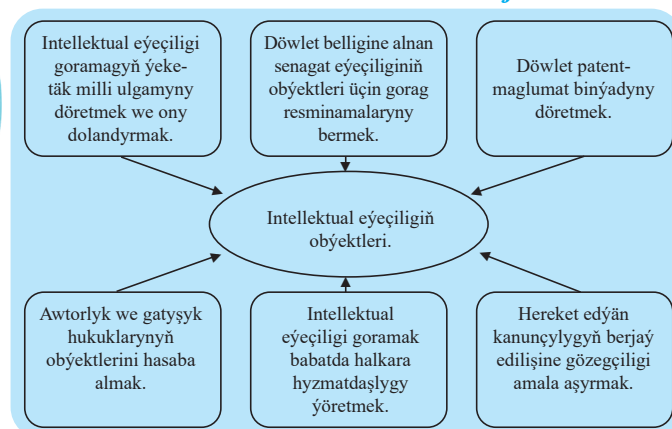
gazananlaryny hukuk taýdan goramak hakynda”, “Haryt nyşanlary hakynda”, “Ylmy intellektual eýeçilik hakynda”, “Harytlaryň gelip çykan ýerleriniň atlary hakynda” Türkmenistanyň Kanunlarynyň we “Türkmenistanyň intellektual eýeçilik ulgamyny ösdürmegiň 2021 – 2025-nji ýyllar üçin milli Maksatnamasynyň” kabul edilmegi ulgamyň kanunçylyk esaslaryny kämilleşdirmäge, ony halkara talaplaryna laýyk getirmäge, intellektual eýeçilik hukuklaryny goramak boýunça alnyp barylýan işleri utgaşdyrmaga, ulgamyň obýektlerini goramaga, ýüze çykýan käbir hukuk bozulmalarynyň önüni almak boýunça zerur çäreleriň toplumyny işläp düzmäge hem-de durmuşa geçirmäge mümkinçilik berýär. Şeýle-de, pudagy has-da kämilleşdirmek, döwrebaplaş-

lip çykýan borçlar babatda alnyp barylýan işleri utgaşdyrmak, ynsapsyz bäsdeşligiň önüni almak we intellektual eýeçiligiň obýektleriniň bazaryny döretmek boýunça degişli işleri durmuşa geçirýär.

Intellektual eýeçilik hukugy, Türkmenistanyň Konstitusiyasyna laýyklykda, Türkmenistanyň kanunçylygy bilen, esasan-da, Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň degişli böleginde düzgünleşdirilýär.

Intellektual işiň netijelerine we olara deňeşdirilen indiiduallaşdyryş serişdelerine bolan hukuklar intellektual hukuklar diýlip ykrar edilýär. Intellektual hukuklara emläk hukugy bolup durýan aýratyn hukuk, Türkmenistanyň kanunçylygynda göz önünde tutulan ýagdaýlarda bolsa emläge degişli däl şahsy we beýleki hukuklar degişlidir.

1-nji tablisa

Intellektual eýeçiligiň obýektlerini ýüze çykarýan ýagdaýlar

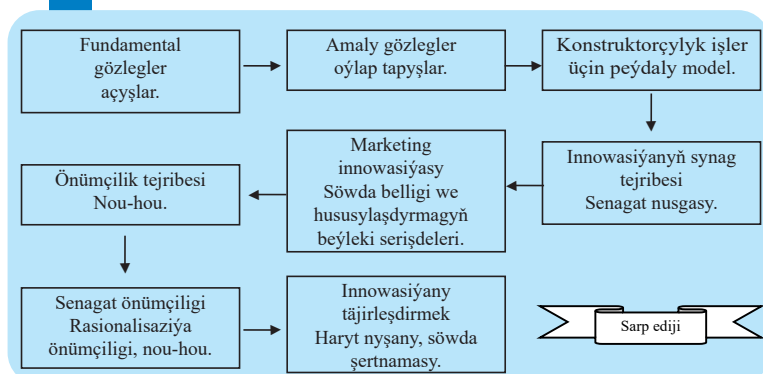
Intellektual eýeçilik hukugynyň obýektleri hökmünde şular ulanylyp bilner: ylmy, edebiýat we sungat eserleri; kompýuter programmalary; fonogrammalar; wideogrammalar; oýlap tapyşlar; seleksiýanyň gaznalary; integral mikroshemalaryň toplumu; önümçilik syrlary (nou-hau) we intellektual kanunçylykda göz önünde tutulan beýleki işler. Ýuridik şahsyň indiiduallaşdyryş serişdelerine, önümiň, ýerine ýetirilýän işleriň ýa-da hyzmatlaryň indiiduallaşdyryş serişdelerine bolsa aşakdakylar degişlidir:

- kärhana (firma) atlary;
- haryt we hyzmat ediş nyşanlary;
- harytlaryň gelip çykýan ýeriniň ady;
- täjirçilik belgileri;
- Türkmenistanyň kanunçylygynda göz önünde tutulan halatlarda, indiiduallaşdyrmagyň beýleki serişdeleri.

dyrmak maksady bilen, Türkmenistanyň Maliýe we ykdysadyýet ministrliginiň düzüminde Intellektual eýeçilik boýunça döwlet gullugy döredildi we 2021-nji ýylyň maý aýynyň 21-ine geçirilen Ministrler Kabinetiniň nobatdaky mejlisinde hormatly Prezidentimiz “Intellektual eýeçiligiň obýektlerini goramak boýunça Pudagara topary döretmek hakynda” Karara gol çekdi we onuň düzümini hem-de düzgünnamasyny tassyklady. Bu topar intellektual eýeçiligiň hukuklaryny goramakda kanunçylygyň berjaý edilişine gözegçilik etmek, bu ugurda halkara şertnamalaryndan ge-

2-nji tablisa

Innowasiýa hadysasynyň tapgyrlar boýunça intellektual işiň netijeleriniň yzygiderligi

Intellektual işiň netijelerine we olara deňeşdirilen indiividuallaşdyryş serişdelerine bolan hukuklar *intellektual hukuklar* diýlip atlandyrylýar. Intellektual hukuklara emläk hukugy bolup durýan aýratyn hukuk, Türkmenistanyň kanunçylygynda göz önünde tutulan ýagdaýlarda bolsa, emläge degişli däl şahsy hukuklar we başga hukuklar degişli edilip bilinýär.

Döredijilik zähmeti bilen şeýle netijäni döreden şahs intellektual işiň netijesiniň awtory diýlip ykrar edilýär.

Intellektual işiň netijesiniň awtoryna awtorlyk hukugy, “Ylmy intellektual eýeçilik hakynada” Türkmenistanyň Kanunynada göz önünde tutulan ýagdaýlarda bolsa ada bolan hukuk we başga şahsy emläk däl hukuklar degişlidir.

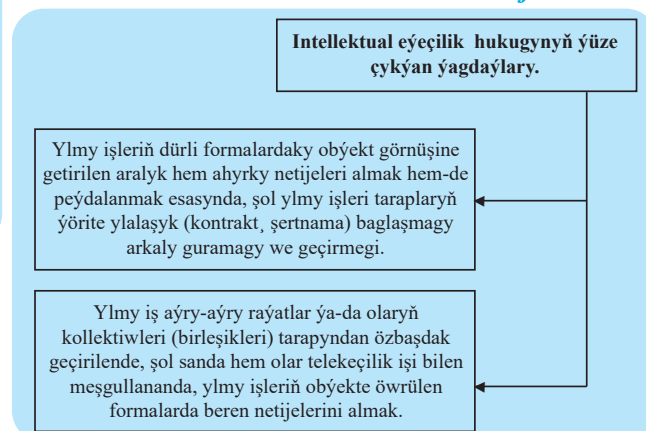
Döredijilikli zähmet bilen döredilen, intellektual işiň netijesine bolan aýratyn hukuk, ilki bilen, onuň awtorynda ýüze çykýar. Bu hukuk awtor tarapyndan şertnama boýunça başga adama berlip bilner, şeýle hem kanunda bellenilen başga esaslar boýunça başga adamlara geçip biler.

Iki ýa-da şondan köp şahsyň (şarikli awtorlyk) bilelikdäki döredijilikli zähmeti bilen döredilen intellektual işiň netijesine bolan hukuklar awtorlara bilelikde degişlidir.

Awtorlyk we awtoryň ady möhletsiz goralýar. Awtor ýogalandan soň, onuň awtorlygyny we adyny goramagy islendik gyzyklanýan adam amala aşyryp

biler, awtoryň ýogalandan soň, işiň awtorlygyny, awtoryň adyny we eseriniň eldegrilmesizligini goramak ýüklenilýäniň, onuň wesýetini ýerine ýetirijiniň bellenilen halatlary muňa degişli däl.

3-nji tablisa

Mälim bolşy ýaly, 2022-nji ýylyň 11-nji fewralynda geçirilen Türkmenistanyň Halk Maslahatynyň nobatdan daşary mejlisinde “Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy: Türkmenistany 2022 – 2052-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň milli Maksatnamasy” tassyklanyldy. Bu taryhy Maksatnamada geljek 30 ýylda Berkarar döwletimizi we onuň institutlaryny ösdürmegiň esasy ugurlary kesgitlenildi. Türkmenistany ösdürmegiň geljegi baradaky maksatnamada bellenen işleri ýerine ýetirmek üçin, intellektual eýeçilige degişli işler hem göz önünde tutuldy.

Maksatnamadan gelip çykýan wezipeleri durmuş-a geçirmekde, ilki bilen, hünärmen zerurlygy ýüze çykýar. Şu maksat bilen, ýokary okuw mekdeplerinde degişli dersleriň girizilmegi esasy mesele bolup orta çykýar. Intellektual eýeçilik ulgamynda zähmet çekjek geljekki hünärmenleri taýýarlaýan ýokary okuw mekdeplerinde taýýarlyk ugurlarynyň okuw meýnamalaryna intellektual eýeçiligi goramak bilen baglanyşykly dersler girizildi. Elbetde, bu dersleriň girizilmegi ýaşlaryň täzeliklerden habarly, ökde hünärmenler bolup ýetişjekdiklerinden nyşandyr, çünki intellektual eýeçilik innowasion ösüşiň binýadydyr.

Ymamguly Rejepow, Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Döwlet gullugy akademiýasynyň magistranty.
Döwletgeldi Áýazow, Türkmen döwlet maliýe institutynyň mugallymy.
Jumageldi Salamow, Türkmen döwlet maliýe institutynyň mugallymy.

Makalany ýollan: Türkmen döwlet maliýe instituty.

Kabul edilen wagty:

225-nji ýylyň 22-nji fewraly.

ARAGATNAŞYK TORLARYNDA GORAG DIWARYNY DOGRY SAÝLAMAGYŇ GÖRKEZIJILERI

Aragatnaşyk torlarynda “Next-Generation Firewall” atly täze gorag diwaryny saýlanyňyzda, esasy düzgünleri berjaý etmeli we ygtybarly kiberhowpsuzlygynyň goraglylygyny gazanmaly.

Döwlet Baştutanymyzyň okgunly ösýän milli maglumat ulgamynyň we ulgamlaryň giňişligiň howpsuzlygyny üpjün etmek barada beren tabşyryklaryna laýyklykda, “Türkmenaragatnaşyk” agentliginiň düzüminde Kiberhowpsuzlyk gullugy, ministrlikleriň düzüminde bolsa ýörite bölümler döredildi. Şunuň bilen birlikde, aýry-áýry okuw mekdeplerinde ýokary hünärli IT derejeli hünärmenleri taýýarlamak ýola goýuldy.

diwarlary döredildi. Bu täze gorag diwarlary adaty gurluşlaryň aýratynlyklaryny, ýagny paketleriň çuň seljerilmesi goşundylary we ulanyjylary kesgitlemek hem-de beýleki howpsuzlyk ulgamlaryna integrasiýa mümkinçilikleri bilen birleşdirildi. NGFW-ň diňe

Sanly tehnologiýalaryň durmuşymyza işjeň aralaşýan häzirki zaman dünýäsinde maglumat howpsuzlygy ähli edaralar we işjeň toparlar (kompaniýalar) üçin esasy ileri tutulýan ugurlaryň birine öwrülýär. Her ýyl kiberhowpsuzlyk howplary has çylşyrymlaşyp, öňdebaryjy howpsuzlyk gurallaryny ulanmagy talap edýär. Şeýle gurallaryň biri NGFW ýa-da Next-Generation Firewall – gorag diwarlarynyň täze neslidir (brandmauerlerdir), ýöne zerurlyklaryňyza laýyk gelýän we in ýokary goragy üpjün edýän dogry çözgüdi nädip saýlamaly? Bu makalada şeýle gurallaryň birini – NGFW-ni saýlamagyň esasy taraplaryna ünsüňizi çekýäris.

XX asyryň ortalarynda ilkinji kompýuter torlarynyň peýda bolmagy bilen, maglumatlaryň howpsuzlygyny üpjün edip biljek gurallara zerurlyk ýüze çykdy. Ilkinji gorag diwarlary 1980-nji ýylda işlenilip taýýarlanylady. Olar IP salgylaryna hem-de portlaryna esaslandyrylan trafiki süzýän ýönekeý enjamlardy. Şeýle-de bolsa, internetiň hyzmatynyň we kiberhowplaryň sanynyň köpelmegi bilen, çözgütleriň ýeterlik goragy üpjün edip bilmejekdigi belli boldy. 1990-njy ýylda birikmeleriň ýagdaýyny seljerýän we howpsuzlyk düzgünlerini has gowy düzmäge mümkinçilik berýän “stateful” gorag diwarlary peýda boldy. Şeýle-de bolsa, web trafiki ýa-da e-poçta arkaly ýaýraýan zyýanly programma üpjünçiligi (wiruslar)ýaly täze hüjümlere garşy durmak başartmady.

Bu kynçylyklara jogap hökmünde 2000-nji ýylyň başynda NGFW – Next-Generation Firewall gorag

bir içerki ulgam bilen daşarky dünýäniň arasynda diwar bolmak bilen çäklenmän, eýsem, üýtgeýän howp meýdanyna uýgunlaşyp bilýän “akylyly” gurala öwrüldi.

NGFW-ň esasy aýratynlyklary

1. *Paketleriň çuň seljermesi (Deep Packet Inspection, DPI).* Paketleriň çuň seljermesi – DPI gorag diwaryna diňe sözbaşylary däl-de, iberilen maglumat paketleriniň mazmunyny seljermäge hem mümkinçilik berýän tehnologiýadyr. Bu tehnologiýa NGFW-e kanuny trafikiň içinde gizlenip bilinjek zyýanly programma üpjünçiligi ýaly kyn howplary tanamaga we blokirlenmäge mümkinçilik berýär. DPI, şeýle hem gorag diwaryna bellibir web sahypalaryny ýa-da programmalary blokirlmek ýaly trafikiň mazmuny esasynda howpsuzlyk syýasatyny ýerine ýetirmäge mümkinçilik berýär.

2. *Beýleki howpsuzlyk ulgamlary bilen integrasiýa.*

Häzirki döwürdäki howplara hemmetaraplaýyn çemeleşmegi talap edýär we diňe bir gorag diwary ýeterlik däl. NGFW çözümleri ýüze çykarmak we önüni alyş (IDS/IPS), zyýanly programma üpjünçiliginiň gorag we beýleki howpsuzlyk ulgamlary bilen birleşmek mümkinçiligini üpjün edýär. Bu integrasiýa dürli komponentleriň belli wagtda habarlaşyp we howplara garşy durup bilýän bitewi ekoulgamyny döredýär.

3. *Köp derejeli süzgüç* NGFW howpsuzlyk düzgünlerini has inçe sazlamağa we çäýe düzmäge mümkinçilik berýän köp derejeli trafik süzgüjini

üpjün edýär. Bu IP salgylara, protokollara, amaly programmalara, ulanyjylara we beýleki parametrlere esaslanan süzgüçleri öz içine alýar. Bu çemeleşme dürli ulanylyş ýagdaýlaryna we guramaçylyk zerurlyklaryna uýgunlaşyp bilýän çylşyrymly we aýratyn howpsuzlyk ýagdaýlaryny döretmäge mümkinçilik berýär.

4. *Programma goldawy we ulanyjyny kesgitlemek.*

NGFW programma derejesinde trafigi tanamaga we dolandyrmaga ukyplydyr. Bu, meselem, käbir *web* hyzmatlaryna ýa-da programmalaryna girmäge rugsat bermäge ýa-da blokirlenmäge mümkinçilik berýär. Mundan başga-da, NGFW ulanyjylary kesgitläp bilýär, olaryň hyzmatlaryna ýa-da toparlaryna esaslanyp, howpsuzlyk düzgünleriniň ýerine ýetirilmegine, şeýle hem tordaky hereketlerine gözegçilik edip bilýär.

Bu aýratynlyklary bilen NGFW häzirkizaman howpsuzlyk hünärmenleriniň elinde iň güýçli we çäýe gurallaryň birine öwrüldi.

NGFW-i saýlamagyň esasy ölçegleri

1. *Öndürjilik we göwrümlilik.*

NGFW-ni saýlanylanda, diňe bir guramanyň deslapky zerurlyklaryny däl, eýsem, geljekdäki zerurlyklary kanagatlandyrmak hem göz önünde tutulmalydyr. Gorag diwarynyň öndürjiligi dolandyryjy trafigiň göwrümüne laýyk getirilmelidir. Mundan başga-da, gurluş ulaldylýp bilner, zerurlyk ýüze çykan ýagdaýynda, ähli enjamy çalyşmazdan, öndürjiligi ýokarlandyryp we goşmaça hyzmatlar goşulyp bilner.

2. *Dolandyrmak we düzmek.*

Häzirkizaman gorag diwarlary köp aýratynlyklara we sazlamalara eýe bolup biler, şonuň üçin olaryň interfeýsiniň düşnükli we ulanyjy üçin amatly bolmagy möhümdir. Munuň özi enjamy gurmak, dolandyrmak we gözegçilik etmek işlerini ýönekeýleşdirer, şeýle hem işgärleri taýýarlamagyň wagtyny azaldir.

3. *Bahasy we ygtyýarnamasy.*

Enjam saýlanylanda, býujetiň möhümligi esasy şertdir. Diňe enjamyň bahasyny däl, eýsem, goşmaça funksiýalar üçin ygtyýarnamalaryň bahasyny, işleýiş we tehniki hyzmatlaryň bahasyny hem göz önünde

tutmalydyr. Käbir öndürjiler modully ygtyýarnama ulgamlaryny hödürleýärler, bu size diňe zerur bolan enjamlary satyn almaga mümkinçilik berýär.

4. *Goldaw we täzelenmeler.*

Tehniki goldaw we programma üpjünçiliginiň yzygiderli täzelenmegi ygtybarly we döwrebap goragy üpjün etmek üçin möhümdir. NGFW saýlanylanda, täzelenmeleriň elýeterliligine we goýberilişleriň ýygylgyna üns berilmelidir.

5. *Hünärmenleriň synlary we teklipleri.*

NGFW-ni satyn almak kararyna gelmezden ozal, beýleki ulanyjylaryň synlaryny we kiberhowpsuzlyk hünärmenleriniň pikirlerini öwrenmek maslahat berilýär. Bu bellibir modeliň artykmaçlyklary we kemçilikleri barada obýektiv düşünje almaga, şeýle hem bolup biljek meseleler we iş aýratynlyklary barada öwrenmäge kömek eder.

NGFW-i saýlamak ähli şertleri ünsli seljermegi we deňeşdirmegi talap edýän jogapkärli ädimdir. Bu ölçegler dogry saýlamaga kömek eder.

Amaly maslahatlar

1. *Satyn almazdan ozal, NGFW-i nädip barlamaly.*

NGFW-e maýa goýmazdan ozal, ony barlamak örän möhümdir. Bu enjamyň talaplaryňyza we zerurlyklaryňyza laýyk gelmegini bilmäge kömek eder.

• *Synag gurşawy. Kompaniýanyň hakyky infrastrukturasyna, mümkin boldugyça, ýakyn synag gurşawyny döretmeli.*

• *Synag ssenarileri. Guramaňyzyň howplaryny we kynçylyklaryny görkezýän ssenarileri düzmeli.*

• *Ýük synagy. Enjamyň köp mukdarda trafigi we dürli baglanyşyklary nähili dolandyryandygyny barlamaly.*

• *Aýratynlyklary barlamak. Ähli görkezilen aýratynlyklaryň dogry işleýändigine we garaşylanlaryňyza laýyk gelyändigine göz ýetirmeli.*

2. Işgärleri taýýarlamagyň ähmiýeti.

Işgärler NGFW-i nädip düzmelidigini we ulan-

• *Meýilnamalaşdyrmak. Durmuşa geçirmäge başlamazdan ozal, deslapky infrastrukturany, zerurlyklary we bolup biljek töwekgelçilikleri göz önünde tutup, takyk meýilnama düzmeli.*

• *Kem-kemden durmuşa geçirmek. Netijeli we kynçylyksyz bolmagyny üpjün etmek üçin toruň bir bölümünde ýa-da bir böleginde NGFW-i durmuşa geçirip başlamaly.*

• *Gözegçilik we derňew. Enjamyň işleýşine yzygiderli gözegçilik etmeli, ýüze çykyan näsazlyklary düzetmeli.*

Yzygiderli täzelenme. NGFW-iň in täze programma üpjünçiligini gazanmaly. Şonda täze howplardan goranyp bolar. Bu amaly maslahatlarda NGFW-den has netijeli peýdalanyp, toruňyzyň howpsuzlygyny üpjün edip bilersiňiz.

malydygyny bil-mese, saýlan enjamyňyz netijeli işläp bilmez.

• *Esasy okuw.*

Enjam bilen işlejek ähli işgärler bilen binýatlaýyn okuwlary guramaly. Munuň özi düýpli ýalňyşlyklardan we düşünişmezliklerden gaça durmaga kömek eder.

• *Ýöriteleşdirilen okuwlary.*

Howpsuzlyk tehnikasynyň inženerleri we tor dolandyryjylar üçin enjamyň işleýşine we sazlaşygyna çuňňur girişmeklerini guramaly.

• *Yzygiderli okuw. Tehnologiyalar we howplary yzygiderli üýtgeýär, şonuň üçin yzygiderli okuwlary guramaly.*

3. Durmuşa geçirmek we ulanmak üçin teklipler.

Sanlylaşdyrma we globallaşma döwründe işewürlük, bilim, güýmenje we durmuşymyzyň beýleki köp taraplary *onlaýn* giňişlige geçensoň, kiberhowpsuzlyk meseleleri has möhüm ähmiýete eýe bolýar. Her gün kiberhowplar has kyn we çylşyrymly bolup, ösen howpsuzlyk tehnologiýalaryny ulanmagymyzy talap edýär.

NGFW ýa-da Next-Generation Firewall şeýle gurallaryň biridir, üýtgeýän howp meýdanyna ulgunlaşyp we kärhana torlary üçin ygtybarly goragy üpjün edip biljek güýçli we çyçe çözütdir. Şeýle-de bolsa, NGFW-ni saýlamak aňsat iş däl. Bu saýlaw diňe bir maglumatlaryňyzyň howpsuzlygyna däl, eýsem, tutuş guramanyň netijeliligine täsir edýär hem-de maddy serişdeleriň tygşytlanmagyna getirýär.

Jemläp aýtsak, NGFW-i dogry saýlamaklygynyň işiňiziň geljegine maýa goýumdygyny belläsimiz gelyär. Bu toruňyzyň häzirki zaman howplaryndan goraljakdygynyň kepidir, kompaniýaňyz kiberhüjümlerden we maglumatlaryň syzmagyndan goralyp, asuda işläp biler.

Guwanç Akyýew, Türkmenistanyň Telekomunikasiýalar we informatika institutynyň mugallymy.

Makalany ýollan: Türkmenistanyň Telekomunikasiýalar we informatika instituty.
Kabul edilen wagty:
2025-nji ýylyň 14-nji marty.

ÝURDUMYZYŇ SYÝASY, YKDYSADY WE MEDENI DURMUŞY

Türkmenistanyň Prezidenti Serdar Berdimuhamedowyň Bitaraplyk hakynda aýdanlaryndan	2
Türkmen halkynyň Milli Lideri Gurbanguly Berdimuhamedowyň “Hakyda göwheri” atly kitabyndan	3
Türkmenistanyň Bilim ministrliginiň “Bilim” ylmy-usuly žurnaly Bitarap Türkmenistanyň bilim ulgamynda döwrebap tejribeler	4
Mukam Ekäýew, Wepa Öwezow Singapuryň bilim ulgamy: okatmagyň usulyýetini kämilleşdirmekde öňdebaryjy tejribeler	8
Amangeldi Rahmanow Döwlet Bitaraplygymyzyň türkmen nusgasy: parahatçylygymyzyň, howpsuzlygymyzyň we durnukly ösüşimiziň kepili	11
Orazly Çaryýew Emeli aň – geljegiň tehnologiýasy	17

YLMY MAKALALAR

Pürli Rasulow Türkmenistanyň halkara bilim hyzmatdaşlygynyň taryhy esaslandyrmasy	20
Oguljahan Sopyýewa Nusgawy edebiýatda nesil terbiýesi hakynda	24
Bägül Jepbarowa, Tawus Mamedowa Tehniki ýokary okuw mekdepleriň talyplarynyň ekologik medeniýetini kämilleşdirmegiň esasy ugurlary	27
Serdar Nazarow, Muhammetberdi Rahymow Stem biliminde dersara baglanyşygyň ähmiýeti	30
Güljemal Soltanowa Jemgyýetçilik aňyny kämilleşdirmekde medeniýetiň bilime täsiri	33
Dünýägözel Begmuradowa Magtymguly Pyragynyň öwüt-nesihat häsiýetli şygrylary	36
Jahan Ödäýewa Halkara tejribesinde salgyt salmak dersini okatmagyň aýratynlyklary	39
Aýjema Gylyjowa, Gülşat Begenjowa, Saparmyrat Mämmetmyradow Fiziki meseleleri çözmekde Makswelliň deňlemeler ulgamynyň ulanylyşy	43
Rahym Rozyýew Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde metaforalar	47

MEKDEBE ÇENLI TERBIÝE

Sonajemal Begmyradowa Çagalar baglarynda “Nowruz geldi ilime!” atly säherligiň guralyş aýratynlyklary	50

UMUMYBILIM BERÝÄN MEKDEP

Nurgeldi Aşyrmämmedow Ýaş nesilde astronomiýa ylmyna gyzyklanma döretmegiň usulyýeti	53
Oraznabat Baýramgeldiýewa Mekdep müdiriniň okuw-terbiýeçilik işlerine gatnaşygynyň aýratynlyklary	56
Akgül Muhamowa Mahmyt Kaşgary barada bilýärsiňizmi?	58
Berdimurat Jumanow Taryh aňsamyny geçirmek üçin gündelik okuwlaryň gidişinde uzak wagtlyk taýýarlygyň bilim berijilik işindäki ähmiýeti	59
Täzemyrat Setdarow Daşary ýurt dillerini öwretmekdäki ýörelgeler	65

ORTA HÜNÄR BILIMI

Täzebaý Aşyrow Talyp ýaşlarda watansöýüjiligi terbiýelemekde Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplyk halkara hukuk derejesiniň orny	68
Parahat Taganow Dünýä belli matematik hakynda	70

ÝOKARY BILIM

Ahmet Penjiýew Scopus we Web of Science maglumatlar bazasynda ylmy makala neşir etmek boýunça usuly maslahatlar	71
Çemen Diwangulyýewa Gündogar lukmançylygynyň belli alymy	73
Mähri Synykowa Ýaş nesle jemgyýetçilik düzgünlerini öwretmekde hukugyň taryhynyň ähmiýeti	74
Sähragözel Ýomutbaýewa Talyplara hünäre ugrukdyrylan bilim bermekde döredijilikli okuw usullary	77
Aýna Garaýewa Daşary ýurt dilleri okadylanda multimedia serişdelerinden peýdalanmagyň usullary	80
Şirin Orazmämmedowa, Şirin Öwezberdiýewa Okatmagyň case-study usulynyň aýratynlyklary	82
Ezizaly Babalyýew Talyplara sagdyn durmuş ýörelgelerini öwretmek	85
Ymamguly Rejepow, Döwletgeldi Aýazow, Jumageldi Salamow Intellectual eýeçilik – innowasion ösüşiň binýady	88
Guwanç Akyýew Aragatnaşyk torlarynda gorag diwaryny dogry saýlamagyň görkezijileri	91

8 MART- HALKARA ZENANLAR GÜNI

BILIM

Türkmenistanyň
Bilim ministriginiň ylmy-usuly žurnaly

№ 2 (84) 2025-nji ýyl, mart-aprel
Iki aýda bir gezek çykýar

2011-nji ýylyň ýanwar aýyndan bäri neşir edilýär

Baş redaktor: Gülşirin MUHANOWA

Redaksiýanyň geňeş agzalary:

Azat Ataýew, Peýzulla Hydyrow, Maral Akyýewa, Aly Gurbanow, Orazgeldi Gurbanow, Kakajan Janbekow, Nurmuhamet Gurbanmämmedow, Dowulbaý Melebaýew, Döwletgeldi Gurbanow, Nurýagdy Suwhanow, Janabaý Şyhyýew, Baýramdurdy Taýharow.

Dörtguly Mämijikow, Babamyrat Täşliýew
(kompýuter bezegçileri)

Ýygnamaga berlen wagty 15. 03. 2025.
A - 116161. Formaty 60x84 1/8.
Bahasy 40 manat.

Çap etmäge rugsat berlen wagty 08. 04. 2025.
Çap listi 12. Sany 9643. Sargyt 998.

Redaksiýanyň salgysy: 744036. Aşgabat şäheri, Arçabil şaýoly, 104.
Telefonlar: 44-86-14, 44-85-99. Žurnalyň elektron salgysy: bilimzurnal@sanly.tm
Žurnala gelen golýazmalar, suratlar yzyna gaýtarylmaýar, olara jogap hem-de syn berilmeýär.
Žurnaldan materiallar göçürilip çap edilende, žurnala hökman salgylanylmalydyr.
Žurnalyň çap edilişiniň hiline Türkmenistanyň Metbugat merkezi jogap berýär, tel. 39-96-57.